

Kulturmiljø og landskap av nasjonal interesse i Telemark

Innhold

FORORD	5
Innledning	6
Del 1	
Telemarks kulturhistorie	9
Del 2	
Omtale av de enkelte landskapene	17
1. Korsalen kalksteinsbrudd	17
2. Langesund by	20
3. Stathelle	23
4. Moisesberg	26
5. Folkestadbyen	30
6. Hjartdal og Svartdal	34
7. Kragerø sentrum med Øya	37
8. Stråholmen	40
9. Nes og Sauer	44
10. Årnes brygge	48
11. Høgefoss kraftstasjon	51
12. Vrangfoss og Eidsfoss sluser	54
13. Ulefoss	58
14. Heddal	62
15. Lifjell – stølsområde og skogdrift	66
16. Svelgfoss kraftstasjon	69
17. Notodden sentrum	
– Delområde Grønnebyen	73
18. Notodden sentrum	
– Delområde Villamoen	76
19. Notodden sentrum	
– Delområde Jugendbyen	79
20. Vallermyrene leir	82
21. Brevik	85
22. Verksteds-, brynesteins- og porselensområdet	88
23. Gjerpensdalen og Fossum	91
24. Skotfoss	95
25. Skien sentrum	98
26. Snipetorp	102
27. Vestfjorddalen	105
28. Delområde Våer	109
29. Delområde Rjukan Company Town	112
30. Eidsborg og brynesteinslandskapet	116
31. Åmdalsverk og Bandakslø	120
32. Austbø, Lognvik og Øygarden	124
33. Møsstrand	127
Litteraturliste	131

Riksantikvaren 2025

Stikkord / Kulturmiljø og landskap av nasjonal interesse i Telemark, landskap, kulturmiljø

Riksantikvaren
Pb. 1483 Vika, 0116 Oslo
Besøksadresse / Dronningens gate 13
Tlf. / 22 94 04 00
Faks / 22 94 04 04
E-post / postmottak@ra.no

www.riksantikvaren.no

Design: fetetyper.no
Layout: Aksell.no

Ulefoss sluse er en av de største slusene i kanalen med tre slusekamre og en løftehøyde på 10,7 meter. De seks sluseanleggene mellom Norsjø og Flåvatn er ikke bygd om eller modernisert etter at de ble åpnet i 1892 og må fortsatt lukkes og åpnes manuelt.
Foto: Ulf Ingemar Gustafsson, Riksantikvaren

Det kulturhistoriske landskapet Heddal har utgangspunkt i Heddal stavkirke, tidligere Rygin kirke etter gården Ryen. Det omfatter kirkestedet og omkringliggende landskapsrom. Landskapet er et åpent jordbrukslandskap med en struktur og organisering som kan følges tilbake til middelalderen. Det er rikt på kulturminner fra jernalderen og fram til i dag.
Foto: Rune Nordseter, Telemark Fylkeskommune

Forord

Våre kulturmiljøer og landskapet er levende historiebøker. Disse områdene forteller om liv og virksomhet i Norge slik det en gang var. De forteller om endringer gjennom tidene, og om hvordan det er i dag. Sporene etter mennesker finnes overalt i våre omgivelser– i våre byer og tettsteder, i jordbrukslandskapet, i skog og mark, på fjellet og langs våre vassdrag.

Våre omgivelser har alltid vært i endring, men i vår tid skjer endringene så fort og i så stort omfang at viktige verdier og ressurser står i fare for å gå tapt. Utfordringen er å forvalte kulturmiljø og landskap på en måte som både bevarer det, sikrer en formålstjenlig bruk og videreutvikle dem i et langsiktig perspektiv.

For å bidra til å ta vare på, og opplyse om, nasjonalt viktige kulturmiljø og landskap har Riksantikvaren nå etablert en landsomfattende oversikt: *Kulturmiljø og landskap av nasjonal interesse*. Oversikten er etablert på bakgrunn av et oppdrag fra Klima- og miljødepartementet. Riksantikvaren har fått i oppdrag å etablere en oversikt der de to eksisterende registrene Kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse (KULA) og Kulturmiljøer av nasjonal interesse i byer og tettsteder (NB!) samles. I tillegg skal oversikten inkludere kulturmiljø som på bakgrunn av geografisk plassering, art eller størrelse ikke har vært en del av de etablerte registrene. Eksempler på slike miljøer kan være ytre byområder, uthavner, fiskevær, industriområder, militæranlegg og kanalanlegg. Riksantikvaren inngikk samarbeid med Vestfold og Telemark fylkeskommune i august 2021, som pilotfylke. Arbeidet er gjennomført i nært samarbeid med Telemark fylkeskommune og med involvering av kommunene. Oversikten skal være et kunnskapsgrunnlag for planlegging, og betyr ikke et formelt vern eller freding. Oversikten signaliserer hvilke kulturmiljø og landskap som har nasjonal interesse, og kulturminneforvaltninga ønsker med dette å bidra til en mer forutsigbar arealplanlegging.

Med økt kunnskap og bevissthet om kulturhistoriske verdier i kulturmiljø og landskap i en nasjonal sammenheng, ligger det også et ønske om økt engasjement for å sikre de regionalt og lokalt viktige områdene på en bærekraftig måte. Vi har også et ønske om at kunnskapen om disse områdene blir brukt som en positiv ressurs i samfunnsutviklinga.

Kommunen er den viktigste forvalteren av kulturmiljø og landskap gjennom arealplanlegging. For å sikre at de kulturhistoriske verdiene i disse område blir tatt vare på, og at verdiene kommer fram på en best mulig måte i planlegging og forvaltning, er det viktig med samarbeid mellom kommunene og regional kulturmiljøforvaltning.

Rapporten starter med en kort innledning, deretter gis det en fylkesbeskrivelse om kulturhistorien i Telemark. Så blir hvert område presentert med kart og beskrivelse, kulturmiljø-/landskapskarakter og begrunnelse for hvorfor dette området har nasjonal interesse. Til slutt blir det gitt en beskrivelse av hva området er sårbart for.

Dokumentet er utarbeidet av Riksantikvaren med utgangspunkt i et utkast som er skrevet av Telemark fylkeskommune. Vi takker for det gode samarbeidet i arbeidet med å registrere de viktige kulturmiljøene og landskapene av nasjonal interesse i Telemark. Rapporten er tilgjengelig på Riksantikvarens nettside www.ra.no.

Hanna Geiran
riksantikvar

Innledning

Denne fagrapporten presenterer en oversikt over kulturmiljøer og landskap av nasjonal interesse i Telemark. Oversikten er ikke endelig eller uttømmende. Ny kunnskap og nye vurderinger kan føre til endringer på et senere tidspunkt.

DEFINISJONER

I Meld. St. 16 (2019–2020). *Nye mål i kulturmiljøpolitikken – Engasjement, bærekraft og mangfold* (kulturmiljømeldinga) ble begrepet «kulturmiljø» innført som samlebetegnelse for begrepene «kulturminne, kulturmiljø og landskap». I tillegg ble «kulturmiljøforvaltning» og «kulturmiljøpolitikk» innført som benevnelse på fag- og politikkområdet, når feltet som helhet omtales.¹

Begrepet «kulturmiljø» erstatter imidlertid ikke bruken av begrepene «kulturminne», «kulturmiljø» og «landskap» hver for seg, når det enten refereres til enkeltobjekter (kulturminner), områder hvor kulturminner inngår som del av en større helhet eller sammenheng (kulturmiljøer), eller større kulturhistoriske landskapsområder (landskap).

NASJONAL INTERESSE

Kulturmiljøer og landskap av *nasjonal interesse* er områder som har høy bruksverdi, kunnskapsverdi og/eller opplevelsesverdi, og som dokumenterer viktige trekk ved landets kulturhistorie. Egenskaper som styrker bruks-, kunnskaps- og opplevelsesverdiene til et område, er alder, autentisitet, kontinuitet, lesbarhet, sammenheng, tidsdybde og variasjon. Lista er ikke uttømmende. Fravær av de samme egenskapene kan svekke områdets bruks-, kunnskaps- og opplevelsesverdier.

- Andre kriterier som er vektlagt:
- > Området inneholder spor etter virksomhet som har hatt nasjonal betydning.
 - > Det er knyttet historiske hendelser til området som har vært betydningsfulle i nasjonal sammenheng.
 - > Området inneholder særegen arkitektur og byggeskikk.
 - > Området har hatt eller har mye å si for én eller flere etniske grupper.
 - > Området er karakteristisk og vakkert i nasjonal sammenheng.

¹ Meld. St. 16 (2019–2020): 7–8.

I fagrapporten skilles det mellom kulturmiljøer og landskap når de ulike typene av områder omtales.

Kulturminne: Alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til.

Kulturmiljø: Område hvor kulturminner inngår som del av en større helhet eller sammenheng.

Landskap: Kulturmiljø som utgjør et større kulturhistorisk landskapsområde, hvis særpreg er et resultat av påvirkningen fra og samspillet mellom naturlige og menneskelige faktorer.

Bruksverdi: Bruksverdien til et kulturmiljø eller landskap defineres av hva området kan brukes til. Et kulturmiljø eller landskap kan eksempelvis ha verdi som boligområde, næringsområde, turistattraksjon og friluftslivs- og rekreasjonsområde. Bruksverdien kan være knyttet til videreføring av dagens bruk, men endret bruk kan også gi grunnlag for verdiskaping.

Kunnskapsverdi: Et kulturmiljø eller landskap har kunnskapsverdi som historisk kilde. Kunnskapsverdien øker dersom området dokumenterer deler av kulturhistorien som det finnes få eller ingen skriftlige kilder fra.

Opplevelsesverdi: Opplevelsesverdien til et kulturmiljø eller landskap handler om hvordan enkeltindivider eller grupper av mennesker opplever området. Arkitektoniske kvaliteter og estetikk påvirker opplevelsesverdien. Det samme gjør forhold som bidrar til opplevelse av helhet og sammenheng. Et kulturmiljø eller landskap kan fungere som identitetsmarkør, bidra til gjenkjenning og til å skape tilhørighet. Det kan også utløse frustrasjon og sinne hos folk.

Del 1

Telemarks kulturhistorie

9

DEL 1

9

RAPPORT

Telemarks kulturhistorie

Telemark kjennetegnes av å være landet imellom: området mellom Østlandet, Vestlandet og Agder. Den geografiske mellomtilstanden har gjennom 700 år gjort Telemark til en av de mest uforanderlige administrative enhetene i Norge. Regionen har i dag praktisk talt de samme grensene som Skien syssel for 700 år siden, og Bratsberg amt for 350 år siden. Bratsberg amt endret navn til Telemark fylke i 1919.

Navnet Telemark kommer av norrønt «*Pelamørk*» eller «*Pilamørk*», sammensatt av folkenavnet «*pilir*» som betyr teler, og «*mørk*» som betyr mark eller skog. Folkenavnet «*pilir*» er ikke sikkert tolket. Det kan ha sammenheng med norrønt «*pel*» som betyr grunn eller botn, eller med «*pel*i» som betyr tele. Telemark omfattet opprinnelig det som i vikingtid og middelalder ble kalt *Skattlandet*, det vil si Øvre Telemark.

Dagens Telemark omfatter imidlertid også Grenland, som utgjør den sørøstlige delen av fylket. Grenland kommer av *Grenenes land*, og har fått navn etter en folkegruppe som slo seg ned her, antageligvis i folkevandringstid.

Telemark strekker seg fra høyfjell til ytterkyst. Landskapet er kupert og uoversiktlig. Det kjennetegnes av fire vassdrag som binder regionen sammen, og Hardangervidda i nord som rammer Telemark inn. Vassdragene har, siden isen trakk seg tilbake for ca. 12 000 år siden, fungert som kommunikasjons- og transportårer. De har preget samfunnsutviklingen: påvirket bosettingsmønstre, bidratt til kulturutveksling og vært viktige for handel, ressursutnyttelse, og industriutvikling.

Kviteseidvatnet mot sør tatt fra Kauphamar. Foto: Rune Nordseter, Telemark fylkeskommune

PIONERBOSETNING OG BETYDNINGEN AV JAKT, FANGST OG FISKE

De første menneskene som kom til dagens Telemark var nomadiske jegere og sankere, som flyttet etter matressursene i takt med at isen trakk seg tilbake etter siste istid. Rein, som trakk etter isens brem, utgjorde det viktigste ressursgrunnlaget, men også elg, fisk, sel, hvalross, skjell og snegler var viktige innslag.

Jakt, fangst og fiske har vært viktig for ressurstilgangen helt fra pionerbosetningen og fram til i dag. Ingen steder i fylket er dette mer synlig enn på Hardangervidda hvor det per i dag er registrert 120 fangstlokaliteter. Et sammenhengende anlegg med mer enn 50 fangstgroper ved Mårelva i Tinn kommune er fra steinalderen og blant de eldste i fylket.

Etablering av handelsnettverk som fraktet fangstprodukter som skinn, pels og gevirer til markeder i Norge og på kontinentet, bidro til å intensivere ressursutnyttelsen i vikingtid og middelalder. I retur kom statusvarer som kar av glass, sverd og smykker i sølv og gull. Gårder langs transportrutene, som på Kauphamar i Kviteseid, Nes i Midt-Telemark og i Skien, ble lokale handelsnav og maktsentre.

I dag er jakt, fangst og fiske viktige binæringer som det knytter seg lokale tradisjoner til, og som er viktige friluftslivsaktiviteter.

FRA JEGER TIL BONDE – OG TELEMARKS RIKE BONDEKULTUR

Den nomadiske livsstilen dominerte i flere tusen år før endring til varmere klima for ca. 6000 år siden la til rette for husdyrhold og et nomadisk jordbruk. De eldste sporene etter jordbruk i fylket er fra yngre steinalder; i Bamble ble det for eksempel dyrket bygg omkring 3600 f.Kr. Det nye næringsgrunnlaget bidro til befolkningsøkning. Jordbruket ekspanderte raskt fra områdene ved kysten og rundt Norsjø, langsmed fjordarmer og elver, og opp mot høyfjellet. Kornpollen fra Tinn og Rjukan, som er datert til ca. 1800 f.Kr., og funn av flintsigder, som ble brukt til å høste korn og skjære gress, vitner om det tidlige jordbruket i øvre del av fylket.

Ved inngangen til folkevandringstid var en permanent jordbruksbosetning etablert over store deler av fylket, med unntak av høyfjellet hvor det ikke er indikasjoner på fast bosetning fra noen periode. Som følge av en naturkatastrofe som ga et tiår med kalde

somre og dårlige avlinger, ble flere gårder lagt øde siste halvdel av 500-tallet. Befolkningen tok seg ikke opp igjen før i vikingtid da et nytt landnåm fant sted. Nye gårder ble ryddet og stadig mer marginale områder for jordbruk ble dyrket opp. Utviklingen fortsatte inn i middelalder, men da svartedauden rammet Norge på midten av 1300-tallet ble mange gårder enda en gang lagt øde. Først på 1600-tallet steg befolkningstallet igjen slik at gamle gårder ble dyrket opp og bebodd. Fra middelalderens gårder er det i dag bevart 146 profane bygg i Telemark. Det er et høyt antall. I hele Norge finnes det til sammen 254, noe som betyr at over halvparten av dem ligger i Telemark.

Rundt 1350 var trolig bare en tredjedel av Norges gårder i bondeie. I Øvre Telemark, det såkalte Skattlandet, var situasjonen en annen. Der var de fleste bønder selveiende gjennom hele middelalderen. Det er også her vi finner flest bevarte middelalderbygg i Telemark. Lenger sør i dagens fylke var situasjonen mer lik resten av landet. Selveie var mindre vanlig og jordeiendom, eller part i slike, var i større grad eid av konge, kirke og adel.

Bondekulturen vi forbinder med Telemark har dype røtter. Den er rik på folkemusikk, kunst og håndverk, og er spesielt kjent for rosemaling. Et godt eksempel på dette er Rambergstua som i dag står på Heddal bygdetun. Stua har kraftfull og fargerik rosemaling, med både folkelige og religiøse motiver.

I Telemark finnes flere store eiendommer som har hatt betydning for utviklingen av jordbrukslandskapet. Herregårdene var, i likhet med i resten av landet, hovedgårder med privilegier, og med omfattende jord- og skogbruk. Gårdene lå ofte i nærheten av sjø og fjorder, men også lengre inn i landet i områder med rikt jordbrukslandskap. Fossum hovedgård i Skien kommune er eksempel på et slikt anlegg.

STØLSDRIFT, BEITEBRUK OG FÔRSANKING

Bruk av utmarksressurser har vært avgjørende for jordbruket i Telemark, og stølslandskap er formet gjennom mange hundre års drift. Sommerbeite på stølen, sammen med høsting av utmarkas ressurser, var avgjørende for å ha nok vinterfôr til dyra.

Flere steder i Norge har pollenundersøkelser vist kontinuerlig beitebruk i stølsområder helt tilbake til siste del av steinalderen. Mye tyder på at forholdet har vært det samme i Telemark. En analyse av pollen

Det kulturhistoriske landskapet Åmdals Verk omfatter et gruvelandskap i ei fjellbygd med delvis bevart infrastruktur, intakte gruver og brygge for utskipping av malm via vannveiene i Skiensvassdraget. Foto: Rune Nordseter, Telemark fylkeskommune

fra Vinje kommune, datert til bronsealder, har for eksempel identifisert vegetasjon som typisk er et resultat av beitebruk.

Stølsdrift og utnyttelse av utmarksressurser økte markant i vikingtida. Det hadde sammenheng med befolkningsøkningen som fant sted i denne perioden og et tilsvarende økt matvarebehov. Parallelt økte også behovet for ull til klær og seil på vikingtidas skip.

Ved inngangen til 1900-talet var det fortsatt rundt 100 000 støler og setre i bruk i Norge, men i takt med nye driftsformer ble denne driften mindre viktig. I dag er kun én prosent av dem fortsatt i bruk. Støltradisjonen er likevel levende i Øvre Telemark, og man kan fremdeles oppleve at kyr drives opp til fjellstølene på tradisjonelt vis.

NATURRESSURSER – GRUNNLAG FOR INDUSTRI OG UTVIKLING

Telemark har en lang industrihistorie, som strekker seg tilbake til de første århundrene av vår tidsregning.

JERNVINNE – FRA MYRMALM TIL JERN

Store mengder jern ble framstilt i Telemark i jernalder og middelalder. Jernet representerer kanskje det første industrielt fremstilte produktet i Norge og var grunnlag for et betydelig økonomisk overskudd for dem som kontrollerte råvarer og handelsnettverk. Et sentralt område for produksjonen var Møsvatn på grensa til høyfjellet på Hardangervidda. Det er anslått at det over en periode på ca. 300 år ble produsert et sted mellom 30 000 og 40 000 tonn jern langs vannet, en mengde som langt overskred lokale behov.

De første jernvinnene var i drift ved Møsvatn allerede på 500-tallet. Produksjonen økte kraftig på 800- og 900-tallet, og nådde et høydepunkt på 1000- og 1100-tallet. Dette falt sammen med endringer i teknologi og utvinningsmetoder, med overgang fra små enkle gropovner, som hellegryster, til store og kompliserte jernvinneplasser med sjakt-ovner.

Arkeologiske funn tyder på at jernproduksjonen tok til enda tidligere i områder som lå nærmere bygdene i de lavereliggende dalene, enn i områdene opp mot høyfjellet. Som eksempel på dette er de mange jernvinneplasser rundt Breivatn og Skjesvatn i Hjartdal kommune, med dateringer tilbake til romersk jernalder. Videre kan kullgroper som er registrert over store deler av fylket, tyde på at det var jernproduksjon alle steder hvor det var tilgang på myrmalm og virke til å produsere trekull.

BRYNESTEIN – ET LANGVARIG INDUSTRIEVENTYR I EIDSBORG

Langs fjellryggen mellom Eidsborg og Lårdal i Tokke kommune viser en rekke dagbrudd spor etter en 1000-årig lang industrihistorie. Her ble de første brynesteinsemnene brutt allerede på 700-tallet og transportert til markedsplasser i Norge og Europa, og etter hvert også andre deler av verden. Brynestein som trolig kommer fra Eidsborg, er funnet så langt borte som i den norrøne bosetningen i New Foundland i Canada. Brynene må ha blitt med de norrøne bosetterne som reiste til «Vinland».

Eidsborg var etter alt å dømme det største brynesteinsbruddet i Norge i vikingtida, og industrieventyret fortsatte gjennom middelalderen og inn i moderne tid. I 1880-årene tok industribedriften som etter hvert ble hetende Norrøna Fabrikker over brynesteinsproduksjonen. Fra 1897 til 1950 ble det tatt ut om lag 25 millioner bryner som ble sendt fra Eidsborg til Porsgrunn. Råbryner, slipte bryner og brente bryner ble derfra distribuert til et marked som strakte seg fra Russland til Argentina. Da sliperiet til Norrøna Fabrikker ble revet i 1950 tok bearbeidningen av naturbrynestein fra Eidsborg slutt.

GRUVEDRIFT OG BERGVERKSINDUSTRI

Foruten bryting av brynestein finnes det en rekke eksempler på utnytting ressurser fra berg og fjell i Telemark. Spor etter bergverksindustrien i fylket dokumenterer viktige sider ved norsk bergindustri-

historie. Den første ordinære gruvedriften i Norge, med ordnede privilegier, fant trolig sted ved Gullnes kobberverk i Seljord, hvor drift ble igangsatt i 1524.

Bakgrunnen for de tidlige bergverkene i Telemark er knyttet til den tyske bergmannen Hans Glaser. På oppdrag fra kong Christian III reiste han i 1538 på befarung til Norge. I 1539 ble Glaser oppnevnt til bergmester i Norge og satte i gang gruvedrift ved Moisesberg i Fyresdal, Tråk i Bamble og Fossum i Skien.

Fossum jernverk ble etablert på starten av 1540-tallet. Det er blant Norges eldste, og var i drift fram til 1867. Familien Løvenskiold overtok jernverket i 1739, sammen med store eiendommer i Skien. Jernverket ga et betydelig økonomisk overskudd, noe vi i dag kan se i hovedbygningen på Fossum gård. Denne ble bygd av Severin Løvenskiold i årene 1811–1818 og er en av Norges flotteste empirebygninger.

Med bakgrunn i funn av sølvforekomster ble det også satt i gang myntpreging ved Gimsøy kloster i Skien, et tidligere nonnekloster som ble oppløst i forbindelse med reformasjonen. Der ble Norges første daler, Gimsøydaleren, produsert i 1546. Det er bare bevart 18 kjente eksemplarer av Gimsøydaleren, alle preget i 1546.

Den tidlige gruvedriften i Telemark ble et kortvarig kapittel norsk bergindustrihistorie. Motstand mot tyske bergmenn, bondeopprør, brann, epidemi og dårlig økonomisk utbytte var blant årsakene. Myntverkstedet på Gimsøy ble lagt ned samme år som det ble startet, og gruvedriften i daværende Skien syssel ble stanset i 1549. Bare ved Fossum jernverk fortsatte driften. Nye bergverk, som Åmdals verk, ble likevel satt i drift etter hvert.

SKOGEN OG NYE NÆRINGER

På 1500- og 1600-tallet vokste det fram nye næringer som var avhengige av skog. Behov for tømmer til sagbruk og trekull og ved til berg- og jernverk førte til at skoglandskapet ble mer intensivt og ensidig utnyttet. Kullmilene fra denne tida har etterlatt seg tallrike spor i skogen – kolbotner. Driften ga grunnlag for permanent bosetting i skogen, som leilendingsbruk og husmannsplasser under store skogeiere.

Det var på 1500-tallet trelasthandel ble en viktig næringsvei og grunnlag for ny rikdom blant bønder, byborgere og handelsmenn i Telemark, i tillegg til kongemakt. Det er anslått at om lag 40 prosent av landarealene i dagens fylke var dekt av skog. Videre lå vannveiene ypperlig til rette for transport av tømmer

og trelast fra de indre delene av Telemark til kysten, og deretter videre ut i Europa. Tømmer var blitt eksportert fra Norge siden middelalderen, men oppgangssaga som ble innført tidlig på 1500-tallet, var en teknologisk nyvinning som gjorde produksjon av trelast mye enklere.

Rundt 1550 var flere oppgangssager i drift i Skien. Byen lå strategisk til i enden av Skiensvassdraget og vokste på 1500-tallet fram som landets viktigste industrisentrum og trelasthovedstad. Innen utgangen

av 1600-tallet var det fire store sagbrukssentre i Telemark. Skien var det største, etterfulgt av Sannidal, Bamble og Holla. Sistnevnte fikk økt betydning etter hvert som områdene nær kysten begynte å bli nedhogd.

De store verdiene som lå i trelasthandelen førte til at først Norsjø–Skienkanalen og deretter Bandakkanalen, ble bygd. Samlet utgjør de Telemarkskanalen som sto ferdig i 1892. Med denne ble fløting av tømmer kraftig effektivisert.

Vemork kraftstasjon, fra 1911. Foto: © Per Berntsen

DEN ANDRE INDUSTRIELLE REVOLUSJON OG VANNKRAFTENS TID

Mot slutten av 1800- og begynnelsen av 1900-tallet ble Telemark et pionerområde for utnyttelse av vannkraft i industrien. Nye hjørnesteinsbedrifter, som har vært viktige i både nasjonal og internasjonal sammenheng, ble etablert. De ga økt sysselsetting og bidro til å urbanisere samfunnet.

Et eksempel på denne utviklingen er etablering av papirproduksjon i Telemark på slutten av 1800-tallet. Etterspørselen etter trelast fra omverdenen hadde avtatt på dette tidspunktet, parallelt med at metodene for papirproduksjon var blitt mer effektive. Ved flere tidligere sagbruk ble det derfor etablert papirfabrikker. Tinfos papirfabrikk og Union Co. sine fabrikker ved Skotfoss Brug og Klosterøya i Skien er eksempler på slike. Skotfoss Brug var i over 70 år Nord-Europas største papirfabrikk. Det ble fløtet tømmer i Skiensvassdraget helt fram til den siste papirfabrikken i Skien ble nedlagt i 2006.

Et annet fremragende eksempel på hvordan vannkraft ble tatt i bruk i industrien er etableringen av Norsk Hydro og selskapets kunstgjødselproduksjon som for alvor tok Norge inn i den andre industrielle revolusjon. Selskapet ble grunnlagt i 1905 av Sam Eyde og Kristian Birkeland under navnet «Norsk Hydro – Elektrisk Kvælstofaktieselskap». Nøkkelen til suksessen var den såkalte Birkeland-Eyde-prosessen hvor en elektrisk lysbueovn ble brukt til å hente nitrogenoksid fra lufta som deretter ble omdannet til salpetersyre. Denne ble blandet med kalk og brukt til å framstille gjødselproduktet Norgessalpeter. Lysbueovnen og den industrielle kunstgjødselproduksjonen er blitt kåret til tidenes viktigste norske oppfinnelse.

Norsk Hydro etablerte sine første fabrikker i Notodden hvor verdens første vannkraftverk ved Tinnefossen allerede hadde produsert elektrisitet i over 25 år. Deretter fulgte en stortilt kraft- og industriutbygging både i Notodden og Rjukan.

Svelgfoss I sto klar høsten 1907. Vemork var ferdig i 1911 og Såheim i 1915. Det monumentale Vemork-bygget, som er tegnet av arkitekt Olaf Nordhagen (1883–1925), var verdens største kraftverk da det ble etablert.

Rjukan–Notodden Industriarv er i dag UNESCO verdensarv. I tillegg til de teknisk-industrielle kulturminnene etter Norsk Hydros kraft- og industriproduksjon omfatter verdensarven industrisamfunnene som ble bygd i Notodden og Rjukan, og deler av infrastrukturen som var tilknyttet industrien.

Ytterligere kraftutbygging og industriutvikling har preget samfunnsutviklingen i Telemark fram til i dag.

FORSVAR OG MILITÆR AKTIVITET

Kamp om ressurser, makt og innflytelse, behov for forsvar og militær aktivitet har påvirket samfunns- og stedsutviklingen i Telemark, som andre steder. Tydelige spor etter urolige tider og behov for beskyttelse finner vi i de mange bevarte restene etter bygdeborgene. Bygdeborgene dateres som regel til eldre jernalder og folkevandringstid, og særlig rundt Norsjø har de utgjort et organisert forsvarnettverk i denne perioden.

Fra 1940 til 1945 var Norge okkupert av Nazi-Tyskland. Okkupasjonen innebar at landet ble trukket inn i den tyske krigsøkonomien og ble del av strategiske vurderinger tilknyttet både ideologiske, militære og politiske framstøt. Det er bevart bygninger og anlegg, infrastruktur, rester etter militære forsvarsverker med mere i Telemark som dokumenterer og formidler ulike sider ved okkupasjonstida.

Del 2

Omtale av de enkelte landskapene

1.	Korsalen kalksteinsbrudd	17
2.	Langesund by	20
3.	Stathelle	23
4.	Moisesberg	26
5.	Folkestadbyen	30
6.	Hjartdal og Svartdal	34
7.	Kragerø sentrum med Øya	37
8.	Stråholmen	40
9.	Nes og Sauer	44
10.	Årnes brygge	48
11.	Høgefoss kraftstasjon	50
12.	Vrangfoss og Eidsfoss sluser	53
13.	Ulefoss	57
14.	Heddal	61
15.	Lifjell – stølsområde og skogdrift	65
16.	Svelgfoss kraftstasjon	68
17.	Notodden sentrum – Delområde Grønnebyen	72
18.	Notodden sentrum – Delområde Villamoen	75
19.	Notodden sentrum – Delområde Jugendbyen	78
20.	Vallermyrene leir	81
21.	Brevik	84
22.	Verksted-, brynesteins- og porselensområdet	87
23.	Gjerpensdalen og Fossum	90
24.	Skotfoss	94
25.	Skien sentrum	97
26.	Snipetorp	101
27.	Vestfjorddalen	104
28.	Delområde Våer	108
29.	Delområde Rjukan Company Town	111
30.	Eidsborg og brynesteinslandskapet	115
31.	Åmdalsverk og Bandakslø	119
32.	Austbø, Lognvik og Øygarden	123
33.	Møsstrand	126
	Litteraturliste	131

1. Korsalen kalksteinsbrudd

Kalk til verdens kunstgjødse

Bamble kommune
Areal: 0,11 km²
Området ligger i landskapsregion 1) Skagerrakkysten
(Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

PLASSERING
Området ligger på et høydedrag på Ekstrand, mellom Stathelle og Langesund. Det er avgrenset av høyde-
draget Eikfjellet i øst og fylkesvei 352 i vest.

Kalksteinsbrudd og gruvesjakter (synkene), fordypninger i terrenget fylt med vann. Foto: Eystein M. Andersen, Telemark fylkeskommune

BESKRIVELSE

Norsk Hydro hadde større og mindre kalksteinsbrudd flere steder i Norge til sin produksjon av kunstgjødsel i Notodden og Rjukan. De tre hovedbruddene, Store Arøya, Kjørholt og Korsalen, ligger alle på en kalksteinsrygg som går fra kysten og innover langs fjorden i Grenland. De hører til hver sin fase av produksjonen.

Korsalen kalksteinsbrudd, mellom Langesund og Stathelle, ble etablert på begynnelsen av 1900-tallet da behovet for kalk økte. Det besto av tre åpne brudd som fungerte samtidig fra 1910 til 1929, i perioden da metoden kjent som «Birkeland-Eyde-metoden» ble benyttet til kunstgjødselproduksjon. Det avgrensede landskapet omfatter alle tre bruddene.

Kalksteinen som ble hentet ut ved Ekstrand, ble fraktet med taubane østover til fjorden. Banen er ikke bevart, men det er bruddene som i dag er delvis fylt med vann. Kalksteinen herfra var grå med ca. 0,5 % organisk stoff, slik at Norgessalpeteren fikk en grå farge som den siden beholdt. Da Norsk Hydro i 1929 endret metode for produksjon av kunstgjødsel var Korsalen kalksteinsbrudd blitt for lite. Behovet på dette tidspunktet var 250 000 tonn kalkstein i året. Et nytt hovedbrudd ble derfor etablert på Kjørholt i Eidanger.

Av de tre hovedbruddene Norsk Hydro hadde i sin driftstid, er Korsalen kalksteinsbrudd det best bevarte. Det ligger åpent og karakteristisk til i landskapet. Kalksteinsbruddet ligger godt synlig og lesbart i terrenget, i et etablert turområde. Områdets landskapskarakter fra bruddets driftsfase er bevart og synlig, selv om det delvis er fylt med vann i dag.

LANDSKAPSKARAKTER

Landskapet ligger i et flatt, ubebyggt og skogkledd terreng inn mot kalksteinsryggen som utgjør høydedraget Ekstrand. Kalksteinsryggen ligger som en skjerm mot Langesundsfjorden. På vestsida av ryggen

er kalksteinsbruddene og gruvesjaktene (synkene) synlige som åpne sår i bergsida, og som fordypninger ned i terrenget. Fordypningene er fylt med vann. Øst for høydedraget og utenfor landskapets avgrensning går terrenget slakt ned mot fjorden.

NASJONAL INTERESSE

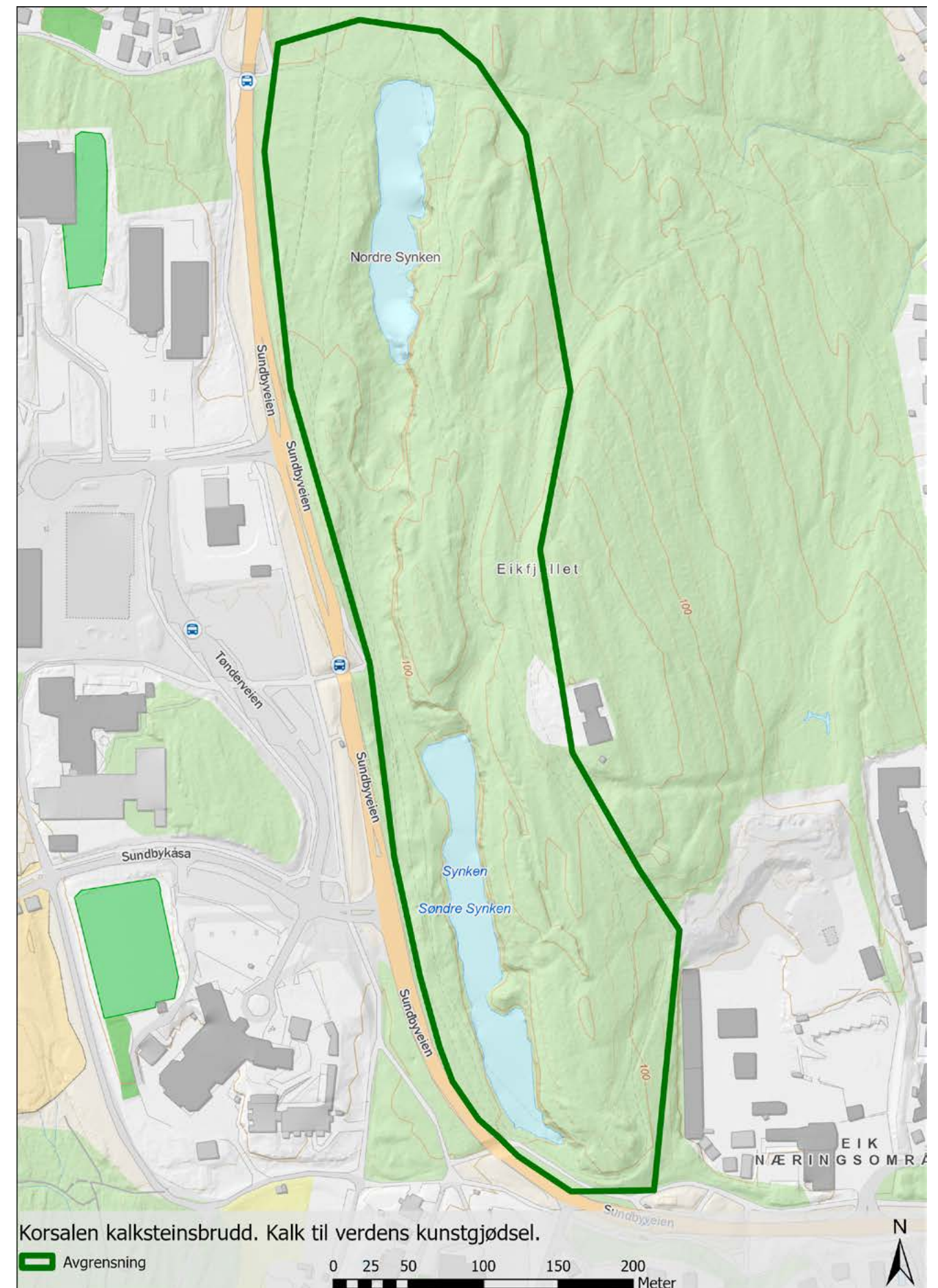
Korsalen kalksteinsbrudd dokumenterer og formidler avgjørende sider ved Norsk Hydros råvaretilgang for kunstgjødselproduksjon. Det er en viktig del av fortellingen om Rjukan-Notodden Industriarv, den andre industrielle revolusjon og hvordan Norsk Hydros virksomhet bidro til å endre matvareproduksjonen i Norge og verden på starten av 1900-tallet. Landskapet binder kysten sammen med den banebrytende industrien inne i landet. Med bakgrunn i historien og de synlige sporene i naturen, er det knyttet store kunnskaps- og opplevelsesverdier til landskapet. Det har bruksverdi som tur- og rekreasjonsområde.

SÅRBARHET

Deler av landskapet ligger i dag i kommuneplanens arealdel som hensynssone H560 Bevaring naturmiljø.

Området er sårbart for gjengroing. Gjengroing kan skade kalksteinsbruddet og gi redusert innsyn og tilgang til området. Landskapet er også sårbart for terrengendringer som planering, graving, fylling eller utbygging. Spesielt er området sårbart for bebyggelse på ryggen/høyden i øst som kan forringe opplevelsen av området og forståelsen av kalksteinsbruddet.

For å ta hensyn til det landskapsverdiene er sårbare for og sette rammer for arealbruken, kan det være hensiktsmessig å vise hele landskapet i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Retningslinjer til hensynssonen og generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel kan legge føringer for hvordan kommunen ønsker at landskapet skal forvaltes.

2. Langesund by

Seilskuteby fra trelasthandelens storhetstid

Bamble kommune
Areal: 0,047 km²

PLASSERING

Området er avgrenset av Kongshavn i nord, sjøen og Langøya i vest, deler av Clarks gate og Vaterlands gate i sør og rådhuset i vest.

BESKRIVELSE

Langesunds byutvikling er tett knyttet til trelast, skipsbygging og fiske. Kongshavn er kjernen i bydannelsen som ble Langesund. Det var en naturlig og trygg havn på vei inn mot Skien, med beskyttelse fra Langøya i øst og fastlandet i nord. Her kom den første bebyggelsen på 1500- og 1600-tallet tilknyttet trelasthandel

Bebyggelsen var konsentrert rundt havneområdet. På midten av 1700-tallet strakk den seg ikke mer enn om lag 150 meter sørover. Navnet Langesund har fra midten av 1600-tallet vist til navnet på stedet som seinere ble Langesund by.

Trelasthandel med områder i Nederlandene og Storbritannia tok til langs Telemarkskysten på 1500-tallet. Langesund var et av stedene hvor trelast ble eksportert fra. I 1570 ble Langesund tollsted etablert. Mot slutten av 1500-tallet var stedet regnet blant landets største utførselhavner for trelast.

Fra slutten av 1600-tallet var skipsbygging og sjøfart viktige næringer for Langesund. Tollforordninger ga kun tillatelse til å laste og losse korn fra Danmark og handle med tømmer, men fra 1765 ble tillatelsen til Langesund utvidet til å gjelde flere typer varer.

Langesund by – Seilskuteby fra trelasthandelens storhetstid. Foto: Rune Nordseter, Telemark fylkeskommune

Skipsbyggingen i Langesund tok seg særlig opp under Den store nordiske krig (1700–1721), og en reperbane ble anlagt i 1710. Sjøfart, skipsbygging og fiske var viktige næringer gjennom det meste av 1800-tallet.

I 1661 besto Langesund av 21 hus og hadde 150 innbyggere. I 1801 var folketallet økt til 552 innbyggere, og i 1910 til om lag 1400. Utover på 1700-tallet fikk stedet både skole (etablert i 1732) og kirke (oppført i 1753). Langesund fikk status som bykommune i 1837. Byens storhetstid var nært knyttet til seilskutetida. Overgangen til damp på begynnelsen av 1900-tallet førte til stagnasjon. Det ble riktignok etablert mekanisk verksted i Langesund, men tida med omfattende vekst var over. Den gamle trehusbebyggelsen i kulturmiljøet dokumenterer og formidler de sosiale klasse-killene fra seilskutetida.

KULTURMILJØKARAKTER

Kulturmiljøet er et eksempel på en karakteristisk seilskuteby fra trelasthandelens storhetstid. Det omfatter i hovedsak byområdet rundt torget i sentrum. Sveitserstil dominerer flere av bygningene rundt torvet. Mange eldre boliger ble modernisert da sveitserstilen var på moten. Nord for toget er det bevart store kjøpmannsgårder, blant annet Wrightegården og Langesund gamle rådhus. Sør for torvet ligger småskala trehus som var boliger for arbeidere og sjømenn. Her er flere av de gamle eiendomsstrukturene fortsatt lesbare i form av lange smale tomter med båthus, lager, naust og brygger ved vannet.

Flere av bryggene i Langesund er stolpebrygger, noe som er karakteristisk for stedet. Bystrukturen og bebyggelsen gir et autentisk bilde av byens sosiale lagdeling, identitet og historie.

NASJONAL INTERESSE

Langesund by viser viktige trekk ved norsk kystkultur og byutvikling der sjøfart, handel, skipsbygging og fiske har vært avgjørende.

Kulturmiljøet er kilde til kunnskap om arkitektoniske, næringshistoriske og sosialhistoriske sider ved norske byer langs kysten fra 1700-tallet og fram til i dag. Opplevelsese- og formidlingsverdiene er blant annet synlig i Langesunds godt bevarte trehusbebyggelse og gatestruktur, med åpne plasser. Den historiske forbindelsen til vannet er representert ved sjøboder og stolpebrygger. Områdets bruksverdier er knyttet til bo- og næringsfunksjoner. I tillegg gir nærheten til sjøen og stedets kystkultur gode rekreasjonsmuligheter.

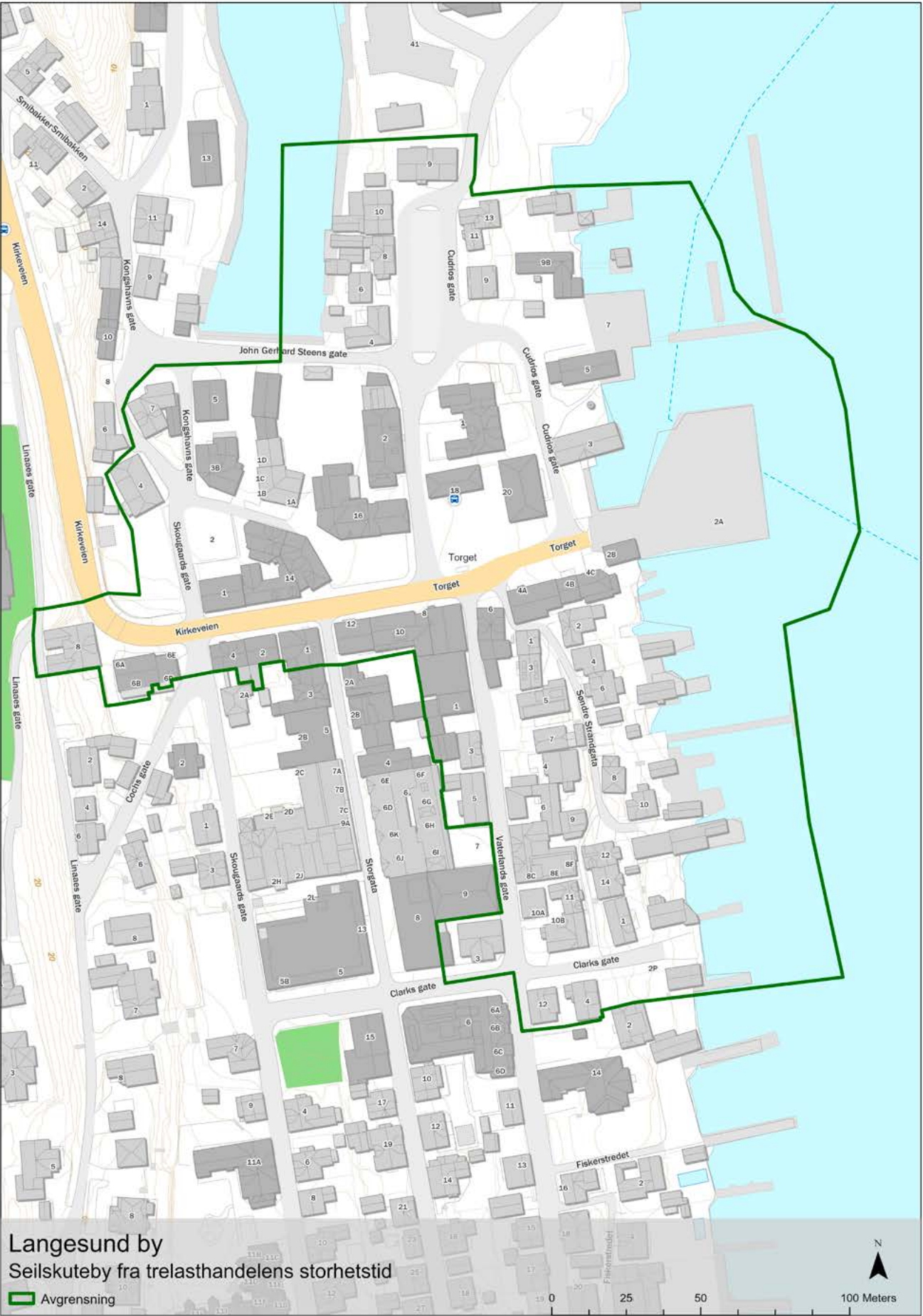

Detaljer fra Wrightegården. Foto: Unn Ylmas, Telemark fylkeskommune

SÅRBARHET

Kulturmiljøet er sårbart for fortetting og endring av eksisterende bygningsmasse dersom planer og tiltak ikke tilpasses kulturmiljøets særpreg. Det er også sårbart for endring av gatestrukturer og utomhus-elementer. Forfall på bygninger som følge av manglende vedlikehold og økte klimabelastninger, kan forringe kulturmiljøet. Tilrettelegging for turisme og næringsvirksomhet kan også påvirke områdets karakter, spesielt bebyggelse og brygger langs sjøkanten. Innsynet mot kulturmiljøet fra sjøen er sårbart for endringer av blant annet de karakteristiske stolpebryggene. Utvidelse og endring av veier og terreng samt utfylling og utbygging i og ved vann, kan også ha negative konsekvenser.

For å ta hensyn til det kulturmiljøverdiene er sårbare for, og sette rammer for arealbruken, kan det være aktuelt å legge hele eller deler av kulturmiljøet i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til kulturmiljø. Retningslinjer til hensynssonen og generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel kan legge føringer for hvordan kommunen ønsker at kulturmiljøet skal forvaltes.

Stathelle – ferjested og seilskuteby fra trelasthandelens storhetstid. Foto: Rune Nordseter, Telemark fylkeskommune

3. Stathelle

Ferjested og seilskuteby fra trelasthandelens storhetstid

Bamble kommune
Areal: 0,072 km²

PLASSERING
Området er avgrenset av Breiviksfjorden i nord og øst, Øvre gate og Bergstien i vest, og Fjellveien og Tostrupshagen i sør.

BESKRIVELSE
Stathelle ble ferjested i 1689 som del av den nyopp-
rettede postrute mellom Christiania og Kristiansand.
Ferja, som gikk mellom Stathelle og Brevik, ble da en
del av den Sørlandske hovedvei som var hoved-
ferdselsåre og postvei mellom Christiania og
Stavanger. Ferjeleiet i Stathelle lå ved Bukta hvor
det også var skystasjon med hus og staller.

Stathelles beliggenhet gjorde stedet egnet for
trelasthandel, noe som medvirket sterkt til stedets
utvikling. I 1774 ble Stathelle ladested med begrenset
rettighet til å drive handel med trelast og en del
andre varer. Det var to handelshus som dominerte
virksomheten. På denne tida var Stathelle Skien-
fjordens førende trelastby. Rundt 1800 hadde stedet
en nedgangsperiode, men denne ble etterfulgt av ny
oppgangstid med trelasthandel på 1830-tallet.
Dette ble Stathelles storhetstid. Det var da bare ett
handelshus som dominerte virksomheten.
Den bevarte empirebebyggelsen i Stathelle stammer
i hovedsak fra starten av 1800-tallet og særlig fra
oppgangstida i 1830-årene. Området rundt Rådhus-
plassen var administrasjonssenter i det gamle
Stathelle, her ligger flere bygninger som tidligere

Strandgata, Stathelle. Foto: Cornelis Horn Evensen, Riksantikvaren

hadde offentlige funksjoner slik som Fogdegården og Velhuset. Den eldre bebyggelsen i Stathelle er godt bevart med mange detaljer som for eksempel ører og sluttstein på vindusomramminger, kvaderetterligninger i hjørnekasser, blindvinduer og utadskrånede trekasser rundt grunnmurer. Kulturmiljøet preges av et selvgrodd gatenett med smale gater, som løper parallelt fra vannfronten og innover land. Stathelle er, sammen med Brevik, starten på det vi kjenner som små, pittoreske og idylliske trehusbyer langs sørlandskysten.

I 1886 ble fergeleiet i Stathelle flyttet fra Bukta og vestover ut til Mølla. Også Bamble Sparebank og Samlaget etablerte seg der. Endringen gjorde at de tidligere sentrale delene av Stathelle ble roligere enn før. Herberger og skjenkesteder forsvant. På starten av 1900-tallet ble det bygd ferjer som kunne ta biler, men disse var små. Den første som ble bygd tok bare fire. Den neste tok ni. På store utfartsdager kunne køen og ventetida bli lang. Da Brevikbrua ble anlagt og tatt i bruk i 1962, erstattet den fergetrafikken over Brevikstrømmen.

KULTURMILJØKARAKTER

Kulturmiljøet omfatter byområdet hvor Strandgata, Kranabakken, Dalen, Brochs gate, Løkka og Åsenbakken inngår. Det er et lite og homogent trehusmiljø

med stiltrekk fra empiren, med bevarte boliger og bygninger som huset fellesskapets institusjoner. Den østlige delen av kulturmiljøet består av småbåthavn og opplag for båter om vinteren. Kulturmiljøet oppleves som tydelig avgrenset og godt bevart, med høy grad av autentisitet, selv om enkelte innslag av nye bygg, påbygg, veier og parkeringsplasser har kommet til.

NASJONAL INTERESSE

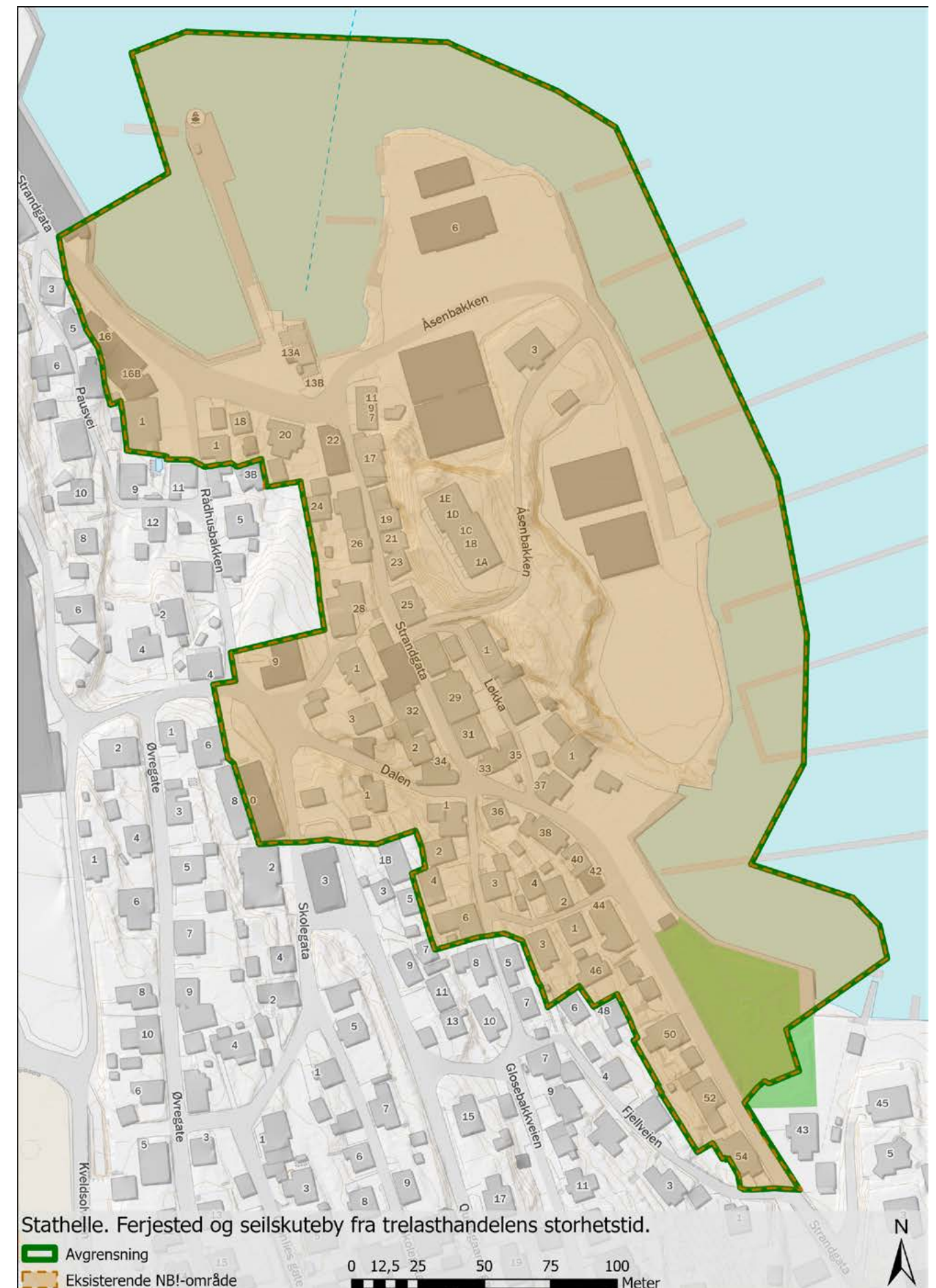
Kulturmiljøet Stathelle formidler viktige trekk ved norsk kystkultur og byutvikling der handel, samferdsel og trelast har vært avgjørende. Stathelle ble ferjested i 1689 og var del av den Sørlandske hovedvei mellom Christiania og Stavanger.

Kulturmiljøet er kilde til kunnskap om arkitektoniske forhold og nærings-, samferdsels- og samfunnshistoriske sider ved norske byer og tettsteder langs kysten fra 1700-tallet og fram til i dag. Områdets formidlings- og opplevelsesverdier ligger blant annet i stedets bevarte trehusmiljø, gater, og plasser og i dets historiske forbindelse mot vannet. Kulturmiljøets bruks- og opplevelsesverdier er knyttet til bo- og næringsfunksjoner. I tillegg gir nærheten til sjøen og stedets kystkultur gir gode rekreasjonsmuligheter.

SÅRBARHET

Kulturmiljøet er sårbart for fortetting og endring av eksisterende bygningsmasse dersom planer og tiltak ikke tilpasses kulturmiljøets særpreg. Det er også sårbart for endring av gatestrukturer og utomhus-elementer. Forfall på bygninger som følge av manglende vedlikehold og økte klimabelastninger, kan forringe kulturmiljøet. Utvidelse og endring av veier og terreng, samt utfylling og utbygging i og ved vann, kan også ha negative konsekvenser. Tilrettelegging for turisme og næringsvirksomhet kan påvirke kulturmiljøets karakter. Området er også sårbart for tiltak som ødelegger siktlinjene til Brevik, på motsatt side av Brevikstrømmen.

For å ta hensyn til det kulturmiljøverdiene er sårbare for, og sette rammer for arealbruken, kan det være aktuelt å legge hele eller deler av kulturmiljøet i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til kulturmiljø. Retningslinjer til hensynssonen og generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel kan legge føringer for hvordan kommunen ønsker at kulturmiljøet skal forvaltes.

4. Moisesberg

Fra skjerpefeber til store økonomiske tap – et typisk bergverk i Norge på 1500-tallet

Fyresdal kommune
Areal: 2,57 km²
Området ligger i lanskapsregion 14) Fjellskogen i Sør-Norge Skagerrakkysten (Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

PLASSERING
Området ligger nordvest i Fyresdal kommune, på grensa mot Valle i Setesdal, om lag 100 km vest for Skien. Det inkluderer spor etter gruveaktivitet. I vest er området avgrenset på utsida av sporene etter Grusen gruve, og i øst på utsida av smeltehyttene på

Oversikt over Moisesberg – et typisk bergverk i Norge på 1500-tallet. Foto: Rune Nordseter, Telemark fylkeskommune

Slettfit. I nord er området avgrenset av fjellet nord for Slystøyl. I sør går avgrensingen over Gruvenutane.

BESKRIVELSE
Det kulturhistoriske landskapet Moisesberg har spor etter bergverksdrift i årene 1540–1549. Gårdene i området heter Skåli, Nordbø, Aaslestad og Slystøyl. Tidligere var de regnet som de rikeste i bygda. Et stort antall røsk, skjerp, stoller og gruver i området, er kjent i dag. Pukkverk, sjeidehus, røste-plass, smeltehytte, kullhus, smie, vannsag, mølle, boplasspor, veier og stier er også lokalisert. Gruven St. Matts (Moberg) var den største av gruvene i Moisesberg. I en forleningsliste fra 1541/42 står det at den var 1316 meter lang. Forleningslistene forteller også om gruvene St. Bartholomeus, Himmlisches Heer, Schmalere Gang, Gabes Gottes og Osterlamm (Påskelammet) med flere. Trevirke fra Telemarks skoger ble brukt til fyr-setting i gruvene. Kobber av malm fra gruvene ble framstilt i ei lokal smeltehytte. Sporene etter hytta er påvist arkeologisk ved Aslestadåi. Produktene fra gruvedriften ble deretter fraktet via vannveiene i Skiensvassdraget til markeder og myntnerier for videre foredling. Sølvholdig råkobber ble eksempelvis fraktet til Herre i Bamble og videre utmyntet ved myntverket på Gimsøy i Skien. Bakgrunnen for Moisesberg bergverk kan spores tilbake til reformasjonen i 1537 da Kristian 3. tok kontroll over alt kirkegods og fikk eiendommene som Hamar bispestol hadde i Vest-Telemark. I området var det tidligere påvist sølv og kobber. Kongen skal ha ønsket å etablere bergverk der og gjøre Telemark til sitt Peru. Det finnes rikholdige skriftlige kilder som forteller om dette, og som gir innblikk i Telemarks historie tidlig på 1500-tallet. Et av stedene det tidligere var påvist sølv og kobber var på Fjellgardane i Fyresdal. Vi vet lite om bakgrunnen for dette. I forleningslister fra omkring 1540 står det at den første mutingen som kan påvises i Fyresdal gjelder Moberg gruve, som på dette tidspunktet omtales om «ei gammel gruve». Det finnes også indikasjoner på at det fantes ei førreformatorisk smeltehytte i området. Det er grunn til å anta at Moberg gruve ble etablert og drevet i liten målestokk allerede i førreformatorisk tid, selv om vi ikke har ytterligere kunnskap om driften. Bergfunksjonær Hans Glaser reiste i 1538 til Fyresdal på oppdrag fra kongen for å vurdere forholdene. Konklusjonen ble anbefaling om drift. Allerede samme år startet arbeidet med å rekruttere tyske bergverksarbeidere og kjøpe inn utstyr. Et opprør blant Telemarksbøndene forsinket imidlertid

planene. I et brev fra 1540 kan vi lese at bøndene hadde jagd bergverksmennene fra lenet og ikke ville tillate flere enn tolv å være der ubevæpnet. Det ble gjort forsøk fra øvrigheten på å tale bøndene til rette, men tilbakemeldingen til kongen i København var at de var «lige szom galne og wilde menniske». Opprøret ble slått ned med harde midler: 16 menn ble halshugd og flere andre måtte betale strenge bøter. I et notat fra påsken 1542 nevnte Hans Glaser at en bonde fra Fjellgardane hadde hengt seg i fengsel hos lensherre Antoni Bryske. 15. august 1540 vendte de tyske bergmennene tilbake til Telemark. Med dem fulgte 14 koner, en del barn og utstyr til de nye bergverkene. Driften av gruvene ble organisert i private selskap (geverkskap), med kongen og tyske interessenter som de største innskyterne. Bergverksområdet på «Fjellgardane» ble ganske raskt kalt Moisesberg av de tyske bergmennene. Navnet er først kjent fra et regnskap (recess) fra 1541, da i formen «Moyssberg». I løpet av hektiske skjerpesesonger i 1541 og 1542 ble det gjort en rekke lovende funn. Etter dette fulgte en optimistisk satsning med rekruttering av arbeidere og funksjonærer, funn av flere forekomster, lovende rapporter fra eksperter og investering i produksjonsanlegg. Deretter noen få års drift i liten målestokk, med lav metallproduksjon som aldri ble lønnsom, og økende problemer med organisering av driften, utilstrekkelig teknikk og sviktende ressursgrunnlag i form av malm og kanskje også andre ressurser som skog og vannkraft. Dette førte igjen til en fase med reduksjon i sysselsetting, redusert investeringsvilje og stadige driftsproblemer. Til tross for dette overtok kongen etter hvert eierandeler fra både innenlandske og utenlandske investorer. Etter flere års tap beordret kongen i 1549 nedleggelse av Moisesberg bergverk. Arbeidere ved bergverket overtok restene og forsøkte å drive det videre i mindre målestokk, uten suksess. Moisesberg var et typisk bergverk i sin tid. Det ble anlagt med stor optimisme og tro på at nye malmfunn kunne føre til rikdom. Investorer hadde «bergmanns-optimisme» eller kanskje bedre beskrevet som «skjerpefeber», men i løpet av et knapt tiår førte drømmen om rikdom til store økonomiske tap. **LANDSKAPSKARAKTER** Moisesberg ligger i et kupert landskapsrom kalt «Fjellgardane i Fyresdalsheiene» som strekker seg fra 625 til drøye 900 moh. Området er skogrikt, bestående av blandingsskog dominert av gran, men med innslag av furu. Terrenget preges av mange myrer og småbekker av varierende størrelse og med vekslende

Gruveområdet Moisesberg. Foto: Rune Nordseter, Telemark fylkeskommune

vannføring. Mange av bekkene har sitt utløp i Aslestadåi som renner gjennom landskapsrommet.

NASJONAL INTERESSE

Moisesberg er et tidstypisk eksempel på gruvevirksomhet og begynnende merkantilisme i Norge på 1500-tallet. Landskapet dokumenterer og formidler den europeiske bergindustriens turbulente vei. Det er eksempel på en kortvarig og mislykket satsing som ikke førte til varig gruvedrift. Landskapet dokumenterer og formidler også de sosiale og økonomiske motsetningene mellom det tradisjonelle jordbruks-samfunnet og den framvoksende handelskapitalismen på 1500-tallet, der motsetninger mellom lavkultur og høykultur, sosial degradering og etablering av en ny lønnsarbeiderklasse og et nytt fagembetsverk var sentrale elementer.

SÅRBARHET

Det kulturhistoriske landskapet er sårbart for nye tiltak og ny bebyggelse. Det er viktig at plassering og utforming av ev. nye bygg ikke svekker opplevelsen av landskapet og kulturminnene som inngår i dette. Det er spesielt sammenhengene og siktlinjer mellom de ulike kulturminnene og kulturmiljøene i området som

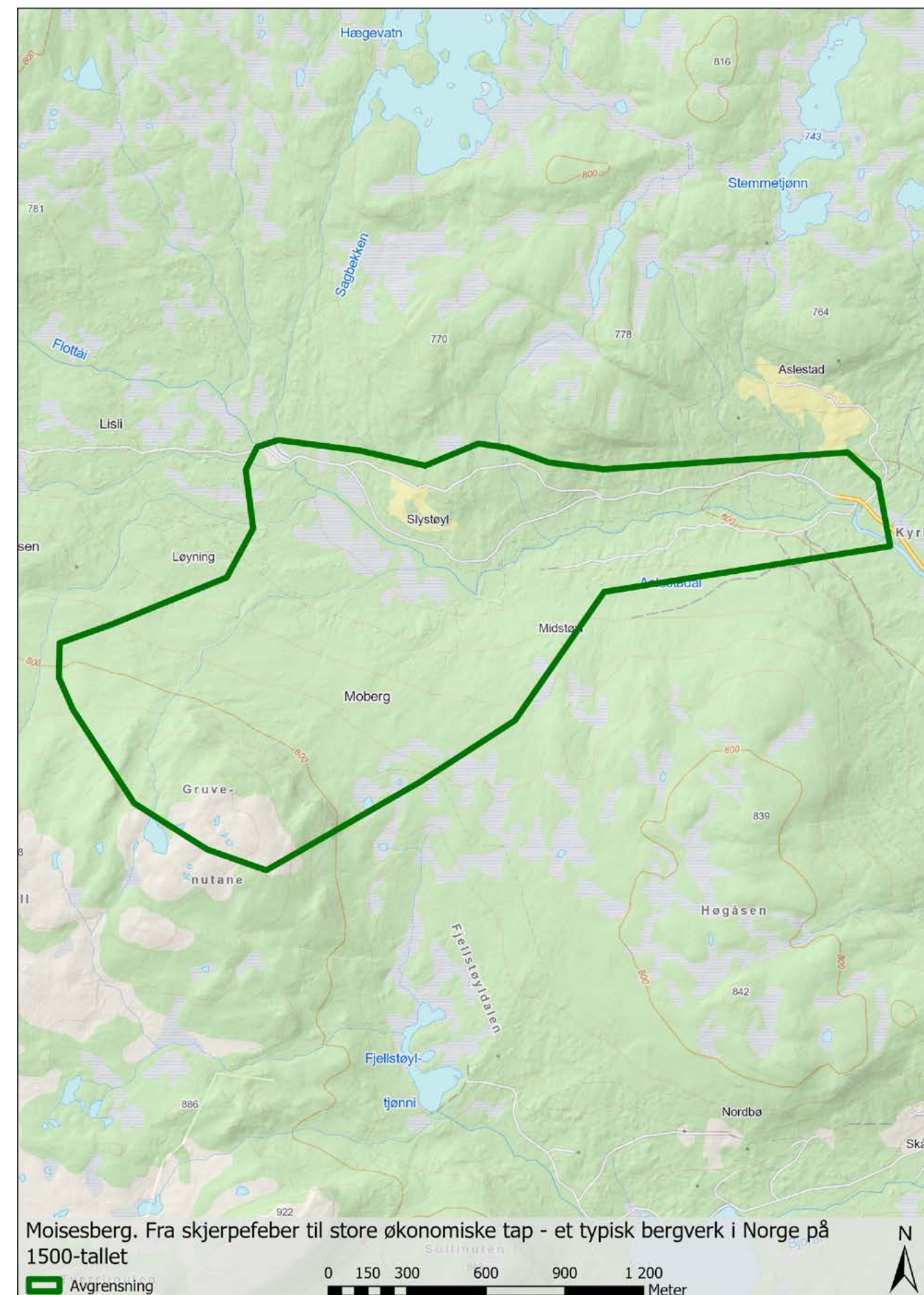
er sårbare for endringer, og som vil kunne påvirke opplevelsen og forståelsen av landskapet.

Landskapet er sårbart for utbygging og tilrettelegging i forbindelse med reiseliv og næringsvirksomhet. Kunnskap og bevisstgjøring om landskapsverdiene er viktig i planlegging av tiltak i områder med sårbare kulturminner og kulturmiljø.

Kulturminnene er sårbare for aktivitet i forbindelse med bruken av området til friluftsliv og rekreasjon. Informasjon om og synliggjøring av kulturminnene, i form av skjøtsel, skilting og tilrettelegging, vil kunne hindre skade på kulturminnelokalitetene.

Landskapet er også sårbart for terrengendringer som planering- og massefyllingstiltak som vil kunne endre landskapets karakter. Tilrettelegging for turisme, friluftsliv og rekreasjon kan påvirke landskapet sin karakter.

For å ta hensyn til det landskapsverdiene er sårbare for, og sette rammer for arealbruken, kan det være aktuelt å legge hele eller deler av landskapet i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Retningslinjer til hensynssonen og generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel kan legge føringer for hvordan kommunen ønsker at landskapet skal forvaltes.

5. Folkestadbyen

Handelsstad og kyrkjestad

Fyresdal kommune

Areal: 0,158 km²

PLASSERING

Området ligg i Kyrkjebygda i Fyresdal ved den nord-austre enden av Fyresvatn. Det ligg mellom Fyresvatn i vest, enden av Skippergata i aust, og

mellom bekken Sitjeåi i sør og nyare busetnad med bank og butikk i nord.

SKILDRING

Kulturmiljøet Folkestadbyen ligg i Kyrkjebygda som frå gammalt av var senter i Fyresdal. Her er eit stort landskapsrom med god jord, omkransa av bratte

Folkestadbyen. Foto: Anette Morvik Robberstad, Riksantikvaren

fjellsider og Fyresvatn i sør-vest. I området kring kulturmiljøet ligg dei beste jordbruksområda i kommunen, og det er eit tydeleg skilje mellom dyrka mark og bygde område. Spor etter menneskeleg aktivitet syner at det har vore busetting i området heilt sidan jernalderen.

Kyrkjebygda var frå gammalt av Fyresdal sitt kommunikasjons-senter, der hovudvegane til lands møte sørgåande ferdelsvegane til vanns. I Kyrkjebygda låg kyrkja og prestegarden, og etter kvart også kommunen sitt administrasjonssenter. På 1870-tallet vart det starta landhandel på plassen Folkestad. Dette trakk

raskt fleire tilflyttarar til området. Tettstaden som vaks fram, fekk namnet Folkestadbyen.

Folkestadbyen har ein sjølvgrodd struktur, og bygningane er nokså einsarta i storleik og utsjånad. Staden består av dei tre gateløpa Lensmannsgata, Skippergata og Folkestadgata. Dei fleste av bygningane i Folkestadbyen er flytta til staden frå gardar i bygda, det eldste kjende huset er eit uthus frå 1615/1616 som er automatisk freda. Mange av bygningane vart modernisert i sveitserstil som var hovudretninga innan arkitektonisk formspråk på slutten av 1800-talet.

Folkestadbyen. Foto: Anette Morvik Robberstad, Riksantikvaren

Dei som budde i Folkestadbyen på 1800-talet, levde i hovudsak av å drive tenesteytande verksemd i form av handverk eller næring. Det var særleg handverkarar som slo seg ned i Folkestadbyen, men også handelsfolk. Her var både bakar, skreddar, salmakar, smed og skomakar. I perioden frå kring 1870 og fram mot 1900 vart det etablert fleire butikkar og handverksbedrifter i tettstaden. Etter kvart også bank, bedehus, forsamlingshus, hotell og postkontor.

Nede ved Fyresvatn, lengst vest i kulturmiljøet, ligg eit gravfelt frå jernalder og Moland kyrkjestad. Dagens kyrkje er frå 1843 og er listeført. Kyrkjestaden går tilbake til mellomalderen, og det har tidlegare stått to kyrkjer på staden. Den fyste kyrkja var ei stavkyrkje som vart erstatta av ei krosskyrkje i tre i 1665. Like ved ligg prestegarden som var eit viktig senter for kunnskap i bygda.

I Øyskogen inntil Folkestadbyen ligg Fyresdal bygdemuseum som blei stifta i 1909. På museet er det eit større gravfelt frå jernalderen og fleire tilflytta bygningar frå ulike gardsbruk i kommunen. Det er registrert 18 gravhaugar på gravfeltet. Fleire av desse er godt synlege. Gravfeltet vitnar om at busetnaden på staden går langt tilbake i tid.

KULTURMILJØKARAKTER

Kulturmiljøet Folkestadbyen har ein klar struktur med gateløp som er omkransa av bustadar med hagar og tun, med frukttrær og buskar, kvitmåla gjerder og uthus. Området liknar ein liten landsby med bygningar i ulikefargar og storleiker, men med lik karakter. Mange av husa er oppført i sveitserstil. Bygga har plakatar som fortel deira historie.

NASJONAL INTERESSE

Folkestadbyen er døme på ein sjølvgrodd landsbystruktur med stor tidsdjupne. Ny teknologi og

endringar i næringsvegar gjorde ei større grad av spesialisering av handverk og handelsverksemd mogleg på 1800-talet. I Folkestadbyen er det mogleg å sjå korleis utviklinga verka på busetjinga i ei bygd som har røter tilbake til jernalder, og som er kyrkje- stad frå mellomalderen.

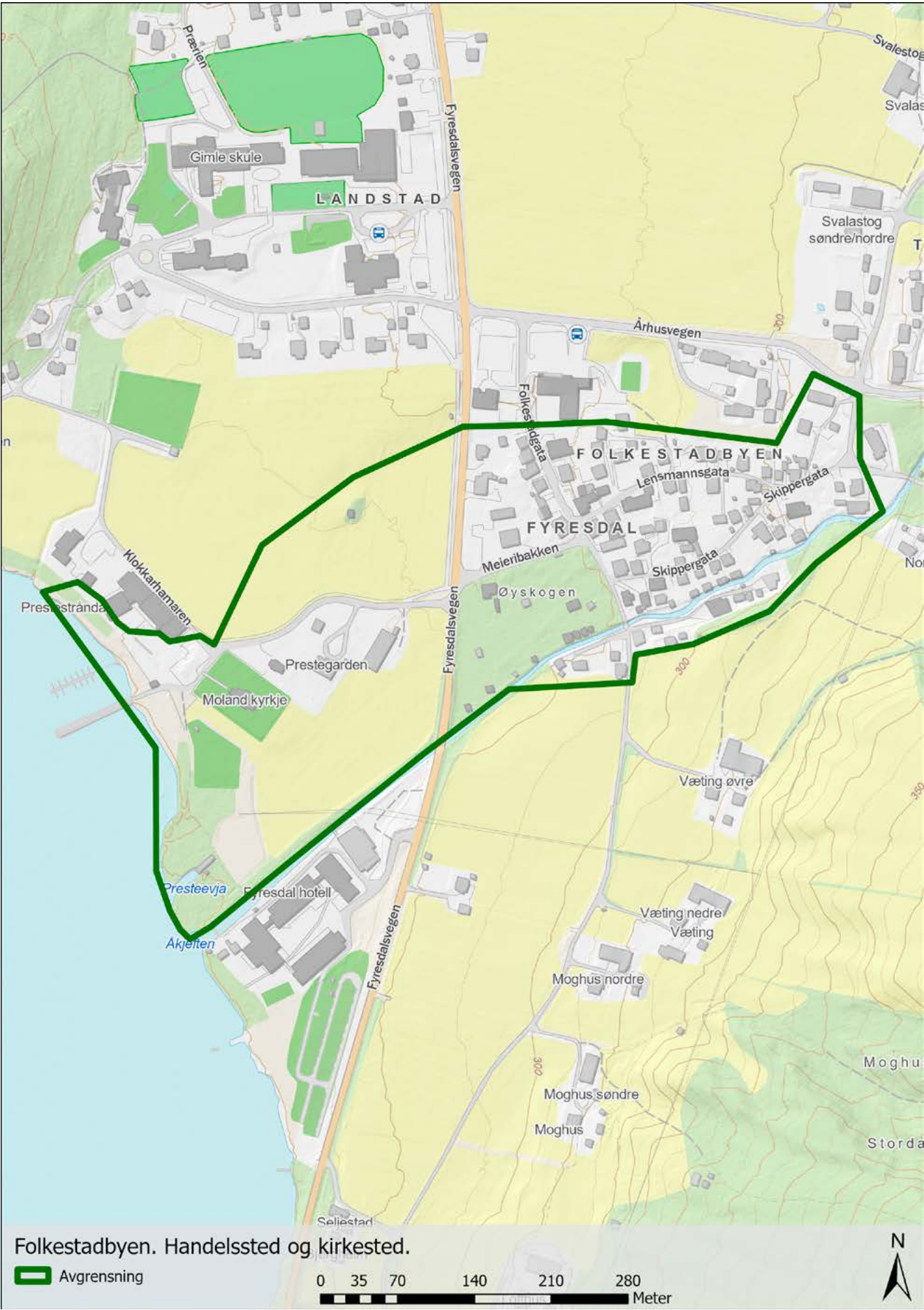
Folkestadbyen er kjelde til kunnskap om og oppleving av arkitektur og stadutvikling. Kulturmiljøet har bruksverdiar knytt til vidareføring og ny bruk av eksisterande bygningar, og høy bruksverdi som bustadområde. Kulturmiljøet har opplevingsverdi på grunn av området arkitektur og visuelle kvalitetar, heilskap og autentisitet.

SÅRBARHEIT

Kulturmiljøet er sårbart for endringar som reduserer kulturmiljøkvalitetane til området, til dømes riving og endring av verneverdige trehus, oppsetting av nye bygg og endring av gate- og tunstrukturar, fasadar og utomhuselement. Endring av gateløp og hagestrukturar vil vere svært øydeleggjande. Området er også sårbart for brann og for klimatruslar i form av nedbør og flaum. Dette gjeld både i grensa mot Fyresvatn, og i Sitjeåi.

Det vil skje endringar i arealbruken over tid. Målet er at endringar skal skje på en slik måte at dei viktige karaktertrekka og verdiane som dette kulturmiljøet representerer, oppretthaldast og styrkast.

For å ta omsyn til det kulturmiljøverdiane er sårbare for, og sette rammer for arealbruken, kan det vere aktuelt å syne heile kulturmiljøet i kommuneplanens arealdel som omsynssone c) med særskilt omsyn til kulturmiljøet. Retningslinjer til omsynssona og generelle føresegner til kommuneplanens arealdel kan legge føringar for korleis kommunen ynskjer at kulturmiljøet skal forvaltast.

6. Hjartdal og Svartdal

Et levende og tradisjonsrikt jordbrukslandskap

Hjartdal og Seljord kommune
Areal: 34,8 km²
Området ligger i landskapsregion 12) Dal- og fjellbygder i Telemark og Aust-Agder (Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

PLASSERING
Området ligg i nabobygdene Hjartdal Nordbygd og Svartdal, lengst vest i Hjartdal kommune og lengst øst i Seljord kommune. Det følger grensene som området fikk under «Nasjonal registrering av verdifulle kultur- landskap» i 1994.

BESKRIVELSE
Hjartdal-Svartdal er et arkaisk jordbrukslandskap, preget av tradisjonell småskala landskapsmosaikk med små teiger og stor variasjon. Det har et sjeldent stort innslag av eldre og artsrike kulturmarkstyper som ugjødsla slåtteenger, og ulike typer områder med styvingstrær og naturbeiter. Beiteområdene er flere steder omsluttet av karakteristiske steingjerder. I tillegg til stort biologisk mangfold er det store kulturmiljøverdier i området, både i form av bygnings- arv og strukturer i landskapet. Steingjerder, bakke- murer, røyser og gamle ferdsselsveier mellom bygd og fjell er noen eksempler. Det kulturhistoriske

Rik bløming av systemarihand i enga på Nedre Bøllås, Hjartdal. Foto: Oskar Puschmann, NIBIO

landskapet Hjartdal-Svartdal er også et utvalgt kulturlandskap i jordbruket (UKL-område). En lange bosettingshistorie er synlig gjennom de mange gravminnene fra jernalderen i landskapet, både i form av enkeltliggende gravhauger og større gravfelt nær tunområder. Det er også mange andre kulturminner i området som røyser, murer, stein- garder, gamle driftsveier og andre typer spor etter før-industrielt landbruk. Landskapets bygningsmiljøer består av mindre gårdsbruk med våningshus, og ofte forseggjorte loft og stabbur. I tillegg til ulike typer uthus som staller, fjøs, låver og løer, i både inn- og utmark, er det bevart badstuer, sager og smier. Det finnes en rekke fredede og verneverdige enkeltbygg i området. Gården Sud Åbø utgjør et arkitektonisk og kulturhistorisk viktig eksempel på et helhetlig gårds- anlegg med bygninger med stor grad av autentisitet fra middelalderen, 1700-, 1800- og 1900-tallet. Hjartdal-Svartdal er et godt eksempel på et norsk ruralt område fra før industrialiseringen skjøt fart.

LANDSKAPSKARAKTER
Hjartdalsbygda ligger i et dalføre som strekker seg fra vest til øst. Svartdals dalføre er orientert fra nord til sør. Landskapet er avgrenset mot toppen av dal- sidene. Bebyggelsen i Hjartdalsbygda ligger i all hovedsak i den nordre dalsida, slik at den er sørvendt og dermed har fordel av sola. Hjartdalsvegen, fv. 3420, går langs dalbunnen i sørlig del av området. Svartdal kan betegnes som en sidedal, og har i dag ingen gjennomfartsåre. Det kulturhistoriske landskapet Hjartdal-Svartdal er kjent på nasjonalt nivå for mengden og tettheten av ugjødsla og artsrike slåttemarkslokaliteter. Styvings- trær av særlig ask og alm er å finne både i hamner og i høstingsskog i mer ulendt terreng, samt spredd langsmed steingjerder og i røyser i innmarka. Land- skapet er frodigere enn det man ventet å finne så høyt over havet og langt inn i landet, noe som skyldes de bratte sørvende liene og stedvis kalkholdig berg- grunn.

NASJONAL INTERESSE
Det kulturhistoriske landskapet Hjartdal-Svartdal er et helhetlig jordbrukslandskap i full drift som bærer preg av flere hundre år med jordbruk. Landskapet

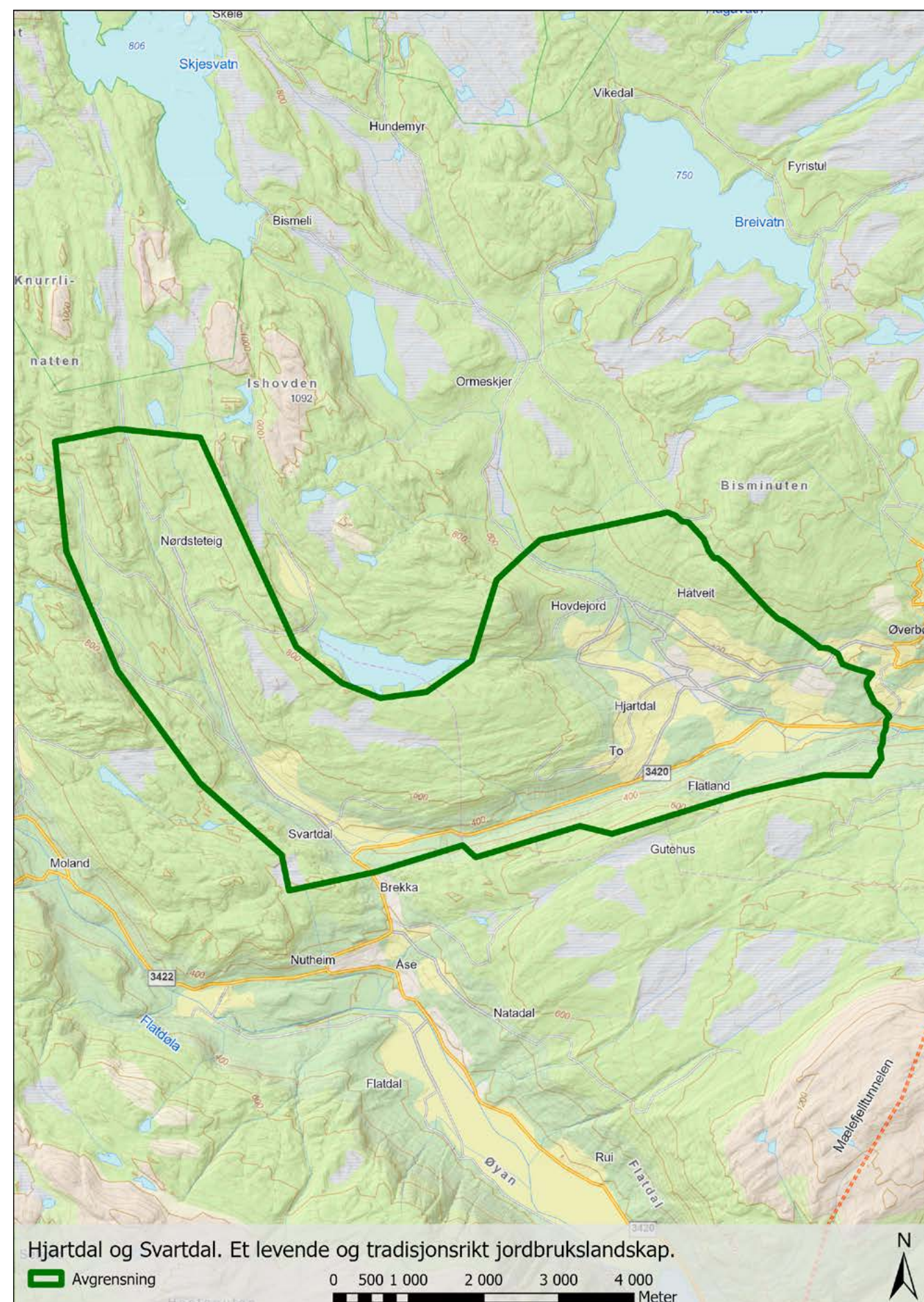

Gården Århus i Nordre Hjartdal, sett frå Rogrendvegen. Foto: Oskar Puschmann, NIBIO

vitner om bosetting tilbake til jernalder og har flere kjente gravfelt. Det har en mangfoldig landskaps- mosaikk, med stort innslag av eldre kulturmarkstyper. Fortsatt vektlegges å drive tradisjonelt og holde gamle skikker og tradisjoner i hevd. Området er en viktig kilde til kunnskap om tradisjonelt jordbruk. Dets bruks- og opplevelsesverdier er knyttet til fortsatt jordbruksdrift.

SÅRBARHET
Hjartdal og Svartdal er med i den landsomfattende satsingen Utvalgte kulturlandskap i jordbruket. Satsningen er en tilskuddsordning basert på spleise- lag mellom landbruks-, natur- og kulturmiljøforvalt- ningen i Norge. Satsingen er også et samarbeid med grunneiere i området, og det er utarbeidet egen for- valtningsplan. Det tildeles årlige midler til både investerings- og skjøtselstiltak som blant annet ivaretar kulturarven.

Det kulturhistoriske landskapet er sårbart for nye tiltak og ny bebyggelse dersom endringene ikke ivaretar områdets kulturmiljøverdier. Det er spesielt sammenhengene og siktlinjer mellom de ulike kultur- minnene og kulturmiljøene i området som er sårbare for endringer, og som vil kunne påvirke opplevelsen og forståelsen av landskapet. Landbruksdriften i området må opprettholdes. Landskapet er sårbart for store endringer i landbruksdriften, og for gjengroing. Landskapet er også sårbart for terrengendringer som planerings- og massefyllingstiltak som vil endre landskapets karakter. Landskapet er regulert til hensynssone c) i kom- muneplanene i både Seljord og Hjartdal. Retnings- linjer til hensynssonen legger føringer for hvordan kommunene ønsker at landskapet skal forvaltes. Det er viktig at denne hensynssona videreføres for å ta hensyn til det landskapsverdiene er sårbare for, og sette rammer for arealbruken.

Kragerø sentrum med Øya – Seilskute- og kjøpmannsby fra trelasthandelens storhetstid. Foto: Rune Nordseter, Telemark fylkeskommune

7. Kragerø sentrum med Øya

Seilskute- og kjøpmannsby fra trelasthandelens storhetstid

Kragerø kommune

Areal: 0,368 km²

PLASSERING

Området omfatter bykjernen i Kragerø fra Kragerø kirke i nord, langs Skriverheia i vest, og sørover mot Rådhusgata og Barthebrygge. Det omfatter også Gunnarsholmen og hele Øya.

BESKRIVELSE

I likhet med andre steder langs Telemarkskysten ble det eksportert trelast fra Kragerø til provinser i Nederlandene og Storbritannia allerede på 1500-tallet. Trelasthandelen var viktig i lang tid, og på 1600- og 1700-tallet ekspanderte eksportmarkedet for tømmer og trelast ytterligere. Kragerø ble etablert med kjøpmenn som kontrollerte hele forhandlingskjeden, og som drev handel med utlandet. Kragerø ble tollsted i 1652, og i 1666 fikk stedet byprivilegier.

I tillegg til trelasthandel utviklet sjøfart og skipsbygging seg som viktige næringer i Kragerø. Byen hadde god tilgang på eik og furu, og skipverftsens virksomhet og skipsfart vokste fram mot 1870-tallet da seilskutetida nådde sin storhetstid. Fra slutten av 1850-tallet ble is-industri og eksport av is en viktig næring i Kragerø.

På starten av 1900-tallet tiltrakk Kragerø seg flere kjente norske kunstnere som kom til byen på grunn av lyset. Theodor Kittelsen var født i Kragerø, mens Edvard Munch og Fritz Thaulow var tilreisende kunstnere. Motiver fra Kragerø er å finne i kjente kunstverk som for eksempel «Solen» og «Historien» av Munch, som befinner seg i Universitets Aula i Oslo. Fra første verdenskrig ble Kragerø en stadig viktigere ferieby – en status som har vokst, og som også preger byen også i vår tid.

I 1872 ble det anlagt bro fra Kragerø til Bosebod-skjæret. I 1889 kom det bro videre til Øya som erstattet

Kragerø jernbanestasjon og sentrumsbebyggelse.

Foto: Eystein M. Andersen, Telemark fylkeskommune

den tidligere ferjeforbindelsen. Mange hus i byen gikk tapt i storbranner i 1711 og 1886, og noen hus er revet. Øya har bare hatt én brann i 1900 hvor 20 hus gikk tapt. Kulturmiljøet har gjennomgått endringer som følge av eller endringer på eksisterende bebyggelse, men en stor andel bygninger fra før 1850 er bevart.

Kystfortet på Gunnarsholmen ble trolig bygd på 1600-tallet og har beskyttet Kragerø mot invasjon. I 1808 forsøkte den engelske fregatten Tartar og tre andre skip å innta byen, men ble jaget ut på åpent hav igjen av fortets kanoner. Det har også vært byggeplass for seilskuter på Gunnarsholmen og på 1800-tallet ble det anlagt jernstøperi der. Fortet er restaurert i seinere tid og kanonene brukes i dag på 17. mai. Området benyttes mye til rekreasjon.

Andølingen og Jøransberg er et boligområde som ligger på høyden sør for Kragerø kirke. Området ble tidligere regnet for å være et fattigstrøk. Opprinnelig var det arbeidere og matroser som bygde boliger der. Boligområdet har bevart mye av sin opprinnelige struktur og sitt opprinnelige særpreg, med tett trehusbebyggelse og trange gater, stier og trapper mellom husene. Stedets topografi har vært avgjørende for plassering av boliger og kommunikasjonsårer.

I 1920-årene ble jernbanen ført helt fram til bykjernen i Kragerø, noe som medførte utfyllinger langs småvikene under bebyggelsen og til utfylling for stasjonsanleggets kaianlegg. Det er den største endringen Kragerø som by har gjennomgått.

KULTURMILJØKARAKTER

Kragerøs gatestruktur og en del av bygningsmassen kan føres tilbake til starten av 1700-tallet, etter den store bybrannen i 1711. I kulturmiljøet er det bevart

mange strukturer fra 1700- og 1800-tallet, både enkeltbygninger og grupper av bygninger som viser hvordan samfunnets ulike klasseinndeling påvirket bymiljøet. Langs det som i dag heter Blindtarmen ligger flere kjøpmannsgårder med naust mot vannet og private hager på baksida. På Andølingen og Øya finner vi sjømannshus og arbeiderboliger som ble bygd på knattene. Langs sjøen ble det drevet håndverk, frakt, lager og handel. Mellom husene snor trange og krokete gateløp, smug, trapper og stier seg fram. Kragerø er et typisk eksempel på en by hvor et selvgrodd, organisk gatenett har vokst fram mellom husene, med bakgrunn i stedets topografi. Kulturmiljøet framstår som autentisk, med bevarte gatestrukturer, bygninger og forsvarsverk. Kragerø har mye av trebyens karakteristiske trekk med skille mellom det offentlige rom (gater, plasser m.m.) og private rom (bakgårder, hager m.m.).

NASJONAL INTERESSE

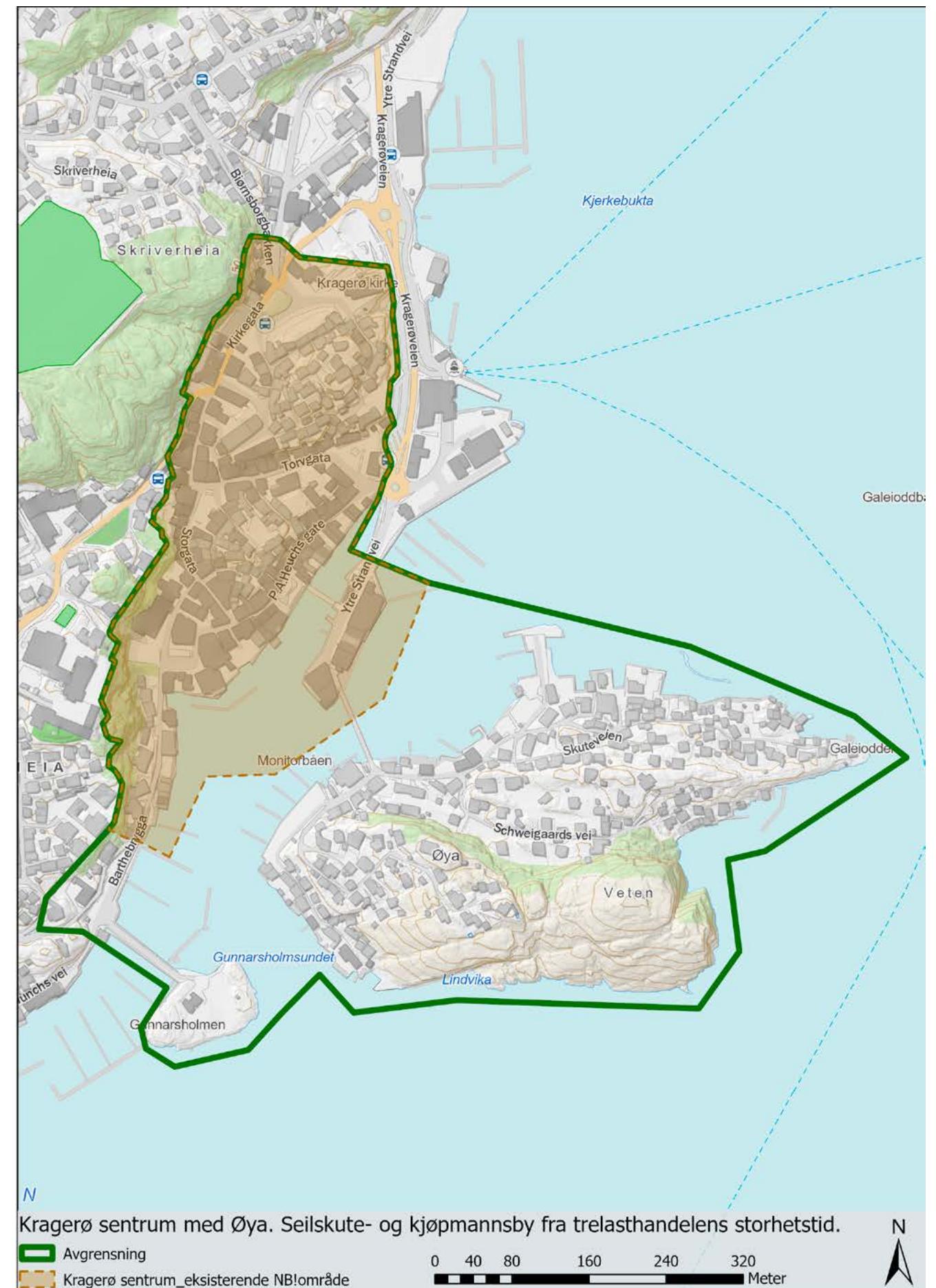
Kulturmiljøet Kragerø by er av nasjonal interesse fordi det viser viktige trekk ved norsk kystkultur og byutvikling hvor sjøfart, næringsvirksomhet og trelasthandel har vært avgjørende.

Kulturmiljøet er kilde til kunnskap om byens utvikling, og til arkitektoniske, industrihistoriske og sosialhistoriske sider ved samfunnet i norske byer langs kysten fra 1600-tallet og fram til i dag. Opplevelsesverdiene ligger særlig i byens historiske forbindelse med vannet, samt byens bevarte gatestruktur og trehusmiljø. Områdets bruksverdier, ut over bo- og næringsfunksjoner, ligger i Kragerøs rekreasjonsmuligheter og kystkultur.

SÅRBARHET

Kulturmiljøet er sårbart for fortetting og endring av eksisterende bygningsmasse dersom planer og tiltak ikke tilpasses kulturmiljøets særpreg. Det er også sårbart for endring av gatestrukturer og utomhus-elementer. Forfall på bygninger som følge av manglende vedlikehold og økte klimabelastninger, kan forringe kulturmiljøet. Utvidelse og endring av veier og terreng, samt utfylling og utbygging i og ved vann, kan også ha negative konsekvenser. Tilrettelegging for turisme og næringsvirksomhet kan påvirke kulturmiljøets karakter.

For å ta hensyn til det kulturmiljøverdiene er sårbare for, og sette rammer for arealbruken, kan det være aktuelt å legge hele eller deler av kulturmiljøet i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til kulturmiljø. Retningslinjer til hensynssonen og generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel kan legge føringer for hvordan kommunen ønsker at kulturmiljøet skal forvaltes.

8. Stråholmen

En liten øy i havgapet – loshavn med landsby og et arkaisk landbrukslandskap

Kragerø kommune

Areal: 2,012 km²

Området ligger i landskapsregion 1 Skagerakkysten
(Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

PLASSERING

Området er en øy i Telemarksskjæregården, ytterst mot Skagerak, i Kragerø kommune.

Klyngetun på Stråholmen. Foto: Oskar Puschman, NIBIO

BESKRIVELSE

Kulturlandskapet Stråholmen har stor tidsdybde. Øya har tydelige spor etter beite og jordbruk gjennom flere hundre år med åkere, enger og hagemark, inn-gjerdet av gamle steingjerder som slynger seg gjennom landskapet. Det er gamle gårder og klyngetun i kulturmiljøet som dokumenterer og formidler hvordan losvirkosomhet og jordbruk fra tidlig av har vært innbyggernes viktigste næringsgrunnlag, men som også viser utviklingen mot et mer moderne samfunn basert på fiske og sjøfart, samt bruk av området til friluftslivs- og rekreasjonsformål.

Det eldste kjente kulturminnet på øya er en gravrøys fra bronsealder/jernalder. Gravrøysa indikerer et ønske om å legge krav på øyene, både med tanke på kontroll over skipsleiet og utnyttelse av ressurser på land og i havet.

Den eldste bebyggelsen i kulturmiljøet kan spores tilbake til begynnelsen av 1600-tallet. Hustufter kan ses i landskapet rett nordøst for nåværende bebyggelse. Bebyggelsen ser ut til å ha utviklet seg østfra og vestover med en bebyggelsesstruktur som representerer kystbonden og en gammel gårdsstruktur med klyngetun, som var vanlig før det store hamskiftet. Losinntektene muliggjorde store våningshus. Flere av våningshusene fikk sin utforming i sveitserstil omkring 1900, men har eldre laftede kjerner. Andre har bevart opprinnelige trekk fra begynnelsen av 1800-tallet. Bygg relatert til fiske ble oppført ved moloen da den kom i 1890-årene.

Stråholmen er en kompakt øy med beitelandskap, steingjerder og klyngetun. Øya har molo på innsida og holmer på utsida mot Skagerak. Gårdsbruk på Stråholmen spesialiserte seg på salg av tanggjødsel, men drev i tillegg med grønnsaksdyrking og hadde dyr på beite. Øya har trolig vært brukt til beite lenge før det ble mer permanent bosetting der.

På midten av 1600-tallet ble det anlagt en losstasjon på Stråholmen, noe som ble den viktigste inntektskilden for de fastboende. Losstasjonen ble lagt ned i 1916. Etter dette sank folketallet på øya raskt. Stråholmen har vært uten fast bosetting siden 1954. Bygningene på øya er i dag i privat eie og benyttes som fritidsboliger.

På Stråholmen bidrar beitedyr og virkemidler gjennom Utvalgte kulturlandskap i landbruket (UKL) til å opprettholde kulturlandskapet. Beitedyrene har siden 1998 overvintret på øya, hvor de får tilleggsfor om vinteren.. Medlemmene i Stråholmen vel yter også en betydelig innsats. Omkring 1920 ble de første landstedene oppført, og deretter kom fritidsbebyggelse

med privat hyttebygging på 1950- og 60-tallet. Øya er i dag svært populær som friluftslivs- og rekreasjonsområde, sammen med Jomfruland.

KULTURMILJØKARAKTER

Kulturmiljøet Stråholmen ligger ytterst i skjærgården, 1,7 kilometer nordøst for Jomfruland. Det består av øya Stråholmen, og flere små holmer og skjær. Øya er 1,5 km lang på det lengste og 0,85 km bred på det bredeste. Stråholmen en del av det store israndtrinnet som i Østfold og Vestfold kalles Raet, avsatt som en endemorene på havbunnen for mellom 10 700 og 11 000 år siden. Øya er derfor er forholdsvis flat med lave, oppstikkende fjellknauser som er 14 moh. på det høyeste. På avstand danner fjellknausene sammen med den markerte husklyngen midt på øya, en karakteristisk synsrand. Mellom disse partiene ligger øya flat og frodig med tidligere åkrer, slåttinger og beitemark. Det særpregede og sjeldne landskapet må ha vært et viktig landemerke for sjøfolk i tida før det ble etablert fyrtårn og det ble drevet losvirkosomhet.

Kulturmiljøet er preget av aktivitet tilknyttet jordbruk, beite, jakt, fiske, sjøfart, losvirkosomhet og, i dag, sauehold, landskapsskjøtsel, rekreasjon og turisme. Rydding av jorda for stein har skapt mange steingar-der som rammer inn beitelandskap. Steingjerdene utgjør viktige lineære elementer i landskapsbildet. Naturen på øya har innslag av kantkratt, hasselkrat, ask, eik, villepler og stikkelsbær. Det finnes et rikt dyre- og planteliv i sjøen og på land. Moloen (fra 1892), de gamle sjøbuene og «landsbyen» er for mange det mest karakteristiske for øya. I det flate og kulturskapte åpne landskapet er bryggeanleggene og bebyggelsen visuelt framtrædende.

NASJONAL INTERESSE

Kulturmiljøet Stråholmen er en øy ute i Telemarksskjæregården som utgjør et helhetlig jordbruks-, kultur- og kystlandskap, lite påvirket av moderne inngrep. Kulturmiljøet har et selvgrodd klyngetun og gårdsstrukturer med spor etter den første kjente bosettingen på øya på 1600-tallet.

Kulturmiljøet har stor kunnskaps- og opplevelsesverdi knyttet til stedets bebyggelsesstruktur, historie, natur og geologi. Samtidig har landskapet stor bruksverdi som rekreasjonsområde og beiteområde for sau.

SÅRBARHET

Store deler av Stråholmen er sammen med Jomfruland med i den landsomfattende satsingen Utvalgte

Stråholmen. Foto: Oskar Puschman, NIBIO

kulturlandskap i jordbruket. Satsningen er en tilskuddsordning basert på spleiselag mellom landbruks-, natur- og kulturmiljøforvaltningen i Norge. Satsingen er et samarbeid med grunneiere i området, og det er utarbeidet egen forvaltningsplan for området. Gjennom ordningen tildeles det årlig midler til både investerings- og skjøtselstiltak som blant annet ivaretar kulturarven.

Over halvparten av Stråholmen er i dag en del av Jomfruland nasjonalpark. Statlig vern av naturen her strekker seg tilbake til 1978. Området er også en del av geoparken *Gea-Norvegica*, som er innført på UNESCOs liste over områder som har en geologisk arv av unik internasjonal betydning. Skjøtelsplaner og forvaltningsplaner skal følges. Kommuneplanen sin arealdel har lagt føringer om båndlegging etter lov om naturvern for deler av øya.

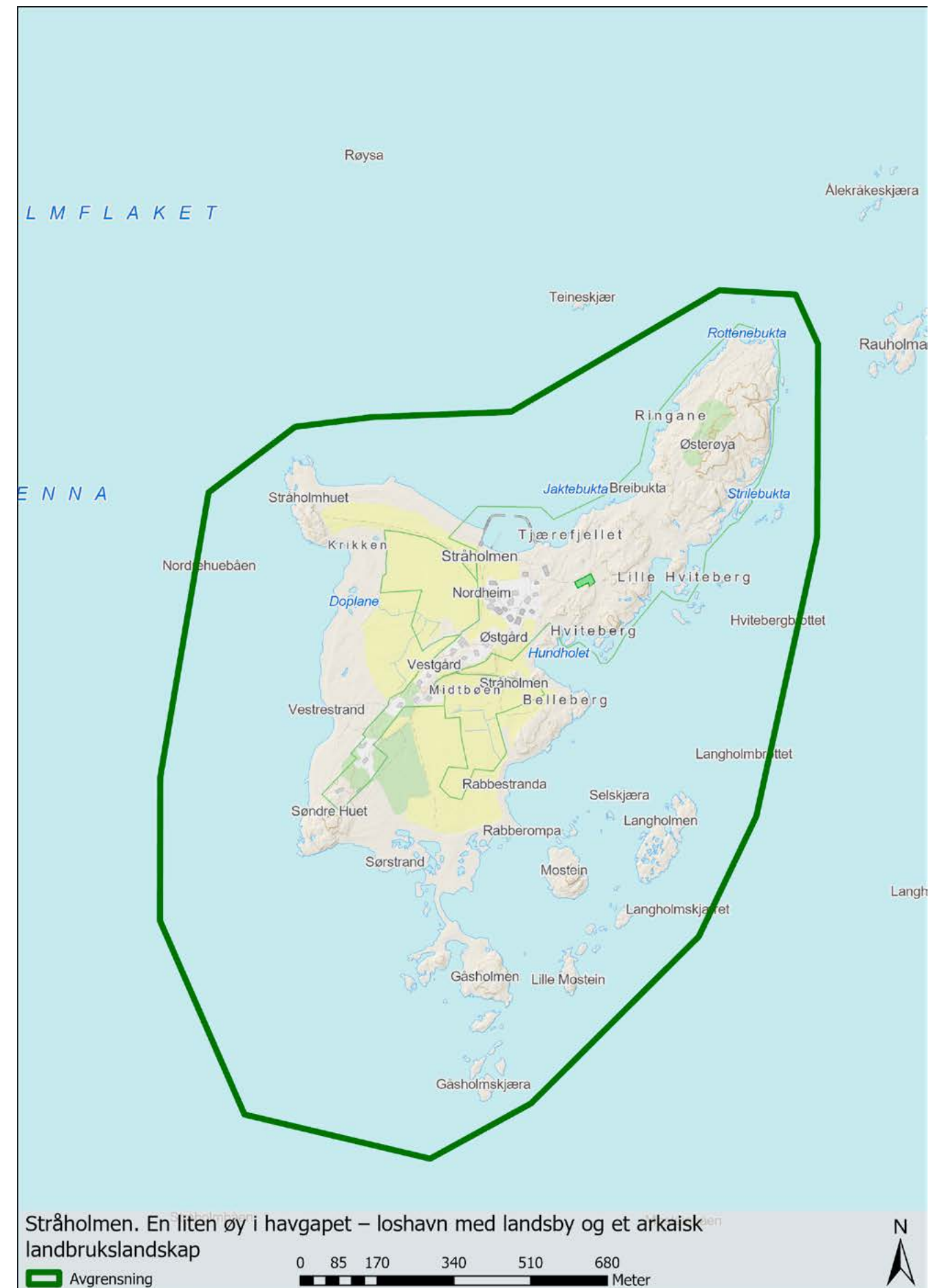
Deler av øya ligger i naturreservat og i landskapsvernområde med fuglelivfredning. Skjøtelsplaner og forvaltningsplaner skal følges. Kommuneplanen sin arealdel har lagt føringer om båndlegging etter lov om naturvern for deler av øya.

Landskapet er sårbart for terrengendringer som planerings- og massefyllingstiltak, slike tiltak vil kunne endre landskapets karakter.

Sammenhengene og siktlinjer mellom de ulike kulturminnene og kulturmiljøene i området som er sårbare for endringer, og som vil kunne påvirke opplevelsen og forståelsen av landskapet. Landbruksdriften i området må opprettholdes. Landskapet er sårbart for store endringer i landbruksdriften, og for gjengroing. Opphør av beite og slått vil føre til raske vegetasjonsendringer i form av gjengroing. Skjøtselen bør gjennomføres ved manuelt arbeid.

Landskapet er også sårbart for endringer som forårsakes av endring av klima. Tilrettelegging for turisme og næringsvirksomhet kan påvirke landskapets karakter.

For å ta hensyn til det kulturmiljøverdiene er sårbare for, og sette rammer for arealbruken, kan det være aktuelt å legge den delen av landskapet som ikke er en del av nasjonalparken inn i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Retningslinjer til hensynssonen og generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel kan legge føringer for hvordan kommunen ønsker at landskapet skal forvaltes.

Nes kirke, i kultur- jordbrukslandskap. Foto: Rune Nordseter, Telemark fylkeskommune

9. Nes og Sauer

Fra gammalt maktsentrum til epleproduksjon og turisme

Midt-Telemark kommune
Areal: 25,54 km²
Området ligger i landskapsregion 4) Låglandsdalføra i Telemark, Buskerud og Vestfold (Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

PLASSERING
Området er avgrenset av Norsjø i sør. I nord er det i all hovedsak avgrenset av overgangen mellom innmark og utmark med fjell. Området er avgrenset mot tettstedet Gvarv og Gvarvelva i vest, og elva Saua i øst. Fylkesvei 360 går gjennom landskapet.

BESKRIVELSE
Det kulturhistoriske landskapet Nes og Sauer har utviklet seg fra å være ei rik jordbruksbygd og et maktsentrum i jernalderen, via det store hamskiftet på 1800-tallet, til et moderne jordbruks- og fruktdyrkingslandskap.

Arkeologiske kilder viser at folkegruppen kalt *Grener* i folkevandringstid hadde utviklet seg til å være mer enn en stamme og etablert et rike med hovedtyngde i bygdene rundt Norsjø. Riket ble kalt Grenens rike eller Grenland. Det var trolig organisert som et kongedømme, med strategisk plasserte småkonger og høvdinger. Flere store, monumentale gravhauger på Neshalvøya vitner om at dette var ett av stedene hvor en høvding eller en småkonge hadde sitt sete. Gårdene Nes på Neshalvøya og Haug/Sauer lenger mot nord er trolig de første som ble ryddet i området. Flere av dagens gårder, som Lindheim og Gunheim, har imidlertid også en historie som strekker seg tilbake til eldre jernalder.

Nes lå strategisk plassert langs Telemarksvassdraget. Kontroll over Nes-området betydde kontroll med transport av råvarer og handelsvarer som ble fraktet via vannveiene fra de øvre delene av Telemark til handelsplasser i både Norge og Europa.

Landskapet Nes og Sauer. Foto: Rune Nordseter, Telemark fylkeskommune

Storproduksjon og eksport av brynestein, jern og fangstprodukter la grunnlag for et betydelig økonomisk overskudd og politisk makt i perioden.

Et annet tydelig spor etter Grenenes maktstruktur er et forsvarsanlegg av bygdeborger som omgir Norsjø. Samlet har de utgjort et organisert forsvarssystem som forteller mye om politisk organisering og makt i jernalderen og vikingtida. To av bygdeborgene, Steinborgen og Bratningsborg, ligger innenfor det kulturhistoriske landskapet.

På 1100-tallet ble det bygd kirker i stein både på Nesodden og Sauer. Kirkebyggingen viser at området tidlig i middelalderen fremdeles hadde sentrale funksjoner. Nes kirke på Nesodden ble plassert godt synlig og lå majestetisk til i landskapet, kant i kant med en stor jernaldergravhaug. Et gammelt sagn forteller at kirka først var tenkt bygd på «Kyrkjehaugen» litt lenger nord. Stein og tømmer skal ha vært kjørt fram, men natta før arbeidet skulle starte ble byggematerialene på merkelig vis flyttet ut til Neshaugen, det vil si til den store gravhaugen. Ingen skal ifølge sagnet ha våget å endre på dette, så der ble kirka bygd. Plasseringen viser kultkontinuitet fra førkristen til kristen tid.

Nes kirke er rikere utsmykket med steinskulpturer enn de fleste andre middelalderkirker i landet. Alle de tre inngangsportalene har flotte relieffer. Innen i kirka

er korets vegger og hvelv dekket med kalkmalerier fra midten av 1200-tallet. Det er den mest komplette romdekoren som er bevart fra norsk middelalder.

Harry Fett, tidligere riksentikvar, har skrevet: «*Det er utvilsomt det vakreste intime rum som er bevart i Norge, noe av det beste norsk interiørkunst har frembragt, med harmoni mellom vegger og tak*». Kirka er viet til apostlene Peter og Paulus. Innvielsesdatoen er 14. september. Årstallet har vært ukjent, men det er gjort årringsdateringer som viser at tømmeret i takets kor ble felt i 1181-1182. Et sannsynlig innvielsesår kan være 1186.

Sauherad kirke på Sauer er også plassert godt synlig i landskapet: på en høyde i overkant av elva Saua, med utsikt mot Norsjø. Kirka er viet til Laurentius. Innvielsesdagen skal ha vært 8. august, men året er ukjent. Sauherad kirke har lenge vært kjent for sin spesielle demonvegg, som nylige undersøkelser har avdekket er resultat av restaureringsarbeider på 1940-tallet. Sauherad prestegård, med flere fredede bygninger, ligger ved sida av kirka.

Flere av gårdene i landskapet hadde kontinuerlig bosetting fra jernalderen til middelalderen, også gjennom nedgangstida som fulgte etter svartedauden. Jordbruk var den viktigste næringsveien. Det er fremdeles tilfellet i dag, men nå er fruktdyrking en vel så

viktig næring som det mer tradisjonelle jordbruket. Med om lag 500 000 frukttrær produserer frukt-distriktet i Midt-Telemark mer enn hvert fjerde eple i Norge. Verdiskapningen i form av foredlede produkter av frukt og bær er viktige inntektskilder for mange i kommunen.

Den første eplehagen vi kjenner til ble plantet i 1730 ved Sauherad prestegard av Urtegaardsmand Hans Brønsted på oppdrag av presten Enevold Steenblock. Den første større eplehagen kom ikke før rundt 1800 da gartner Isak på oppdrag fra oberst Hans Mow Grønvold plantet en hage med 100 trær på Nes. Isak hjalp folk i bygda med poding og planting. Etter hvert ble det plantet en hage på 5 dekar sør for husene på Nes og ned mot Norsjø. På 1900-tallet ble det anlagt stadig flere eplehager i bygda, og gjennom utviklingsprosjektet *Fruktbygda* er det dannet et samvirke med 13 medlemmer. Disse driver tilbyr opplevelser i fruktlandskapet og dekker ulike felt som selvplukk, kunstgalleri, gårdsbutikker, smaksopplevelser, hagevandring, bikubekikking, kafeteria, opplevelsesgård med museum, overnatting på hotell, campingplass og vingård.

Naturen og de kultuhistoriske sporene i det landskapet har fasinert kunstnere. På 1880-tallet tilbragte Erik Werenskiold flere somre i området. Han hadde blant annet losji på Lindheim gård og malte flere av Norges mest kjente verker i denne perioden, med landskapet på Nesodden som scene og mennesker fra de lokale gårdene som statister. Mest kjent av male-riene er *Telemarksjenter*, hvor to jenter i beltestakk lener seg på en skigard på Lindheim, og *En bondebegravelse* som har motiv fra Nes kirkegård.

LANDSKAPSKARAKTER

Det kultuhistoriske landskapet Nes og Sauer er et bølgende og fruktbart jordbrukslandskap med stor tidsdybde som strekker seg opp fra nordenden av Norsjø, og ligger på et dekke av gamle fjord- og havavsetninger. Det mest dominerende landskapselementet er Nesodden, ei halvøy som strekker seg ut i innsjøen. Landskapet bærer preg av at elver og bekker gjennom årtusener har gravd dype raviner som leder mot Norsjø, og mot elva Sauar og Gvarvelva. En kombinasjon av fjell, frodig jord, rikelig med vann, kalde vintre og varme somre skaper et mikroklima i området som gir svært gode dyrkingsforhold.

På 1960- og 1970-tallet ble ravinerygger bakkeplanert. Det skapte større, sammenhengende dyrkningsflater. Samtidig har tradisjonelle beiter i ravinedalene stedvis blitt holdt i hevd. Med unntak av tettstedet Akkerhaugen, er mye av bebyggelsen i landskapet tilknyttet fruktproduksjon og jordbruksdrift. Gårdstun med bygninger, hovedsakelig fra 1800- og 1900-tallet, ligger spredt. Rødmalte driftsbygninger er godt synlige. Området har et stort naturmangfold.

NASJONAL INTERESSE

Det kultuhistoriske landskapet Nes og Sauer utgjør et helhetlig kultur- og jordbrukslandskap i full drift, som i mindre grad er påvirket av moderne inngrep. Det har stor tidsdybde med gårdsstrukturer som kan følges tilbake til eldre jernalder. Sporene etter et maktsentrum fra denne perioden er lesbare i landskapet. Kulturelle og religiøse uttrykk fra både før-kristen og kristen tid er synlig i bevarte gravhauger og to kirker fra 1100-tallet. Området har gitt inspirasjon til flere generasjoner med kunstnere og ikoniske malerier som *En bondebegravelse* og *Telemarksjenter*.

Det kultuhistoriske landskapets kunnskaps- og opplevelsesverdier er resultat av at bosetting og tradisjonell jordbruksdrift gjennom århundrer har skapt et landskap med stor tidsdybde og et mangfold av kulturminner. I tillegg har området biologiske og kulturuavhengige verdier. Landskapets bruksverdier er koblet til fortsatt jordbruksdrift og fruktproduksjon, men forholdene ligger også til rette for formidling, turisme og kultur- og opplevelsesbasert næring.

SÅRBARHET

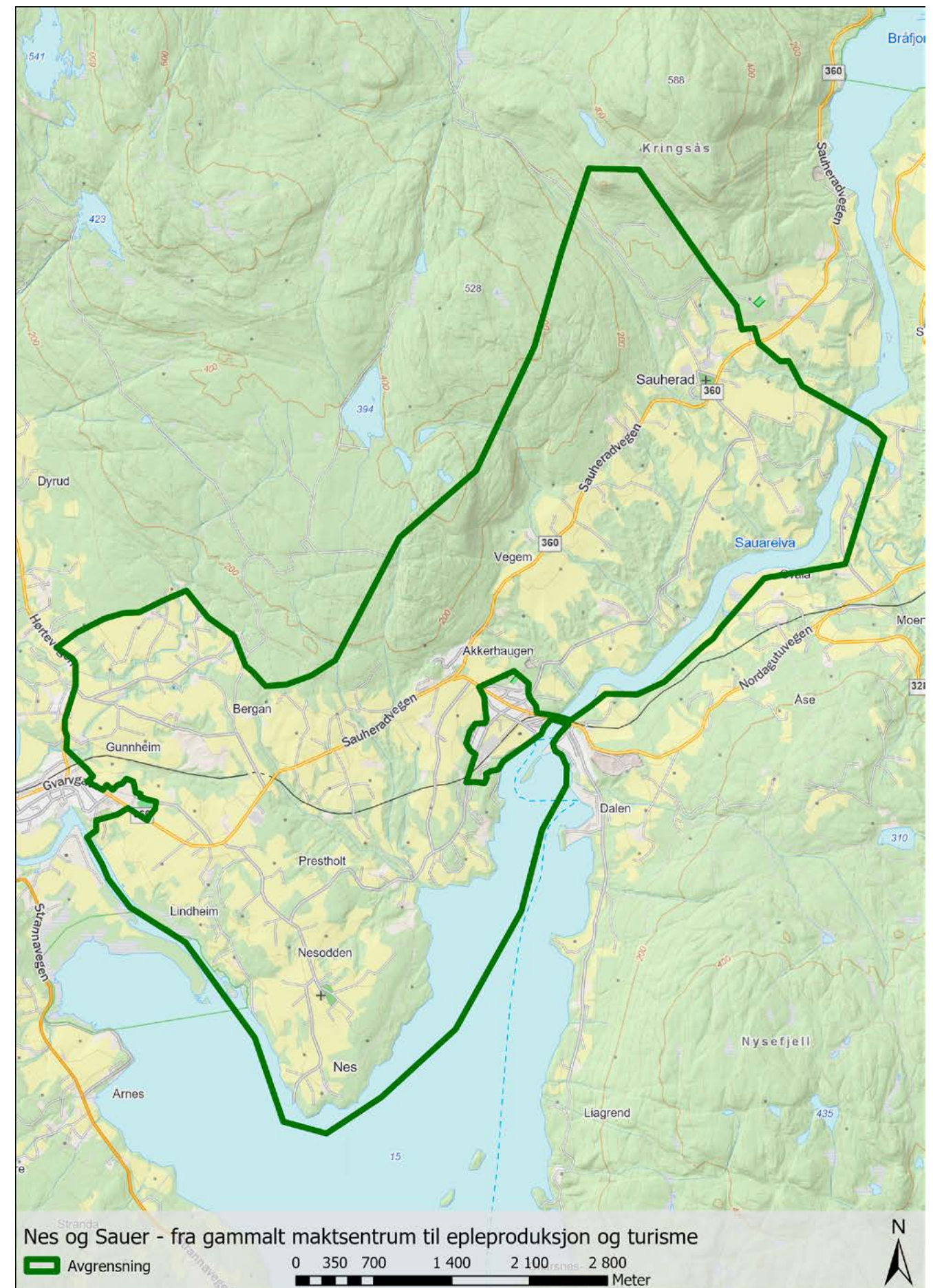
Nesodden, som utgjør en del av kulturmiljøet, er registrert som et verdifullt kulturlandskap av Miljødirektoratet.

Det kultuhistoriske landskapet er sårbart for nye tiltak og ny bebyggelse, spesielt rundt middelalderkirkene og i siktlinjene til disse. Landskapet er sårbart for store endringer i landbruksdriften, og for jengroing. Fortsatt jordbruksdrift er avgjørende for å ivareta landskapets karakter, herunder beitedrift. Særpreget i bygningsstrukturen er sårbart for endring og nyetableringer. Plassering og utforming av ev. nye bygg bør ikke svekke opplevinga av landskapet og kulturminnene som inngår i dette.

Landskapet er sårbart for terrengendringer som planerings- og massefyllingstiltak, slike tiltak vil kunne endre landskapets karakter.

Kulturminnene er sårbare for aktivitet i forbindelse med bruken av området til friluftsliv og rekreasjon. Informasjon om og synliggjøring av kulturminnene, i form av skjøtsel, skilting og tilrettelegging, vil kunne hindre skade på kulturminnelokalitetene.

Deler av det kultuhistoriske landskapet ligger i dag inne i kommuneplanens arealdel som hensynssone H550/H570. Disse områdene bør opprettholdes. Ved revisjon av kommuneplanens arealdel bør det gjøres en vurdering om resten av landskapet bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. I så fall bør det utarbeides retningslinjer til hensynssona, samt generelle bestemmelser i kommuneplanens arealdel for å ivareta områdets kulturmiljøverdier, og sette rammer for arealbruk.

10. Årnes brygge

Knutepunkt for ferdsel og handel langs vannveier

Midt-Telemark kommune

Areal: 0,025 km²

PLASSERING

Området ligger på vestsida av Norsjø, like sør for Gvarv sentrum. Det er avgrenset av riksvei 36 og en vegetasjonsskjerm i vest og vannet i øst. I nordvest går grensa mot ny bebyggelse.

BESKRIVELSE

Årnes brygge er del av Skien-Norsjøvassdraget som på grunn av sin beliggenhet, tidlig ble et knutepunkt for ferdsel og varetransport mellom Skien og fjellbygdene i øvre Telemark.

Utviklingen av bryggeanlegget, slik det fremstår i dag, startet på midten av 1800-tallet. Det ble etablert en landgangsbrygge på Årnes i 1851 da dampskipet Statsråd Stang ble satt i trafikk. En steinbrygge ble etablert i 1880-årene. I 1893 ble det oppført en ekspeditørbolig i sveitserstil, som seinere ble utvidet

med landhandel og poståpneri i første etasje, og tilhørende pakkehus. Videre ble det etablert gjestgiveri på stedet, og i 1938 fikk bryggeanlegget et nytt pakkehus bygd på sørsida av ekspeditørboligen.

Årnes brygge var et naturlig knutepunkt for båttrafikken på Norsjø og et samlingssted for lokalbefolkningen. Mye av trafikken til og fra Bø, Seljord og Vest-Telemark gikk over Årnes, som da var en av landets viktigste ferdselsårer og et viktig utskipingssted for korn fra omlandet.

Bryggeanlegget var mest trafikkert i perioden 1890–1910. I mellomkrigstida ble veinettet utbedret, og pågangen til vanns ble mindre. Butikken ble nedlagt i 1969 og den siste kornlasten hentet av leker i 1988. Kulturmiljøet var preget forfall fram til 1990-tallet, men bygningene er i dag satt i stand og huser nok en gang folk og bedrifter. Området blir brukt til rekreasjon og bygningene er tatt i bruk som boliger, fritidsboliger og kontorlokaler.

Årnes brygge. Foto: Line Grindkåsa, Telemark fylkeskommune

Årnes brygge en travel dag rundt 1920. Foto: Digitalt museum

NASJONAL INTERESSE

Kulturmiljøet Årnes brygge har nasjonal interesse som et godt bevart eksempel på et innenlands anløpssted og bryggeanlegg. Kulturmiljøet dokumenterer og formidler viktigheten av ferdsel til vanns, utenfor kystområder, før vei og jernbane ble utbygd.

Kulturmiljøets kunnskapsverdier er knyttet til Årnes brygge som knutepunkt for ferdsel og varetransport, som viser bruken av vannveien fra Skien til de indre delene av Telemark mellom 1850 og 1960. Opplevelsesverdiene ligger i at kulturmiljøet i sin helhet er godt bevart og forvaltet. Bruksverdiene er knyttet til bygningenes funksjon som boliger, fritidsboliger og kontorlokaler, og området som rekreasjonsområde.

KULTURMILJØKARAKTER

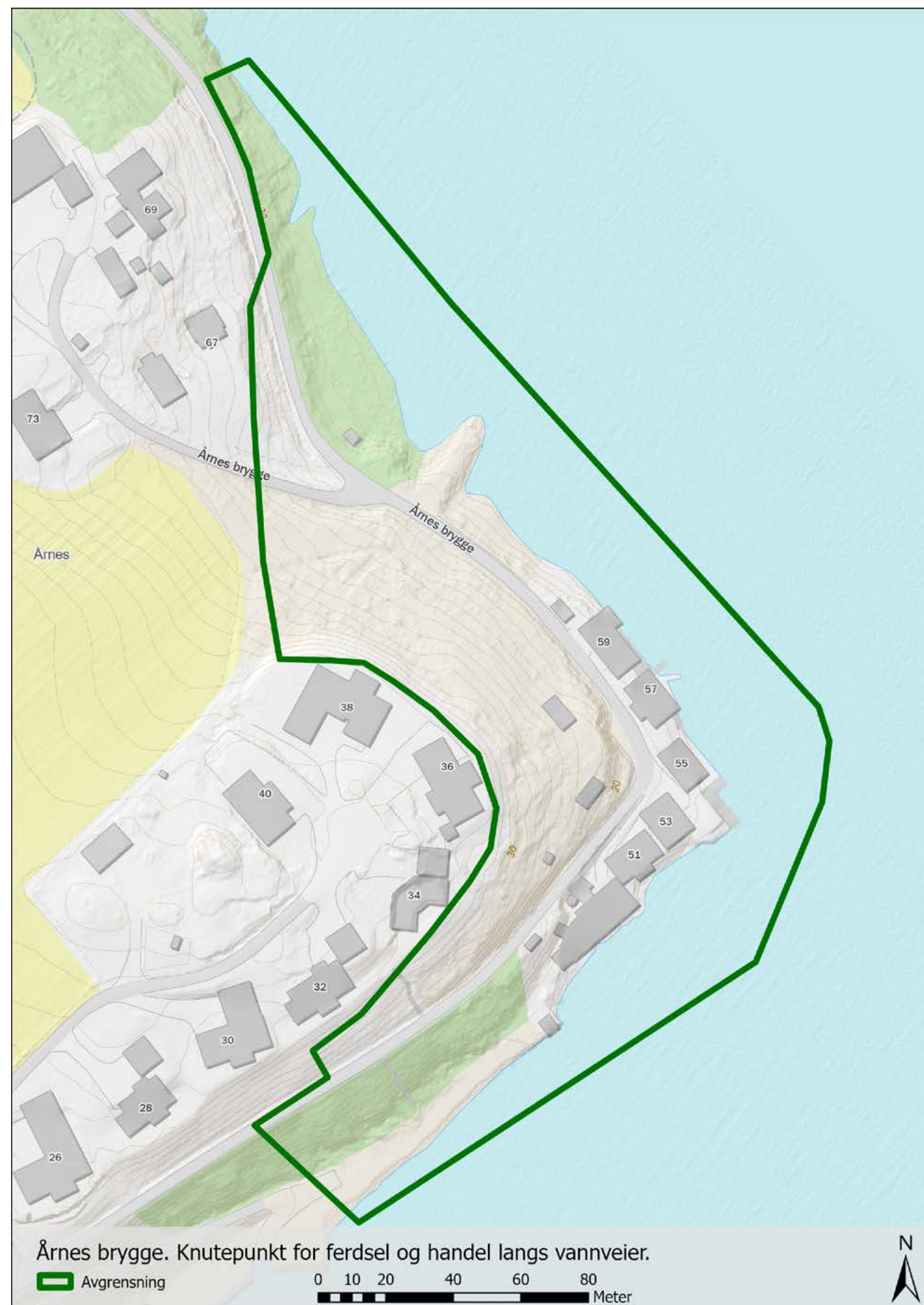
Kulturmiljøet ligger på bryggekanalen i en «L»-formasjon ut mot Norsjø. Avgrensingen omfatter brygga, med tilhørende bygninger, og et lite område rundt. Bygningene er i sveitserstil med malt trekledning. Kulturmiljøet har gjennomgått enkelte endringer som følge av istandsetting og bruksendring av bygninger,

eksempelvis har enkelte boder fått satt inn vindu og fått bygd på terrasser.

SÅRBARHET

Kulturmiljøet er sårbart for endring av eksisterende bygningsmasse dersom tiltak ikke tilpasses kulturmiljøets særpreg, og for endring av utomhuselementer. Kulturmiljøet er også sårbart for forfall på bygninger som følge av manglende vedlikehold og økte klimabelastninger. Turisme og næringsvirksomhet kan påvirke kulturmiljøets karakter. Utvidelse og endring av veier og terreng, samt utfylling og utbygging i og ved vann, kan også ha negative konsekvenser for kulturmiljøet.

For å ta hensyn til det kulturmiljøverdiene er sårbare for, og sette rammer for arealbruken, kan det være aktuelt å legge hele eller deler av kulturmiljøet i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til kulturmiljø. Retningslinjer til hensynssonen og generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel kan legge føringer for hvordan kommunen ønsker at kulturmiljøet skal forvaltes.

11. Høgefoss kraftstasjon

Starten på offentlig kraftutbygging for allmenn strømforsyning

Nissedal kommune

Areal: 0,43 km²

PLASSERING

Området ligger ved Høgefoss i Nisserelva (Arendalsvassdraget), to kilometer ovenfor sammenløpet med Fyreselva. Det er avgrenset av riksvei 41 i vest, følger og inkluderer jernbanetraseen (vegen) i nord og øst, og følger vegen og vannspeilet i sør. Like sør for kraftstasjonen går avgrensingen i en rett linje vest-over til riksveien.

BESKRIVELSE

Kulturmiljøet Høgefoss er et kraftstasjonsmiljø som omfatter kraftstasjonen med boligområde, og deler av traseén til den nedlagte Treungenbanen som gikk mellom Arendal og Treungen.

Høgefoss kraftstasjon tilhører den tidlige fasen med kraftutbygging i Norge og representerer starten på det offentliges utbygging av den allmenne strømforsyningen i landet. Dette innebar en stor samfunnsendring på 1900-tallet. Det er få bevarte eksempler på slike tidlige, offentlige kraftanlegg. Ved siden av Høgefoss er bare Hammern i Oslo, Nomeland i Aust-Agder og Rånåfoss I i Akershus bevart.

Høgefoss kraftstasjon var starten på Aust-Agder kraftverk (i dag Å Energi) som bygde ut Arendalsvassdraget. Høgefoss ble påbegynt av Ragnvald Blakstad i 1916–1917 med tanke på kraft til treforedlingsindustri, men solgt til Telemark fylke 26. juli 1919. Blakstad forpliktet seg imidlertid til å bygge ferdig anlegget som var forsinket på grunn av manglende leveranser under 1. verdenskrig. Samtidig ble det besluttet at fylkeskommunen skulle stå ansvarlig for å bygge forsyningslinjer til de daværende herredene i fylket og derfra ut til folket. Spørsmålet om kraftutbygging var blitt prekært i løpet av krigen på grunn av mangel på brensel. Planer om strømforsyning i fylkeskommunal regi skjøt derfor fart.

Under bygging av kraftstasjonen ble det etablert en liten dam, inntak og rørgate ned til en ettaggregats kraftstasjon for byggestrøm ved Høgefossene. Denne tjenestegjorde som reservestasjon en periode etter at hovedstasjonen var ferdigstilt. Dammen med luke, fundamentene til rørgata, stasjonsbygget og ledemuren for utløpet og tømmerfløting er bevart. Det er sjeldent at en stasjon for byggestrøm er så godt bevart ved et kraftanlegg.

Høgefoss kraftstasjon med rørgate. Foto: Eystein M. Andersen, Telemark fylkeskommune

Høgefoss kraftstasjon nyttiggjør fallene i store og lille Høgefoss i Nisserelv med til sammen 64 meters fallhøyde. Dammen for inntak ble etablert ved Sanderhyllen. Derfra ble vannet ledet i en 1450 meter lang tunell til et fordelingsbasseng med ventilkammerhus og videre ned en rørgate til et kraftstasjonsbygg. Bygget har en løsning som er særegen for Høgefoss kraftstasjon, med rørinntak til turbinene i front av bygningen.

Kraftstasjonsbygget og ventilkammerhuset er tegnet av industri- og kraftstasjonsarkitekt Thorvald Astrup. Begge er godt bevart. Stasjonsbygningen er karakteristisk for både periodens og Astrups arkitektur og er et godt eksempel på den romantiske fasen i kraftarkitekturen. Den har arkitektoniske fellestrekk med for eksempel Rånåfoss kraftstasjon som også er tegnet av Astrup.

Høgefoss kraftstasjon ble bygd med fem aggregater i 1919, og utvidet med et sjetteste i 1930-årene. I 1959 ble det etablert et fjellanlegg med et nytt sjuende aggregat. De eldste aggregatene fra 1919 i kraftstasjonsbygget ble da fasert ut. Kun ett av disse er bevart. I dag er aggregatet i fjell fra 1959 fortsatt i bruk, sammen med et nytt i stasjonsbygget. Rørgata er bygd ny. Transformator og fordelingsfunksjoner var fram til 1959 i stasjonsbyggets øvre etasjer, men ble etter hvert flyttet ut til et eget bygg mellom stasjons-

Kraftlandskapet omkring Høgefoss kraftstasjon. Foto: Rune Nordseter, Telemark fylkeskommune

bygget og fjellanlegget. Linjenettet i området var under kraftig ombygging og endring fra 2018 til 2020.

KULTURMILJØKARAKTER

Kulturmiljøet Høgefoss omfatter strukturer som naturlig knyttes til kraftlandskapet. Vassdraget, bebyggelse og infrastruktur ligger i et terreng preget av knauser og blandingsskog. Fra boligområdet vest i kulturmiljøet går det en arbeidsvei/-sti med hengebro over til kraftstasjonen. Det er flere viktige elementer i landskapet rundt kraftstasjonen som gir område sitt samlende preg, blant annet broer, murer, stier, trapper og tømmerfløtingsobjekter. Kulturmiljøet inkluderer rester etter Treunghanen som var en forutsetning for etablering av kraftstasjonen.

NASJONAL INTERESSE

Kulturmiljøet Høgefoss er et sjeldent bevart eksempel på det offentlige inntreden i kraftutbyggingen i Norge på begynnelsen av 1900-tallet. Det dokumenterer og formidler landets pionerrolle i utnyttelsen av vannkraft til elektrisitet samt starten på det offentlige utbygging av den allmenne strømforsyningen, noe som medførte en stor samfunnsendring.

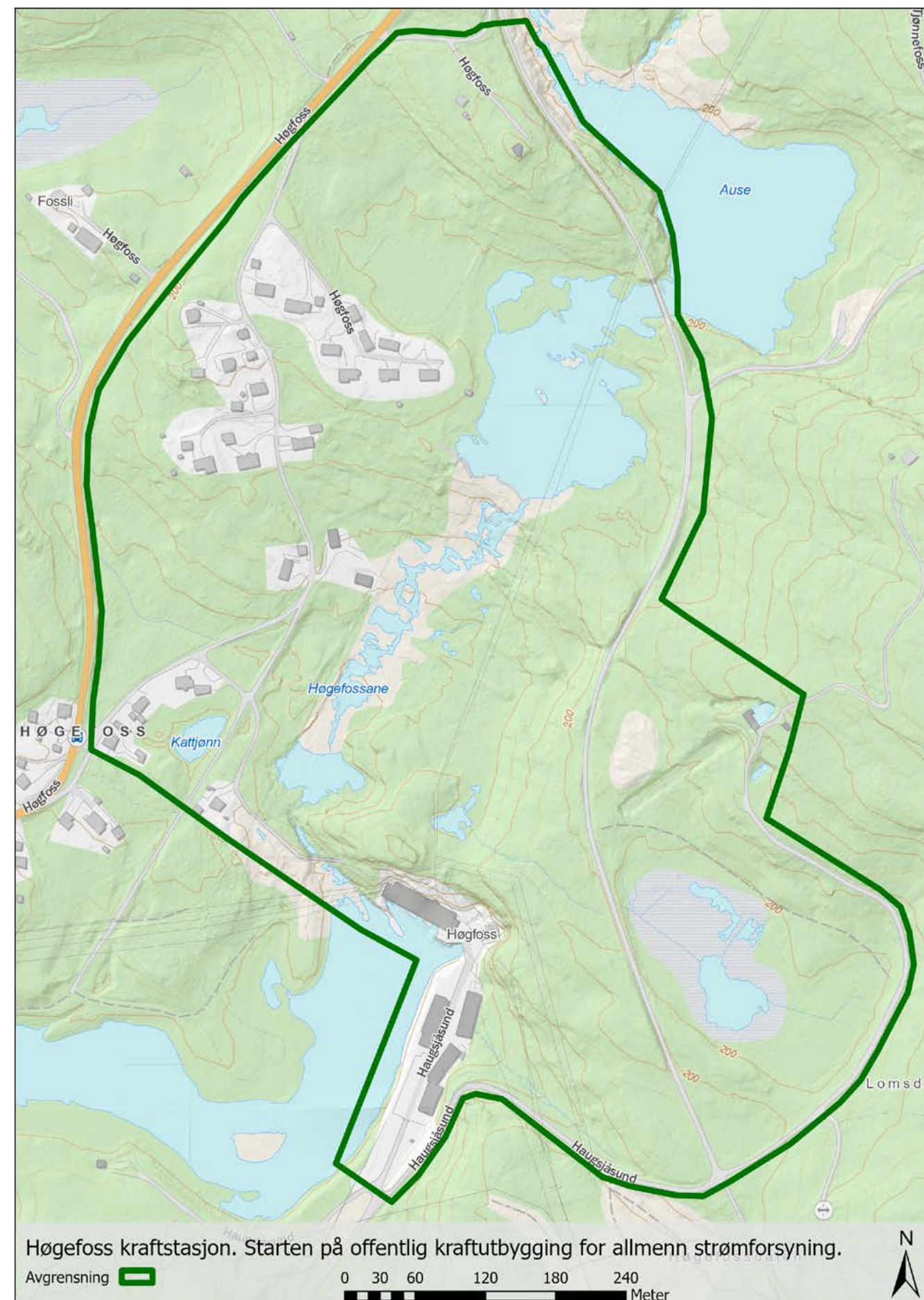
Kulturmiljøet har bruksverdi som et etablert kraftverk i drift. Kunnskaps- og opplevelsesverdiene er

knyttet til arkitekturen og de bevarte objektene i området.

SÅRBARHET

Kulturmiljøet er sårbart for nye tiltak og endring av eksisterende bygningsmasse dersom tiltak ikke tilpasses kulturmiljøets særpreg, og for endring av gatestrukturer og utomhuselementer. Kulturmiljøet er også sårbart for forfall på bygninger som følge av manglende vedlikehold og økte klimabelastninger. I tillegg kan endringer i kraftsektoren som går ut over strukturen, enkeltobjekter og sammenhengen mellom objektene påvirke områdets kulturmiljøverdier. Tilrettelegging for turisme og næringsvirksomhet kan påvirke kulturmiljøets karakter. Utvidelse og endring av veier og terreng, samt utfylling og utbygging i og ved vann, kan også ha negative konsekvenser for kulturmiljøet.

For å ta hensyn til det kulturmiljøverdiene er sårbare for, og sette rammer for arealbruken, kan det være aktuelt å legge hele eller deler av kulturmiljøet i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til kulturmiljø. Retningslinjer til hensynssonen og generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel kan legge føringer for hvordan kommunen ønsker at kulturmiljøet skal forvaltes.

12. Vrangfoss og Eidsfoss sluser

Samferdselshistorie langs innladets vannveier – et unikt eksempel på 1800-tallets kanalbygging i Norge

Nome kommune

Areal: 0,42 km²

PLASSERING

Området ligger mellom Lunde og Ulefoss i Nome kommune. Avgrensingen går rundt de to sluseanleggene med tilhørende anlegg, bygninger og naturlig tilhørende landskapsrom.

BESKRIVELSE

Eidsfoss og Vrangfoss sluser er en del av Bandak-Norsjøkanalen som ble åpnet i 1892. Kanalen forbandt Dalen med Norsjø, og disse stedene med Skien og havet. Slusene går gjennom et fjellparti og slusekamrene er utført i hugget stein. Sluseportene er manuelt betjent og utført i tre.

I tilknytning til hver sluse ble det bygd egne boliger for kanalens ansatte. De ble utformet som småbruk med driftsbygning og uthus. Boligene ble plassert og utformet i henhold til virksomhetens hierarkiske organisering, med slusemestre og slusevoktere. I tillegg har flere sluser nødvendige verksteder for drift av kanalen. Det ble også anlagt egne grøntområder i tilknytning til slusene.

En av hovedårsakene til at Bandak-Norsjøkanalen ble bygd var behovet for å lette tømmerfløtingen i vassdraget. I tida forut for kanalen var Vrangfoss en flaskehals for tømmerfløtingen i Eidselva. Det kunne samle seg opp store tømmervaser der som det tok lang tid å løse opp. Byggingen av kanalen gjorde tømmerfløtingen mye lettere. I tillegg lettet den transporten av både mennesker og varer.

Vrangfoss er den største og best bevarte slusa i Bandak-Norsjøkanalen, med en samlet løftehøyde på 23 meter og fem løftekamre. Det var den mest utfordrende slusa å bygge av de fem slusene i kanalen. Anleggsarbeidene varte fra 1887 til 1992. To kilometer med stryk, dype kløfter og skar ble regulert til en dam og en kanal. På Vrangfoss ble det sprengt og gravd ut

et eget løp for slusa, parallelt med elveløpet. De fem slusekamrene som Vrangfoss sluseanlegg består av, ble bygd på sørsida av elva. Dammen ble bygd på nordsida. Både slusekamrene og dammen ble bygd av stein som kom fra et steinbrudd litt ovenfor Vrangfoss. Dammen var på tidspunktet den ble bygd Nord-Europas høyeste murdam. I dag er den, med sine 35 høydemeter, fortsatt Norges høyeste.

Eidsfoss sluser har to slusekamre og en løftehøyde på totalt 10 meter. Anlegget er bevart slik det ble bygd i 1891. Slusekamrene er utført i hogd naturstein. Sluseportene er i tre og blir åpnet med håndkraft. I tilknytning til slusene finner vi boliger, driftsbygninger og uthus, samt innmark. Smia ved Eidsfoss sluser, med interiør og utstyr bevart, er ett av flere objekter som er fredet i kulturmiljøet. Slusevokterboligen er i to etasjer og ble opprinnelig oppført for to familier. Bygningen er i typisk sveitserstil, fundamentert på hugget granitt og oppført i laftet tømmer.

KULTURMILJØKARAKTER

Kulturmiljøet er avgrenset til to sluseanlegg med tilhørende anlegg, bygninger og naturlig tilhørende landskapsrom. Hageanlegg som er etablert, som ramme rundt sluser og bebyggelse, framstår enhetlige. Hageanlegget rundt Vrangfoss er oppført etter inspirasjon fra engelske hager. Bygningene tilknyttet sluseanlegget er bygd i enhetlig sveitserstil, ofte omtalt kanalsveitser. Fargesetting er gul med hvit omramming på dører og vinduer på boligene, og rød og hvit på uthusbygninger og driftsbygninger.

NASJONAL INTERESSE

Kulturmiljøet Vrangfoss og Eidsfoss sluser er et unikt eksempel på 1800-tallets kanalbygging i Norge. Det dokumenterer og formidler en viktig del av norsk samferdselshistorie. Kanalløpet spilte en vesentlig rolle for utviklingen av det norske samfunnet i siste

Vrangfoss sluser. Foto: David Hauer, Telemark fylkeskommune

del av 1800-tallet og framover. En tid representerte vestløpet av Telemarksakanalen den raskeste ruta mellom Øst- og Vest-Norge. Bygninger og anlegg i kanalmiljøet er oppført innenfor et kort tidsrom i årene 1887–1892, med noen senere tilføyelser. Bygningene har dermed fått et svært enhetlig og tidstypisk uttrykk i utpreget sveitserstil.

Kulturmiljøet dokumenterer viktige trekk i norsk arkitektur-, interiør-, næringslivs- og samferdselshistorie. Sluseanleggene framstår som de mest autentiske og helhetlige bevarte delene av Telemarkskanalens vestlige løp, Bandak-Norsjøkanalen, med tydelig lesbarhet og høy innbyrdes sammenheng. Slusene drives fremdeles slik de ble drevet i 1892.

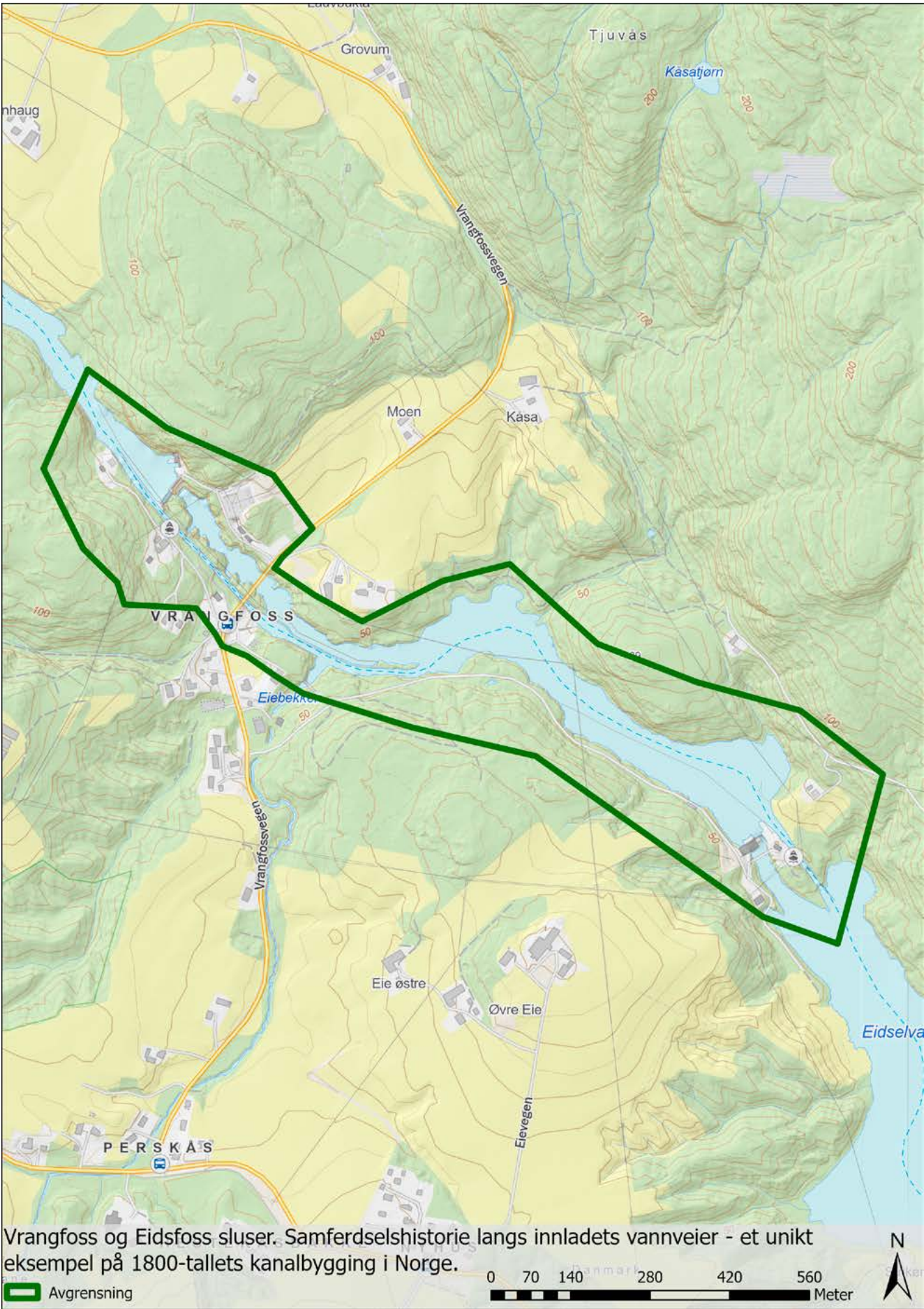
Vrangfoss sluser. Foto: David Hauer, Telemark fylkeskommune

Kulturmiljøet har på bakgrunn av dette stor bruks-, kunnskaps- og opplevelsesverdi.

SÅRBARHET

Kulturmiljøet er sårbart for foretting og endring av eksisterende bygninger og anlegg dersom tiltak ikke tilpasses kulturmiljøets særpreg. Det er også sårbart for forfall på bygninger og anlegg som følge av manglende vedlikehold og økte klimabelastninger, men også gjengroing og videre utbygging av kraftstasjonen. Tilrettelegging for turisme og næringsvirksomhet kan påvirke kulturmiljøets karakter. Utvidelse og endring av veier og terreng kan også ha

negative konsekvenser. Kulturmiljøet er sårbart for klimatrusler i form av økt nedbør og flom. Deler av kulturmiljøet vises i kommuneplanens arealdel med båndlegging etter lov om kulturminner og som hensynssone bevaring kulturmiljø. Det anbefales at kulturmiljøet opprettholdes som hensynssone for bevaring av kulturmiljø, og at det vurderes å utvide denne sonen. Det bør utarbeides henholdsvis bestemmelser eller retningslinjer til bestemmelsesområdet eller hensynssonen, samt generelle bestemmelser i kommuneplanens arealdel for å ivareta områdets kulturmiljøverdier, og sette rammer for arealbruk.

Ulefoss – industrisamfunn og herregårdslandskap. Foto: Rune Nordseter, Telemark fylkeskommune

13. Ulefoss

Industrisamfunn og herregårdslandskap

Nome kommune

Areal: 1,334 km²

PLASSERING

Området ligger i Ulefoss sentrum. Det er naturlig avgrenset av Eidselva i vest og Norsjø i øst. Området er avgrenset av Ulefos hovedgård og Lille Ulefos mot nord, Ulefoss sentrum og Holden i sør, og Ulefos jernverk i midten, med Bandakskanalen og slusene.

BESKRIVELSE

Kulturmiljøet Ulefoss ligger ved utløpet av Eidselva og Ulefossen. Vannkraft fra fossen ble benyttet til sagbruk allerede på 1500-tallet, men ble ikke fullt utnyttet før på midten av 1600-tallet med etableringen av Ulefoss jernverk. Familiene Cappelen og Aall eide rettighetene til vannkraften fra fossen, samt store skogeiendommer som sikret trevirke til jernframstilling og til foredling og videresalg av tømmer og trelast. Jernverket hadde god tilgang til jernforekomster

fra Fensfeltet. Aall familien holdt til på Brekke gård i Skien. De eksporterte tømmer og trelast ut til Europa fra Porsgrunn.

Ulefoss jernverk har vært i familien Cappelens eie siden 1835. Cappelen Gruppen produserer i dag vann- og avløpsegmenter og utemøbler, hvor særlig kumlokk og historisk utformede parkbenker er av de mest kjente produktene. Ulefos Brug har siden 1980 produsert stål- og glassdører, skyveporter og vindus- og veggelementer, og har fabrikk i tettstedet Ulefoss.

Herregårdslandskapet på Ulefoss er i en særstilling nasjonalt, med tre herregårder. Arkitekturhistorisk knyttes det særlig store nasjonale verdier til Ulefos hovedgård, som regnes som hovedverket innen norsk empire. Hovedgården ble utformet i palladiansk stil, etter renessansearkitekten Palladio, og bygd som sommerresidens av godseier og embetsmann Niels Aall i 1807. Parkanlegget ble anlagt mellom 1810 og 1816 i engelsk landskapsstil. Sammen med hovedhuset troner anlegget på toppen av en ås over Eidselva, med utsyn mot Norsjø og Hollabygda. Herregården Holden på sørsida av Eidselva ble bygd på midten av 1800-tallet. Lille Ulefos ligger mellom Ulefos hovedgård og Ulefossen. Ulefos hovedgård var eid av familien Aall fram til 2007. I dag er den en del av Telemark museum.

Tettstedet Ulefoss er bygd opp rundt jernverket. Bygningene på Ulefoss fikk hver sin funksjon og ble utformet etter datidens klassedelte samfunnsideal. Arbeiderboligene på Øvre Verket fra 1700- og 1800-tallet er viktig dokumentasjon på det gamle industrisamfunnets sosiale lagdeling.

Ulefoss var i flere århundrer et viktig omlastingssted for varer som ble fraktet fra Øvre Telemark, via vannveien til Skien. Byggingen av Bandak-Norsjøkanalen dokumenterer hvordan kanalbygging og ingeniørkunst sikret en viktig nasjonal oppgave i forflytting av varer og tjenester. Kanalen var viktig for tømmerfløtingen, men også for transport av varer og mennesker. I 1892 åpnet vestre løp av Telemarkskanalen, Bandak-Norsjøkanalen, med startpunkt ved Ulefoss brygge og endepunkt ved Dalen brygge. Ulefoss sluse er en av de største slusene i kanalen med tre slusekamre og en løftehøyde på 10,7 meter. Kanalen ble tidlig en turistdestinasjon. De seks sluseanleggene mellom Norsjø og Flåvatn er ikke bygd om eller modernisert etter at de ble åpnet i 1892 og må fortsatt lukkes og åpnes manuelt. Bebyggelsen ved Ulefoss sluser representerer ulike stilepoker i norsk tre- og murarkitektur, utformet i sveitserstil, jugendstil og 1930-talls funksjonalisme. Slusene er store

konstruksjoner i tre og betong om ligger på den ene sida av elva. Bandak-Norsjøkanalen ble fredet av Riksantikvaren i 2017. Kanalen er en viktig kilde til kunnskap om norsk samferdselshistorie.

KULTURMILJØKARAKTER

Kulturmiljøet Ulefoss er et åpent landskap. Landskapsrommet defineres av lavtliggende åser og høydedrag. Det er naturlig avgrenset av Eidselva i vest og Norsjø i øst. Videre av Ulefos hovedgård og Lille Ulefos mot nord, Ulefoss sentrum og Holden i sør, og Ulefoss jernverk i midten, med Bandakskanalen og slusene. Kulturmiljøet har sammensatt og variert bebyggelse i tre, mur og tegl fra 1800- og 1900-tallet. Ulefoss sentrum har god lesbarhet. Både 1930-tallsfunksjonalisme og 1950-talls-arkitektur kan ses i de ulike hustypene, i tillegg til enkeltbygg fra seinere tiår. Arbeiderboligene på Øvre Verket, like nord for sentrum, er lave trehus i homogen stil. Bandakskanalen og Ulefoss sluser er preget av bygninger i tegl og tre, typisk for perioden som dekket siste halvdel av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet. Fra Ulefoss sluser er det utsyn over Eidselva og Lille Ulefos som ligger på en høyde mot nord. Ulefos hovedgård ligger ovenfor denne, men er ikke synlig fra sentrum. Ulefos Brug som ligger like utenfor kulturmiljøet, har moderne lav industribebyggelse som føyer seg inn i omgivelsene. Kulturmiljøet er sørøst for Ulefos hovedgård avgrenset av et nyere boligområde.

NASJONAL INTERESSE

Kulturmiljøet Ulefoss er av nasjonal interesse med bakgrunn i stedets betydning i norsk industrihistorisk og samferdselshistorisk sammenheng, og som et eksempel på norsk herregårdsarkitektur. Det dokumenterer og formidler viktige trekk ved norske industrisamfunn fra 1600-tallet og fram til i dag. Kulturmiljøet synliggjør samtidig hvor stor betydning utnyttelse av naturressurser i form av fossefall, trelast og jernmalm har hatt for stedets plassering og framvekst med industri og infrastruktur i form av kanaler, broer og herregårder med tilhørende landskap. Dette kommer til syne i bedriften Ulefoss jernverk, Ulefoss sluser, gamle Ulefoss bru, Ulefoss kraftverk og industrisamfunnets sosiale lagdeling med herregårder og arbeiderboliger tilbake til 1700-tallet.

Kulturmiljøet er kilde til kunnskap om arkitekturhistoriske, industrihistoriske, samferdselshistoriske og sosialhistoriske sider ved norske byer og tettsteder fra 1600-tallet og fram til i dag. Kombinasjonen

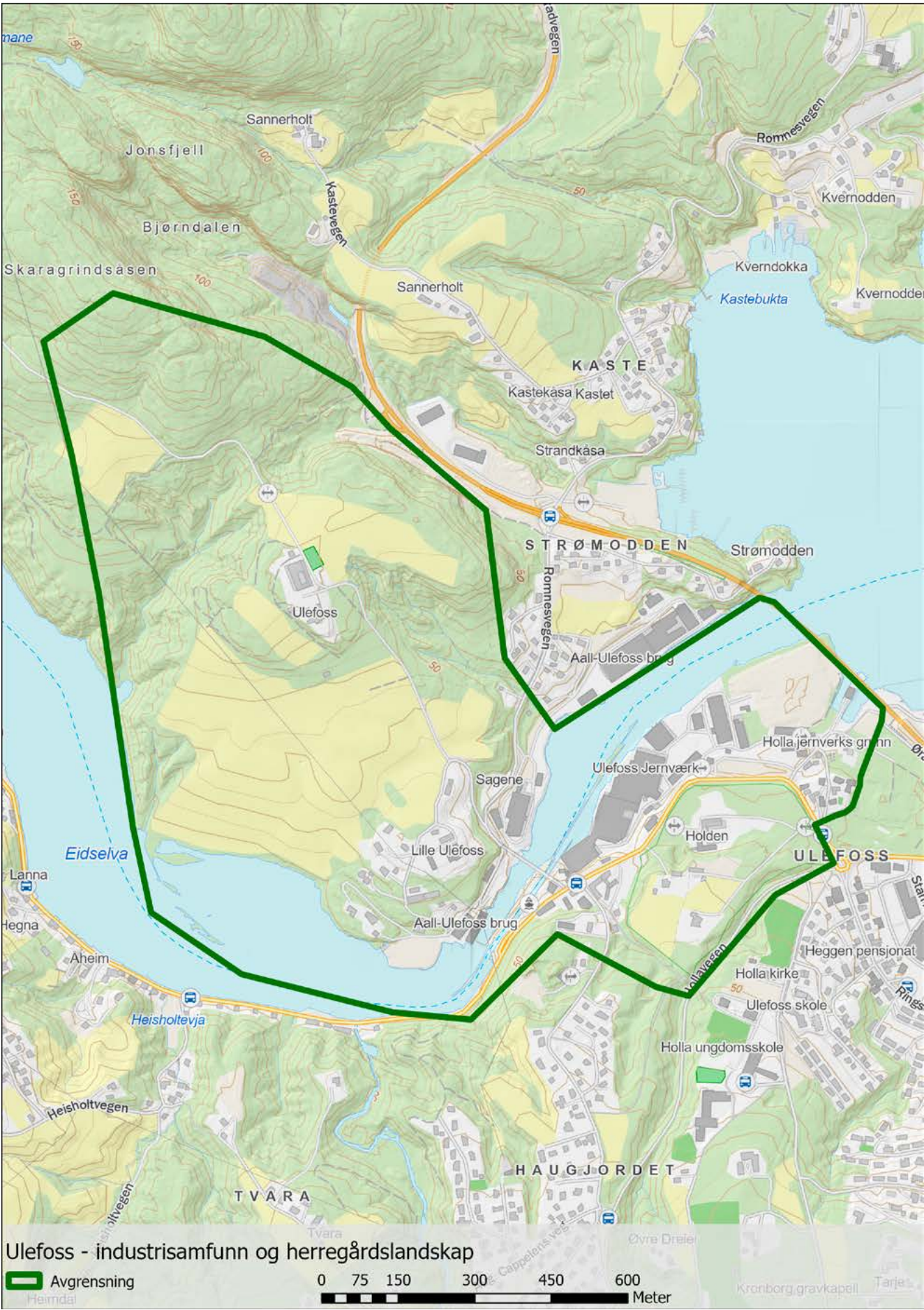
Ulefoss – industrisamfunn og herregårdslandskap. Foto: Rune Nordseter, Telemark fylkeskommune

av industri, kraftstasjon, Bandakkanalen, herregårdsmiljø og arbeiderboliger, bidrar til at stedet framstår som et mangefasettert og komplekst kulturmiljø med flere lag av viktig nasjonal historie. Det gjør at kulturmiljøet har stor bruks-, formidlings- og opplevelsesverdi.

SÅRBARHET

Kulturmiljøet er sårbart for foretting og endring av eksisterende bygninger og anlegg dersom tiltak ikke tilpasses kulturmiljøets særpreg. Det er også sårbart for forfall på bygninger og anlegg som følge av manglende vedlikehold og økte klimabelastninger, samt gjengroing og videreutbygging av kraftstasjonen

og industrien i området. Tilrettelegging for turisme og næringsvirksomhet kan påvirke kulturmiljøets karakter. Utvidelse og endring av veier og terreng kan også ha negative konsekvenser. Kulturmiljøet er sårbart for klimatrusler i form av økt nedbør og flom. For å ta hensyn til det kulturmiljøverdiene er sårbare for, og sette rammer for arealbruken, kan det være aktuelt å legge hele eller deler av kulturmiljøet i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til kulturmiljø. Retningslinjer til hensynssonen og generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel kan legge føringer for hvordan kommunen ønsker at kulturmiljøet skal forvaltes.

14. Heddal

Middelalderlandskap med Norges største bevarte stavkirke

Notodden kommune
Areal: 4,36 km²
Området ligger i landskapsregion 12) Dal- og fjellbygder i Telemark og Aust-Agder (Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

PLASSERING
Området strekker seg fra Heddal bygdetun i sør. Det følger E134 sørover forbi Heddal stavkirke fram til Dikekåa. Deretter følger det grensa mot dyrka mark forbi Hægemo. Avgrensingen følger skogkanten langs dalsida forbi Brekke i nordvest og nord, for så å gå over dyrka mark, tilhørende gårdene Tovsrud, Holla og Rinde, tilbake mot bygdetunet.

BESKRIVELSE
Det kulturhistoriske landskapet Heddal har utgangspunkt i Heddal stavkirke, tidligere Rygin kirke etter gården Ryen. Det omfatter kirkestedet og omkringliggende landskapsrom. Landskapet er et åpent jordbrukslandskap med en struktur og organisering som kan følges tilbake til middelalderen. Det er rikt på kulturminner fra jernalderen og fram til i dag. Stavkirka rager høyt på den flate og vide dalbunnen i Heddal, plassert langsmed en gammel hovedferdselsåre mellom øvre og nedre Telemark. Kirka har vært og er synlig på lang avstand. Den har vært det dominerende elementet i landskapet helt siden 1200-tallet og har trolig fungert som sognekirke.

Heddal stavkirke er den største av alle kjente stavkirkene i Norge. Den er bygd i to høyder, noe som gjør at kirka strekker seg 26 meter over bakken. Rundt hele løper det en svalgang med dvergarkader. På gavlene stikker det fram ubestemmelige dyrehoder, ikke ulikt dem man finner på store gotiske katedraler. Kirka er kledd med spon utvendig. Dette, sammen med mange takflater, gir den et karakteristisk utseende. Stavkirka er sterkt ombygd og har i to omganger etter 1849 gjennomgått omfattende endringer. Hovedvolumet er likevel som før ombyggingene. En nærmere datering er vanskelig fordi kirka har en sammensatt bygningshistorie. Summen

av kjent kunnskap tilsier imidlertid at den ble bygd en gang på 1200-tallet. Det er flere indikasjoner på at det har stått ei eldre kirke på stedet. Heddal stavkirke var viktig i kampen om bevaring av de norske stavkirkene fra midten av 1850-tallet. Inspirert av interiøret i kirka malte Adolf Tidemand i 1845 «En katekisasjon». Dette bidro til å gjøre den til et populært turistmål. Stavkirka har stor symbolverdi og en spesiell plass i norsk historie. Flere av gårdene i landskapet har røtter tilbake til middelalderen. Gårdstun har bevart sin opprinnelige plassering og middelalderens landskap er fremdeles godt lesbart. 1700-tallets fradeling av teiger og opprettelse av nye gårdsbruk, samt eiendomsutskiftingene som fulgte på 1800-tallet, er også synlige. Det ligger godt bevart gårdsbebyggelse fra den seinere perioden i landskapet, mens det på gårdene Stivi og Ryen nedre også er profane bygninger fra middelalder.

Dagens prestegård ligger inntil den gamle Heddalsveien, rett sør for stavkirka. Prestegården har røtter tilbake til middelalderen, men har ingen bevarte bygninger fra denne perioden. Dagens bygning er tegnet av arkitekt Eilif Arneberg. Den sto ferdig i 1932. Det skal ha ligget en pestkirkegård like nord for prestegårdens låve, men ingen spor etter denne er synlige i dag.

På en liten høyde, drøye 300 meter øst-sørøst for stavkirka, ligger Heddal bygdetun med to fredede og en rekke verneverdige bygninger. Bygdetunet har flere bygninger fra 1700-tallet, hvorav enkelte muligens kan dateres til før 1650. De er flyttet til bygdetunet fra gårder i nærheten, blant annet Busnes og Ramberg.

Heddal kirkested er automatisk fredet som middelaldersk kirkested. Rundt kirkestedet er et større område også fredet. Formålet med områdefredningen er å bevare virkningen av Heddal stavkirke og kirkegård i kulturmiljøet og det omkringliggende landskapet. Fredningen skal også beskytte vitenskapelige interesser i området, for eksempel arkeologiske kulturminner som kan ligge i bakken.

Heddal stavkirke. Foto: Rune Nordseter, Telemark fylkeskommune

Kulturmiljøverdiene tilknyttet Heddal stavkirke strekker seg imidlertid utenfor områdefredningen. Jordbrukslandskapet rundt, og spesielt gården Stivi med to bygg fra før 1350, er en viktig del av fortellingen om stavkirka. Sammenhengen mellom det fredede kirkestedet og det omkringliggende jordbrukslandskapet ivaretas av den kulturhistoriske landskapsavgrensingen. Den vil kunne bidra til en bedre forståelse av landskapsrommet rundt kirka som helhet.

LANDSKAPSKARAKTER
Det kulturhistoriske landskapet Heddal ligger i en nordvest- og sørøstorientert dal som i sørøst munner ut i Heddalsvatnet. Dalbunnen har en bred og flat form. Den har et tynt dekke av hav-, fjord- og elveavsetninger, hvor elva Heddøla gjennom tida har gravd seg stadig nye løp. I sørvest stiger dalsida krappt opp mot heia på Reskjem, mens dalsida i sørvest har

en mer slak stigning opp mot heilandskapet ved Hollaåsen. Området preges av større sammenhengende områder med dyrka mark, mindre skogholt og spredte tunområder. Det utgjør et helhetlig kultur- og jordbrukslandskap i full drift. E134 strekker seg gjennom dalen, som likevel i mindre grad er påvirket av moderne inngrep.

NASJONAL INTERESSE
Det kulturhistoriske landskapet Heddal er et eksempel på et helhetlig jordbrukslandskap i full drift hvor middelalderens gårdsstrukturer fortsatt er lesbare. Det er bevart flere profane middelalderbygg og gravfelt fra jernalder i landskapet. Det mest dominerende elementet i området er Heddal stavkirke. Stavkirka har en spesiell plass i norsk historie, og samspillet mellom kirka, gårdsanlegg og jordbrukslandskapet er et viktig særtrekk ved landskapet.

Jordbrukslandskap og kirkested Heddal. Foto: Rune Nordseter, Telemark fylkeskommune

Det kulturhistoriske landskapet har store kunnskaps- og opplevelsesverdier knyttet til et arkaisk og godt bevart jordbrukslandskap, preget av flere hundre år med kultivering. Det er uten store moderne inngrep og har et mangfold av kulturminner. Landskapets bruksverdier er koblet til fortsatt jordbruksdrift, men forholdene ligger også til rette for formidling, turisme og kultur- og opplevelsesbasert næring.

SÅRBARHET

Landskapet er sårbart for nye tiltak og ny bebyggelse utenfor gårdstunene. Området er også sårbart for gjengroing. Fortsatt jordbruk er svært viktig for å ivareta området kulturmiljøverdier, blant annet for å bevare stavkirkas virkning i landskapet. (se nasjonale interesser)

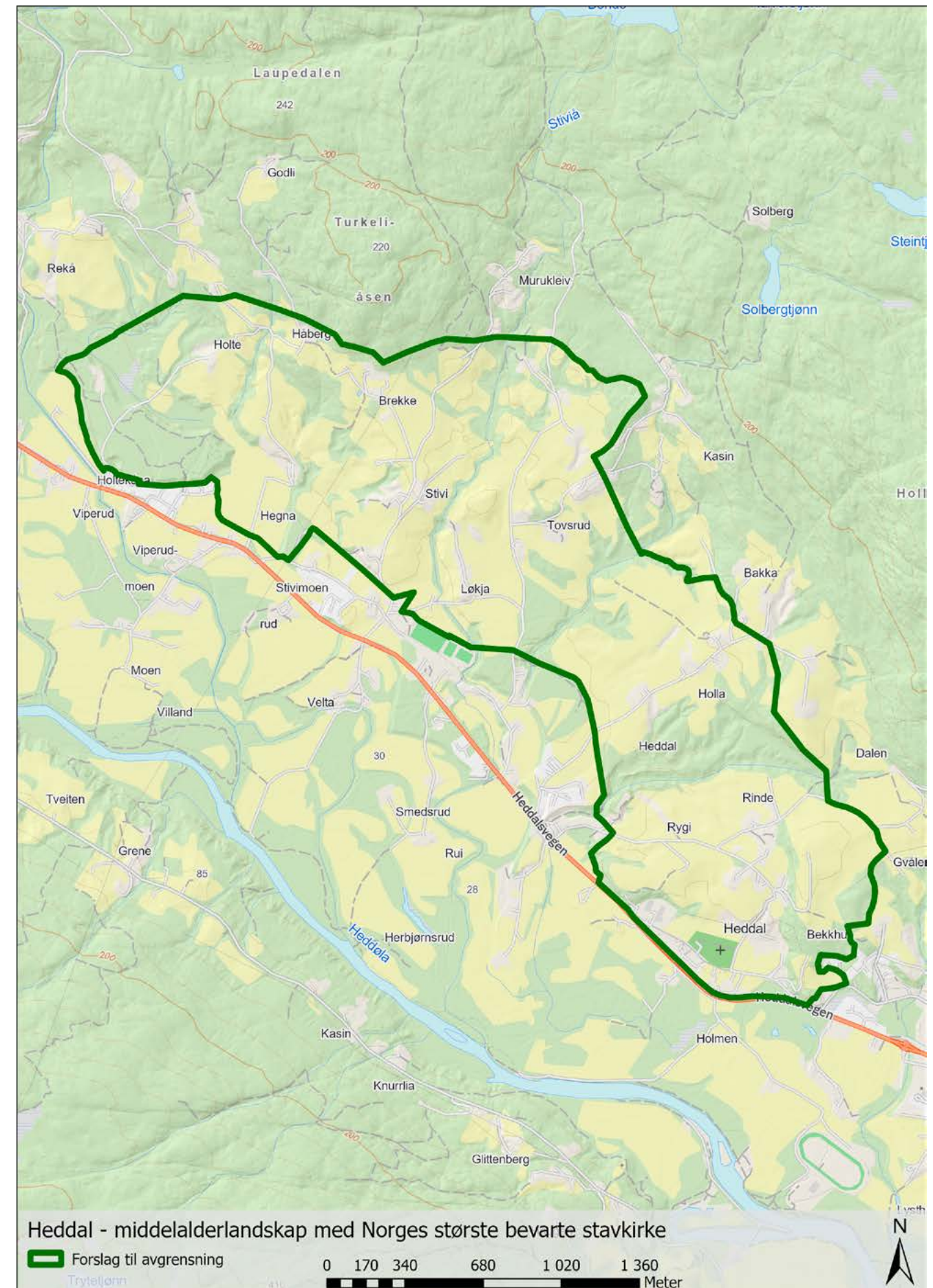
Fortsatt jordbruksdrift er avgjørende for å ivareta landskapets karakter. Fortsatt jordbruk er svært viktig for å ivareta området kulturmiljøverdier, blant annet for å bevare stavkirkas virkning i landskapet. Særpreget i bygningsstrukturen er sårbart for endring og nyetableringer. Plassering og utforming av ev. nye bygg bør ikke svekke opplevinga av landskapet og

kulturminnene som inngår i dette. Sammenhengene og siktlinjer mellom kulturminnene og kulturmiljøene i området som er sårbare for endringer, og som vil kunne påvirke opplevelsen og forståelsen av landskapet.

Landskapet er sårbart for terrengendringer som planerings- og massefyllingstiltak, slike tiltak vil kunne endre landskapets karakter.

Kulturminnene er sårbare for aktivitet i forbindelse med bruken av området til friluftsliv og rekreasjon. Informasjon om og synliggjøring av kulturminnene, i form av skjøtsel, skilting og tilrettelegging, vil kunne hindre skade på kulturminnelokalitetene.

For å ta vare på verdiene, ta hensyn til det som landskapet er sårbart for, og sette rammer for arealbruken, kan det være aktuelt å legge hele eller deler av landskapet i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskapet. Retningslinjer til hensynssonen og generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel kan legge føringer for hvordan kommunen ønsker at landskapet skal forvaltes.

15. Lifjell – stølsområde og skogdrift

Landskap knyttet til bruk av utmarksressurser og setring

Notodden kommune
Areal: 19,5 km²
Området ligger i landskapsregion 15) Lågfjellet i Sør-Norge. (Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

PLASSERING
Området utgjør en liten del av fjellskapet Lifjell som strekker seg inn i kommunene Notodden, Hjartdal, Seljord og Midt Telemark. Området, som er et stølslandskap, ligger midt i fjellområdet, avgrenset av høye fjell i Notodden kommune.

BESKRIVELSE
Det kultuhistoriske landskapet Lifjell består av stølene Gavlesjå, Aslakstul, Tjønnstul, Lindeburoe, Ulevatnar, Sonstul, og Hollane. Landskapet er preget av stølsdrift med bygg fra 1700-tallet og fram til i dag, i tillegg til spor etter tømmerfløting og tidlig fjell-turisme. Det finnes også tufter der som tyder på eldre bebyggelse og bruk. Fjellstølene ble tradisjonelt benyttet to og en halv måned i året, fra St. Hans og fram til 14. september. Utmarka var viktig for å få nok for til dyra gjennom året. Ved å ha dyr på utmarks-beite kunne innmark benyttes til slått og vinterfor. Etter et lite opphold på vår-stølene, som lå nær-mere gårdene, ble husdyrene flyttet til fjellstølene på

Lifjell. Flere gårder benyttet seg ofte av de samme stølene, men hadde egne bygg. På stølene var det gjerne stølsbu og fjøs. I stølsbua bodde seterfolket i samme rom som de melket kyrne og foredlet melka til ulike produkter som ost, smør og prim. Transport av varer gikk kontinuerlig mellom bygda og stølene gjennom hele sesongen. Turisttrafikken startet i Lifjell på slutten av 1800-tallet, samtidig som grunneierne i større grad også benyttet området til rekreasjon. Det ble etablert fire turisthytter der, hvorav tre er bevart (én av dem er fortsatt er i bruk som turisthytte, én er preget av for-fall og én benyttes som privat hytte). Enkelte private hytter er også oppført av grunneiere etter 1900. Det er flere spor etter skogsdrift i landskapet. De tidligste skriftlige kildene som beskriver dette er fra 1714, og den eldste dokumentasjonen på tømmer-fløting er fra 1731. Det var fløtingsdammer ved Gavlesjå, Kruvla, Løyningen og store Movatn. Det finnes tufter etter fire hytter som skogsarbeidere benyttet: Brøløshytta, Jevløen, Luserygghytta og Piplemyrhytta. Ved Gavlesjå er det en damvokterhytte fra 1905. Fløtningen i Gavlesjå tok slutt på 1940-tallet. Den gamle dammen er fortsatt godt bevart. Lifjell brukes i dag i hovedsak som beiteområde for sau, friluftslivsområde og jaktområde. To av stølene har også kyr på sommerbeite. Én av stølene benyttes

Stølsområdet Sonstul. Foto: Anund Johannes Grini, Telemark fylkeskommune

Gravlesjåhytta. Foto: Bø Museum

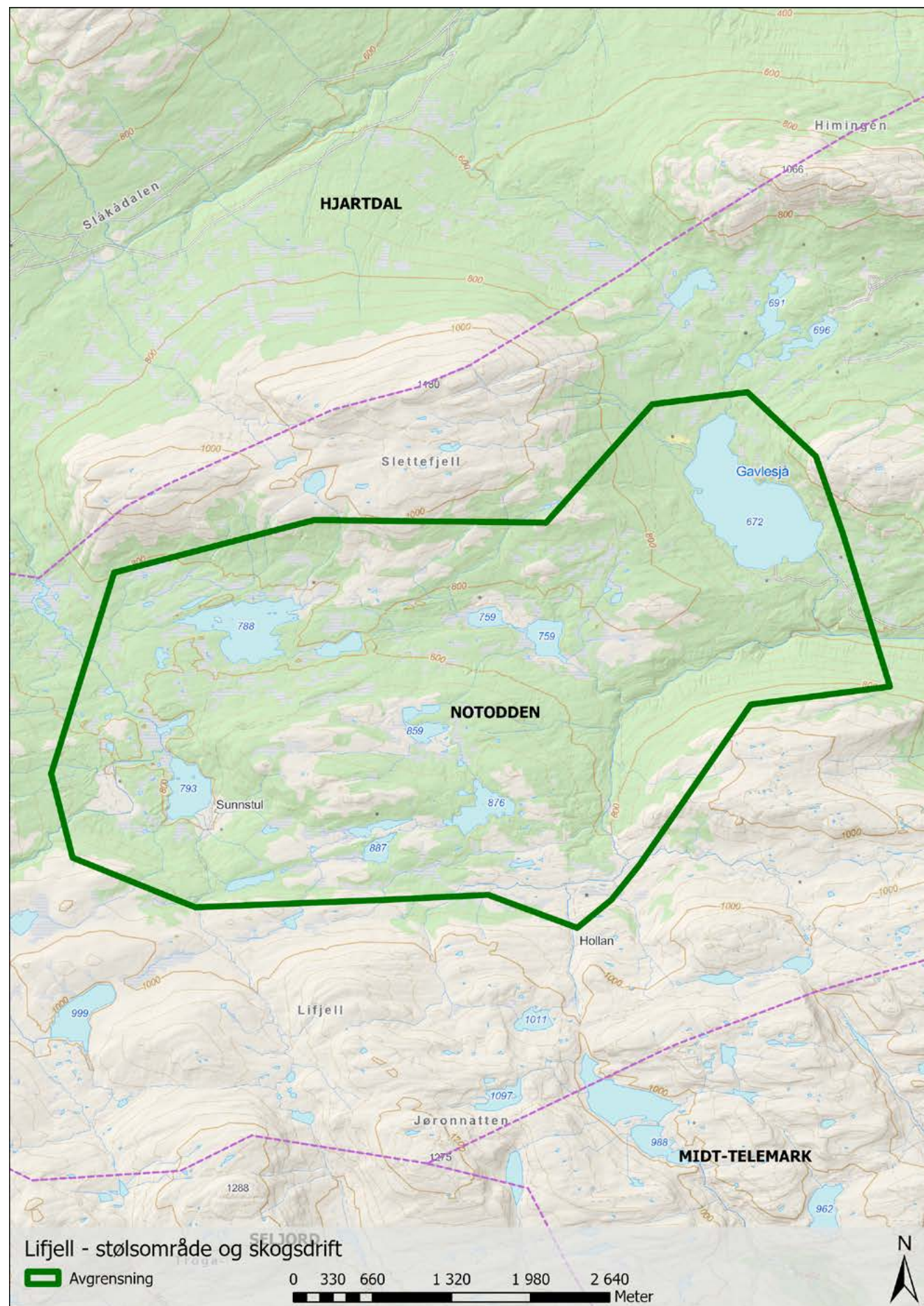
fortsatt til turisme og overnatting. Det er ikke kommersiell hytteutbygging i området, noe som gjør at stølslandskapet er svært godt bevart, selv om mange av de eldste bygningene er borte.

LANDSKAPSKARAKTER
Det kultuhistoriske landskapet på Lifjell er et dal-landskap, avgrenset av omkringliggende åser og fjell. Det ligger like nedenfor skoggrensa og er preget av veksling mellom åpne heiområder og innslag av fjell-skog, enger og dvergbuskdominert vegetasjon. Land-skapet er formet av avskoging og opprettholdelse av åpen mark gjennom sommerbeite og rydding av kratt og trær. Lifjell har flere elver og mindre innsjøer. Med unntak av stølsområdene er landskapet i liten grad preget av bebyggelse og infrastruktur. Enkelte byg-ninger, turveier og kraftledninger, samt spor etter tømmerfløting, finnes imidlertid i området.

NASJONAL INTERESSE
Det kultuhistoriske landskapet Lifjell er et godt bevart stølslandskap, som delvis er i drift. Det finnes spor etter tidlig skogdrift og fløtning, samt fjell-turisme fra begynnelsen av 1900-tallet. Landskapet har stor tidsdybde og høy grad av autenticitet, og viser utviklingen i stølslandsapet fra 1600–1700-tallet og fram til i dag. Lifjell er et helhetlig og godt bevart og lesbart stølslandskap, som er preget av skånsom bruk og lite utbygging. Det har derfor stor kunnskaps- og opplevelsesverdi. Områdets bruks-verdier er knyttet til fortsatt stølsdrift, og landskapet som friluftslivs- og rekreasjonsområde.

SÅRBARHET
Landskapet er særlig sårbart for endringer i stølsdrifta, som er avgjørende for å ivareta landskapets karakter. Særpreget i bygningsstrukturen er sårbart for endring og nyetableringer. Forfall på bygninger som følge av manglende vedlikehold og økte klimabelastninger, kan svekke landskapets kulturmiljøverdier. Plassering og utforming av ev. nye bygg bør ikke svekke opplevinga av landskapet og kulturminnene som inngår i dette. Landskapet er særlig sårbart for hytteutbygging dersom dagens regulering i kommuneplanens arealdel endres.

Landskapet er sårbart for terrengendringer som planerings- og massefyllingstiltak, slike tiltak vil kunne endre landskapets karakter. Området er også sårbart for etablering av større infrastruktur- eller byggetiltak. Kulturminnene er sårbare for aktivitet i forbindelse med bruken av området til friluftsliv og rekreasjon. Informasjon om og synliggjøring av kulturminnene, i form av skjøtsel, skilting og tilrettelegging, vil kunne hindre skade på kulturminner og kulturmiljø. For å ta hensyn til det landskapsverdiene er sårbare for, og sette rammer for arealbruken, kan det være aktuelt å legge hele eller deler av landskapet i kom-muneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskapet. Retningslinjer til hensynssonen og generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel kan legge føringer for hvordan kommunen ønsker at landskapet skal forvaltes.

16. Svelgfoss kraftstasjon

Kraftstasjonsmiljø fra pionerfasen med boliger og fløtningsminner

Notodden kommune

Areal: 0,67 km²

PLASSERING

Området ligger på vestsida av Tinnåa, i sørenden av Kloumannsjøen. Det er avgrenset av Kloumannsjøen i nord med inntaket for kraftproduksjon, Svelgfoss-vegen i vest, Tinnosbanen i øst, og utløpet til kraftstasjonene i sør.

BESKRIVELSE

Ved Svelgfoss bygde Norsk Hydro sin første hydro-elektriske kraftstasjon og sine første bolighus.

Svelgfoss hadde behov for en relativt stor arbeidsstyrke fordi den første kraftstasjonen hadde langvarige innkjøringsproblemer og måtte suppleres med en reservekraftstasjon for å gi stabil strøm til Hydros fabrikker. Under anleggstida lå det en brakkeby for 400 mann på sletta ved Svelgfoss. Norsk Hydros kontor på stedet ble oppført i 1905. Mellom 1906 og 1913 ble det bygd 16 boligbygg med 33 leiligheter, samt skole og vaskeri der. På ett tidspunkt, i 1932, var skolen Norges eneste privatskole med eksamensrett.

Der hvor brakkebyen lå ble det oppført fem like flerfamiliehus for arbeidere. Hvert hus hadde fire boenheter og vannklosetter i kjelleren. De var store og enkle, og hadde et kasernepreg. Det ble også oppført tomannsboliger og eneboliger for maskinister og ingeniører der. Tre av eneboligene ble trolig oppført som «Egne Hjem»-hus. Én av eneboligene lå mer skjermet til og huset en overingeniør. Bygningen har et elegant og stramt formspråk og rikere detaljering enn de andre boligene. Huset fra 1913 som ble kalt Fougner-villaen, etter navnet på daværende bestyrer, markerer avslutningen på boligreisningen til Norsk Hydro på Svelgfoss.

Den fredede tømmerrenna fra Kloumannsjøen ved Svelgfoss til under Tinnfossen går gjennom kulturmiljøet. Den måler 4193 meter sammenhengende, og skal være den lengste i Norden. Opprinnelig besto renna av flere tømmerrenner som i 1959 ble bygd sammen. De opprinnelige rennene ble oppført i forbindelse med byggingen av kraftstasjonene, slik at tømmer kunne fløtes dit. Foruten å passere over to bruer og andre til dels store tre- og stålkonstruksjoner, går renna gjennom to tunneler. Den øverste

Foto: Eystein M. Andersen, Telemark fylkeskommune

Tømmerrenna. Foto: Trond Taugbøl, Riksantikvaren

delen løper gjennom en 493 m lang fjelltunnel og er støpt i betong. De øvrige delene av er i trematerialer, noen steder forsterket med jernbelegg. Ei fløterstue med uthus ble oppført ved inntaket til renna i Kloumannsjøen. Tømmerrenna er en integrert del av det helhetlige kulturmiljøet og gir området tydelig identitet og særpreg. Den synliggjør samspillet mellom skogressursene i omlandet, fløtingen og kraftproduksjonen. Tømmerrenna er enestående i sitt slag i norsk sammenheng og kanskje også internasjonalt.

I dag er det bare ruiner etter de to kraftstasjonene Svelgfoss I og II, som begge er erstattet av en moderne fjellstasjon lenger ned. Bolighusene som var oppført i tilknytning til anlegget, er solgt. Mange av dem er ombygd. Noen er også revet eller står tomme og forfaller. Det er bare 12 bygninger som med sikkerhet kan identifiseres som Hydro-boliger. Sju av disse (to eneboliger, én tomannsbolig og fire firemannsboliger) har relativt godt bevarte fasader. Flere av bygningene i kulturmiljøet, slik som det tidligere kontorbygget og den tidligere skolen, huser i dag andre funksjoner. Kontorbygget har blitt omgjort til boliger og skolebygget brukes som barnehage. Området, som tidligere hadde et parkmessig uttrykk, preges i dag av krattvegetasjon og tilløp til gjengroing. Samlet er imidlertid kulturmiljøet fremdeles godt lesbart, og har stor opplevels- og kunnskapsverdi.

KULTURMILJØKARAKTER

Kulturmiljøet følger vannets vei fra inntaket for de to kraftstasjonene i Kloumannsjøen i nord til sørsiden av Svelgfoss II i sør. Det tar med seg kraftstasjonens boligområde i vest fram til Svelgfossvegen. Boligområdet er sentrert rundt et tun med like flerfamilieboliger. I øst, på den andre sida av juvet, er området avgrenset av Tinnosbanen. Tømmerrenna slynger seg gjennom kulturmiljøet. Anleggets plass i kraftutbyggingens pionerfase er godt illustrert av bygget som skal ha vært verdens største lynavlederhus på kanten av platået ned mot Svelgfossjuvet.

NASJONAL INTERESSE

Kulturmiljøet Svelgfoss er et kraftstasjonsmiljø med boliger og fløtningsminner som representerer en viktig pionerfase i industriutbyggingen i Norge. Svelgfoss var avgjørende i utviklingen av kunstgjødselproduksjon både her til lands og internasjonalt på begynnelsen av 1900-tallet. Kulturmiljøet utgjør et helhetlig industrisamfunn med karakteristiske arbeiderboliger, bygd rundt det som i sin tid var Europas største kraftverk.

De fleste kraftstasjonselementene fra Svelgfoss' driftsperiode er lesbare som ruiner i området.

Elementene er kilder til både kunnskap og opplevelse. Det bevarte lynavlederhuset på et platå ved det spektakulære Svelgfossjuvet styrker kulturmiljøets opplevelsverdi. Ei tømmerrenne som måtte bygges forbi kraftverket, er også bevart. Tømmerrenna er et særegent og viktig nasjonalt kulturminne som gir kunnskap om tømmerfløtningstida i Telemark. Jernbanen på den andre sida av juvet forteller om industrien som ble skapt med kraft fra Svelgfoss. Boligområdet er fremdeles et levende samfunn som har stor bruksverdi.

SÅRBARHET

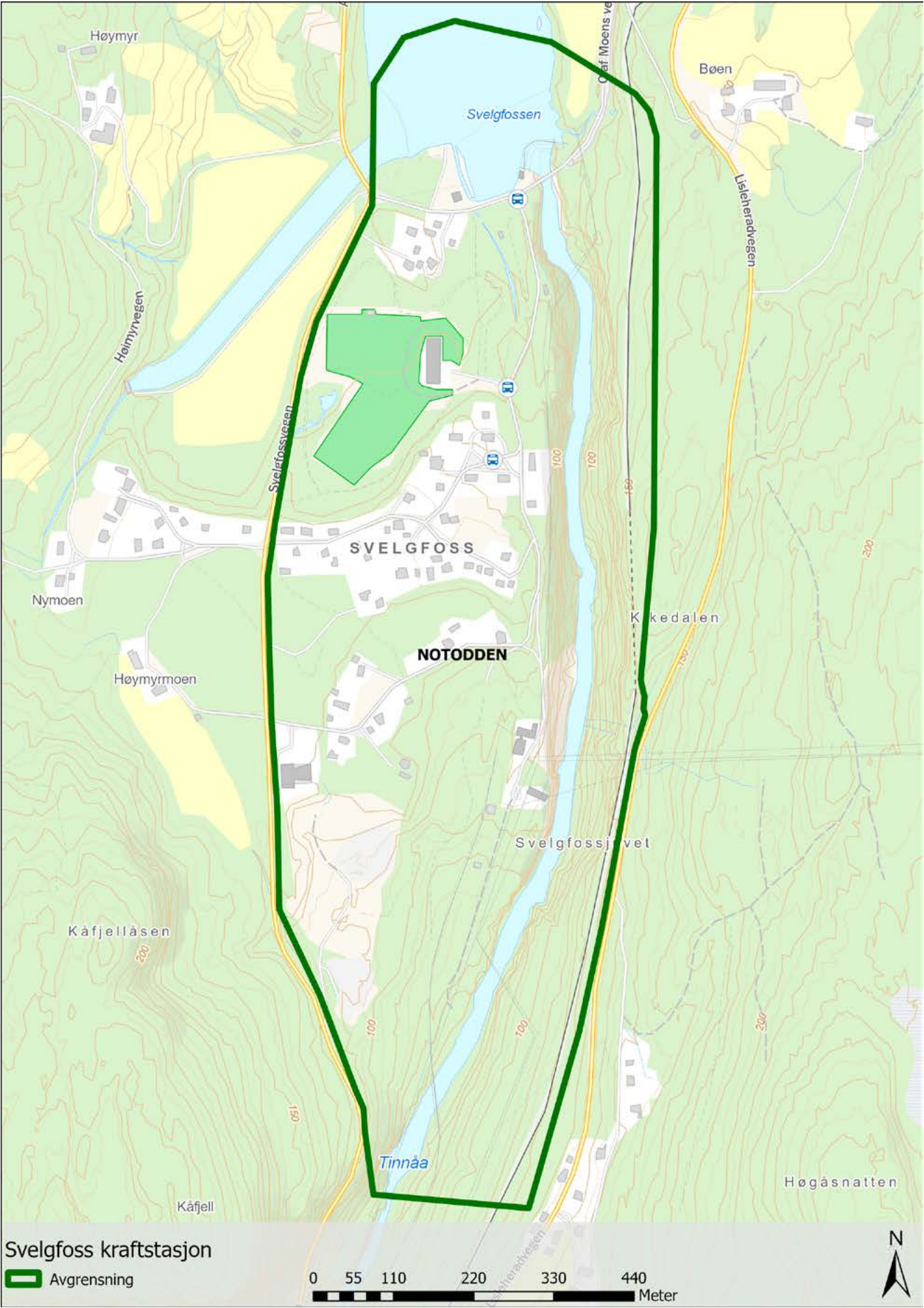
Kulturmiljøet er sårbart for fortetting og endring av eksisterende bygningsmasse dersom tiltak ikke tilpasses kulturmiljøets særpreg, og for endring av gatestrukturer og utomhuselementer. Det er også sårbart for forfall på bygninger som følge av manglende vedlikehold og økte klimabelastninger. Tilrettelegging for turisme og næringsvirksomhet kan påvirke kulturmiljøets karakter. Gjengroing, utvidelse og endring av veier og terreng, samt utfylling og utbygging i og ved vann, kan også ha negative konsekvenser.

Plassering og utforming av ev. nye bygg bør ikke svekke opplevinga av kulturmiljøet og kulturminnene som inngår i dette. Kulturmiljø er særlig sårbart for tiltak knyttet til kraftindustrien. Tiltak knyttet til utvidelse og oppgradering av vannkraftanlegg bør ta hensyn til og tilpasses de kulturhistoriske verdiene og i størst mulig grad formes slik at de viktige kulturhistoriske kvalitetene og sammenhengene blir videreført. Det viktig at en bevarer de viktigste elementene fra den tidlige vannkraftutbygginga.

Landskapet er sårbart for terrengendringer som planerings- og massefyllingstiltak, slike tiltak vil kunne endre landskapets karakter. Området er også sårbart for etablering av større infrastruktur- eller byggetiltak.

Kulturminnene er sårbare for aktivitet i forbindelse med bruken av området til friluftsliv og rekreasjon. Informasjon om og synliggjøring av kulturminnene, i form av skjøtsel, skilting og tilrettelegging, vil kunne hindre skade på kulturminnelokalitetene.

For å ta vare på verdiene, ta hensyn til det som kulturmiljøet er sårbart for, og sette rammer for arealbruken, kan det være aktuelt å legge hele kulturmiljø i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskapet. Retningslinjer til hensynssonen og generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel kan legge føringer for hvordan kommunen ønsker at kulturmiljø skal forvaltes.

Notodden sentrum med Grønnebyen, Villamoen og Hydroparken. Foto: © Per Berntsen

17. Notodden sentrum – Delområde Grønnebyen

Tidlig hageby for industriarbeidere

Notodden kommune
Areal: 0,027 km²

PLASSERING
Delområdet ligger ved sentrum av Notodden. Det omfatter tre kvartaler med boligbebyggelse mellom Sam Eydes gate og Birkelands gate.

BESKRIVELSE
Notodden sentrum bærer tydelig preg av å ha blitt formet av industriutviklingen tidlig på 1900-tallet. Dette er synlig både i form av byplanmessige grep, arkitektur og måten landskapet er utnyttet på. I løpet av få år gikk Notodden fra å være bygdesenter til å bli en planlagt industriby. Den første tida etter Norsk Hydros etablering var husmangelen stor. Så seint som i

1910 viser folketellinger familier som bodde i bryggerhus, stallbygninger og uthus. Selskapet vokste raskt og måtte bygge boliger for at ansatte skulle ha et sted å bo. Norsk Hydro bygde derfor ut boligområdene Grønnebyen fra 1906 og Villamoen fra 1908. Utbyggingen var direkte koblet til industriutviklingen og spilte den sosiale og funksjonelle lagdelingen i industrien. Boligutbyggingen i regi av Norsk Hydro ble ansett å være av høy kvalitet med bruk av anerkjente arkitekter som Thorvald Astrup, Helge Blix og Henning Kloumann.
Delområdet Grønnebyen består av 25 vertikaldelte tomannsboliger utformet for arbeiderfamilier, og tre eneboliger lengst øst i området for vaktmestre ved fabrikkkanlegget. Husene var opprinnelig grønne. Bydelen var modell for den første boligutbyggingen

Grønnebyen. Foto: © Per Berntsen

i Rjukan, og den samme hustypen (type J) ble også brukt i Flekkebyen og Rødbyen på Rjukan, hvor farge-settingen på samme vis ga klengenavn til områdene. Bygningene er relativt enkle og uten videre detaljering, men med gode proporsjoner. Det er små innbyrdes variasjoner, gjerne gruppert rekkevis, i om skillet mellom leilighetene går på langs ellers tvers av bygningskroppen. Inngangsdørene er enten plassert på samme langsida eller på motsatt langsida av hverandre. Det er bevart enkelte originale utomhus-elementer i området, slik som lyktestolper og søppelkasser. I forbindelse med rehabilitering med isolering og bytte av kledning i 1952 ble fargevariasjoner introdusert. Endringen var initiert av Norsk Hydro, med bistand fra arkitekter. Det var opprinnelig uthus tilknyttet til boligene i Grønnebyen. Disse ble erstattet av garasjer med bod i forbindelse med en rehabilitering på 1950-tallet. Garasjene har samme plassering og grunnareal som de opprinnelige uthusene. Fordi de er identiske, har ikke tiltaket svekket områdets enhetlige preg.

KULTURMILJØKARAKTER

Arbeiderboligene i Grønnebyen ble etablert ved vannet, på en terrasse i morenelandskapet, med fabrikkområdet nedenfor seg og direktør- og funksjonærområdet på Villamoen over seg. Bydelen framstår i dag som et helhetlig og tydelig avgrenset område, med ensartet bebyggelse. Grønnebyen er spesiell både som arbeiderbydel og som et tidlig eksempel på tillemping av hagebyidealet i Norge. Eiendommene i Grønnebyen er relativt store, og alle boligene har egen hage. Gateløpene med grusdekke er alléer, bekranset av lindetrær og hekker. Områdets struktur, med husene beliggende lineært langs tre rette gateløp, skriver seg fra en byplan fra 1904.

NASJONALE INTERESSER

Kulturmiljøet Notodden sentrum består av tre delområder: Grønnebyen, Villamoen og Jugendbyen. Kulturmiljøet er av nasjonal interesse på grunn av stedets industrihistorie og kobling til den andre industrielle revolusjon på begynnelsen av 1900-tallet. Notodden gikk da fra å være et bygdesenter til å bli en planlagt industriby i løpet av få år. De ulike by- og boligområdene i sentrum av Notodden ble etablert av Norsk Hydro som en del av et helhetlig byplangrep som skulle sikre boliger til arbeidere ved bedriften. De tre delområdene bærer tydelig preg av å ha blitt formet av industrien både i form av planmessige grep og i form av arkitektur og utnyttelse av landskapet. Industriens sosiale og funksjonelle lagdeling og Hydrobyens byplanstruktur er tydelig lesbar i områdene.

Kulturmiljøet med de tre delområdene har høy kunnskaps- og opplevelsesverdi fordi det dokumenterer og formidler den nasjonalt og internasjonalt banebrytende industrialiseringens påvirkning på stedsutvikling, arbeidsliv, velferd og andre sosiale forhold i Notodden og Norge. Delområdene fungerte som kunnskapsmodeller i etableringen av Rjukan Company Town som ble Norges første helhetlig planlagte bedriftsby, anlagt av et privat selskap. De har på den måten bidratt til viktige byutviklingsprinsipper utenfor seg selv. Områdenes bruksverdier er i hovedsak knyttet til boligformål og sentrumsfunksjoner, samt formidling av stedets industrihistorie.

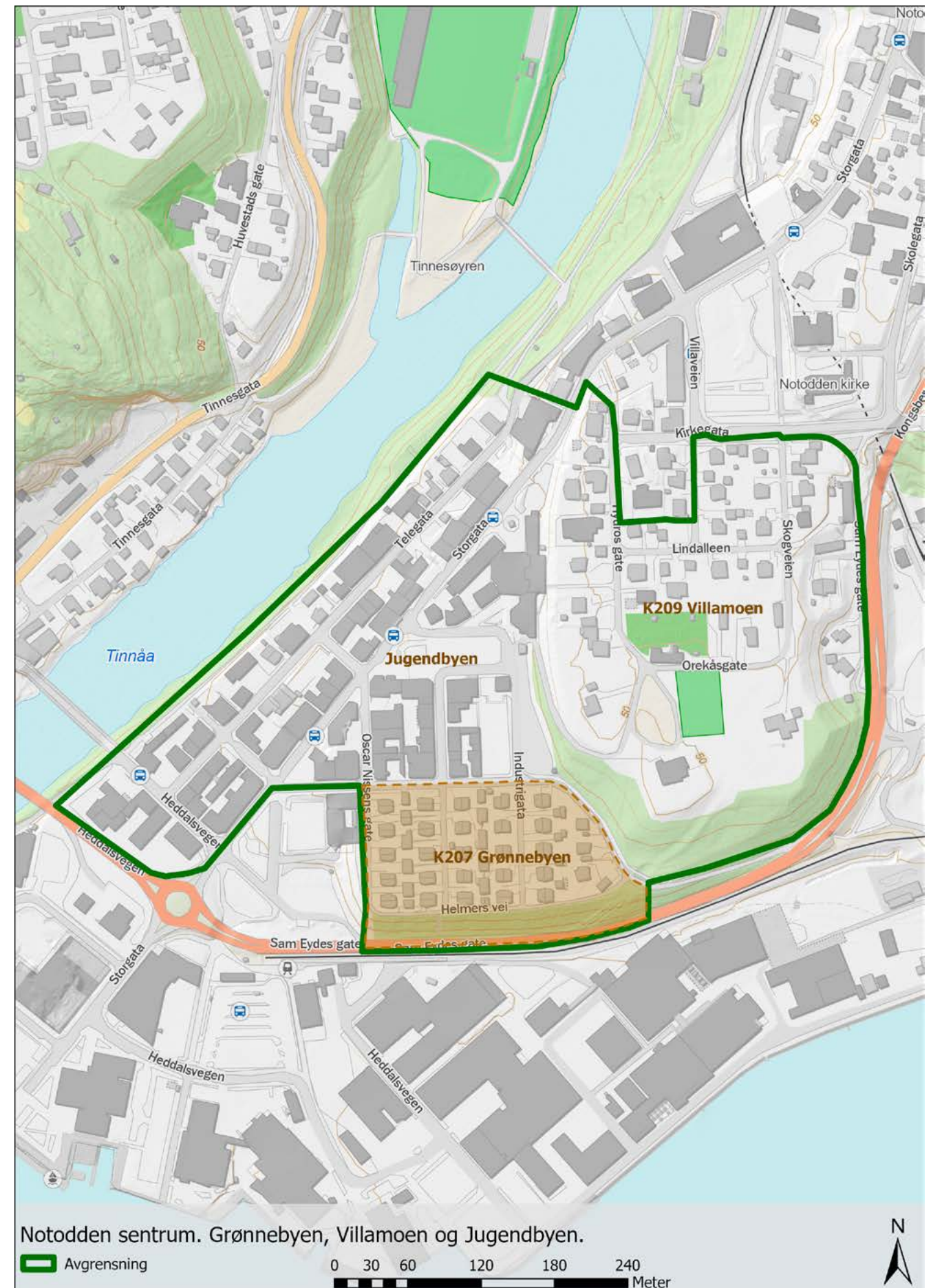
Delområdet Grønnebyen har nasjonal interesse som et tidlig eksempel på hageby-utbygging og sosial boligbygging av arbeiderboliger initiert av et privat-eid norsk selskap. Det dokumenterer og formidler dermed viktige sider ved norsk industrihistorie. Bygningene i Grønnebyen har bruksverdi som boliger. Områdets opplevelsesverdi styrkes ved at Grønnebyen framstår som svært enhetlig og helhetlig bevart, både i form av bebyggelse, uteområder og beplantning.

SÅRBARHET

Delområdet inngår i Rjukan-Notodden Industriarv som er UNESCO verdensarv.

Delområdet er sårbart for endring av eksisterende bygningsmasse, beplantning, belysning og nye boder o.l. dersom tiltak ikke tilpasses områdets særpreg. Det er særlig sårbart for endringer som bryter områdets tydelige struktur. Delområdet er sårbart for forfall på bygninger som følge av manglende vedlikehold og økte klimabelastninger.

Delområdet er merket av som hensynssone H570 i kommuneplanens arealdel, og er regulert til spesialområde for bevaring av boliger. Det anbefales at hensynssona videreføres ved rullering av kommuneplanens arealdel og at reguleringen opprettholdes.

18. Notodden sentrum – Delområde Villamoen

Planlagt byområde for funksjonærer, ingeniører og direktører i industrien

Notodden kommune

Areal: 0,052 km²

PLASSERING

Delområdet ligger i sentrum av Notodden. Det omfatter villabebyggelse i tilknytning til Orekåsgate, Hydrogata, Lindalleen, Villaveien og Skogveien.

BESKRIVELSE

Notodden sentrum bærer tydelig preg å ha blitt formet av industriutviklingen tidlig på 1900-tallet. Det er synlig både i form av byplanmessige grep, arkitektur og måten landskapet er utnyttet på. I løpet av få år gikk Notodden fra å være bygdesenter til å bli en planlagt industriby. Den første tida etter Norsk Hydros etablering var husmangelen stor. Så seint som i 1910 viser folketellinger familier som bodde i

Villamoen. Foto: © Per Berntsen

bryggerhus, stallbygninger og uthus. Selskapet vokste raskt og måtte bygge boliger for at ansatte skulle ha et sted å bo. Norsk Hydro bygde derfor ut bolig-områdene Grønnebyen fra 1906 og Villamoen fra 1908. Utbyggingen var direkte koblet til industriutviklingen og spilte den sosiale og funksjonelle lagdelingen i industrien. Boligutbyggingen i regi av Norsk Hydro ble ansett å være av høy kvalitet med bruk av anerkjente arkitekter som Thorvald Astrup, Helge Blix og Henning Kloumann.

Bebyggelsen på Villamoen består av variert boligbebyggelse i en planlagt struktur med 17 boliger, oppført bak Norsk Hydros eget Admini som er fredet. Boligene ble bygd over en tiårsperiode langs Hydros gate, Villaveien, Lindalléen og Skogveien. De var tenkt funksjonærer og ingeniører, og har derfor fått et mer individuelt preg enn arbeiderboligene i Grønnebyen. Det er flere arkitekter som har tegnet bygningene, som har innslag av flere av samtidens stilarter: jugendstil, klassisisme og nybarokk. Noen er høyreiste med bratt takvinkel, andre er mer lubne i formen. Husene var opprinnelig hvitmalt. I alt bygde Norsk Hydro 18 hus på Villamoen, med til sammen 23 boenheter. Kabelhuset, som var del av overføringsanlegget for kraft fra Svelgfoss til Hydro-parken, ligger i østre utkant av boligbebyggelsen. Hydro kjøpte Notoddens tidligere sykehus, Helsebo, og flyttet bygningen til Skogveien. Langs Hydros gate i Villamoens vestre del ligger det flere religiøse forsamlingshus som er oppført av de respektive menighetene. Deler av bebyggelsen på Villamoen er godt bevart, særlig den doble rekka med åtte boliger i midten av området som tydeliggjør plangrepet. Gateløpene er alléer med tosidige trerekker. Enkelte hus av nyere dato er oppført i området, blant annet på 1960-tallet. Videre er mange opprinnelige uthus erstattet av garasjer.

KULTURMILJØKARAKTER

Funksjonær- og ingeniørboligene på Villamoen med Adminiet ligger på en flate litt høyere i terrenget enn arbeiderboligområdet Grønnebyen. Utbyggingen av delområdet var direkte koblet til industriutviklingen og spilte den sosiale og funksjonelle lagdelingen i industrien. Ytterst på pynten, med utsikt ned til Grønnebyen og fabrikkområdet og utover Heddalsvannet, troner Admini som var bedriftens hovedsete. Rett bak ligger de tidligere ingeniør- og funksjonærboligene i et stramt rutenett med store hager. Arkitekturen i dette delområdet er mer variert enn arkitekturen til arbeiderboligene i Grønnebyen, noe som speilet beboernes posisjoner i industrien. Delområdet framstår i dag som helhetlig i både struktur og karakter.. Det oppleves som frodig, med alléer, hekker, kantplener og større områder satt av til hager og grøntdrag.

NASJONALE INTERESSER

Kulturmiljøet Notodden sentrum består av tre delområder: Grønnebyen, Villamoen og Jugendbyen. Kulturmiljøet er av nasjonal interesse på grunn av stedets industrihistorie og kobling til den andre industrielle revolusjon på begynnelsen av 1900-tallet. Notodden gikk da fra å være bygdesenter til å bli en planlagt industriby i løpet av få år. De ulike by- og boligområdene i sentrum av Notodden ble etablert av Norsk Hydro som en del av et helhetlig byplangrep som skulle sikre boliger til arbeidere ved bedriften. De tre delområdene bærer tydelig preg av å ha blitt formet av industrien både når det gjelder planmessige grep, arkitektur og utnyttelse av landskapet. Industriens sosiale og funksjonelle lagdeling Hydrobyens byplanstruktur er tydelig lesbar i områdene.

Kulturmiljøet med de tre delområdene har høy kunnskaps- og opplevelsverdi fordi det dokumenterer og formidler den nasjonalt og internasjonalt banebrytende industrialiseringens påvirkning på stedsutvikling, arbeidsliv, velferd og andre sosiale forhold i Notodden og Norge. Delområdene fungerte som kunnskapsmodeller i etableringen av Rjukan Company Town som ble Norges første helhetlig planlagte bedriftsby, anlagt av et privat selskap. De har på den måten bidratt til viktige byutviklingsprinsipper utenfor seg selv. Områdenes bruksverdier er i hovedsak knyttet til boligformål og sentrumsfunksjoner, samt formidling av industrihistorien.

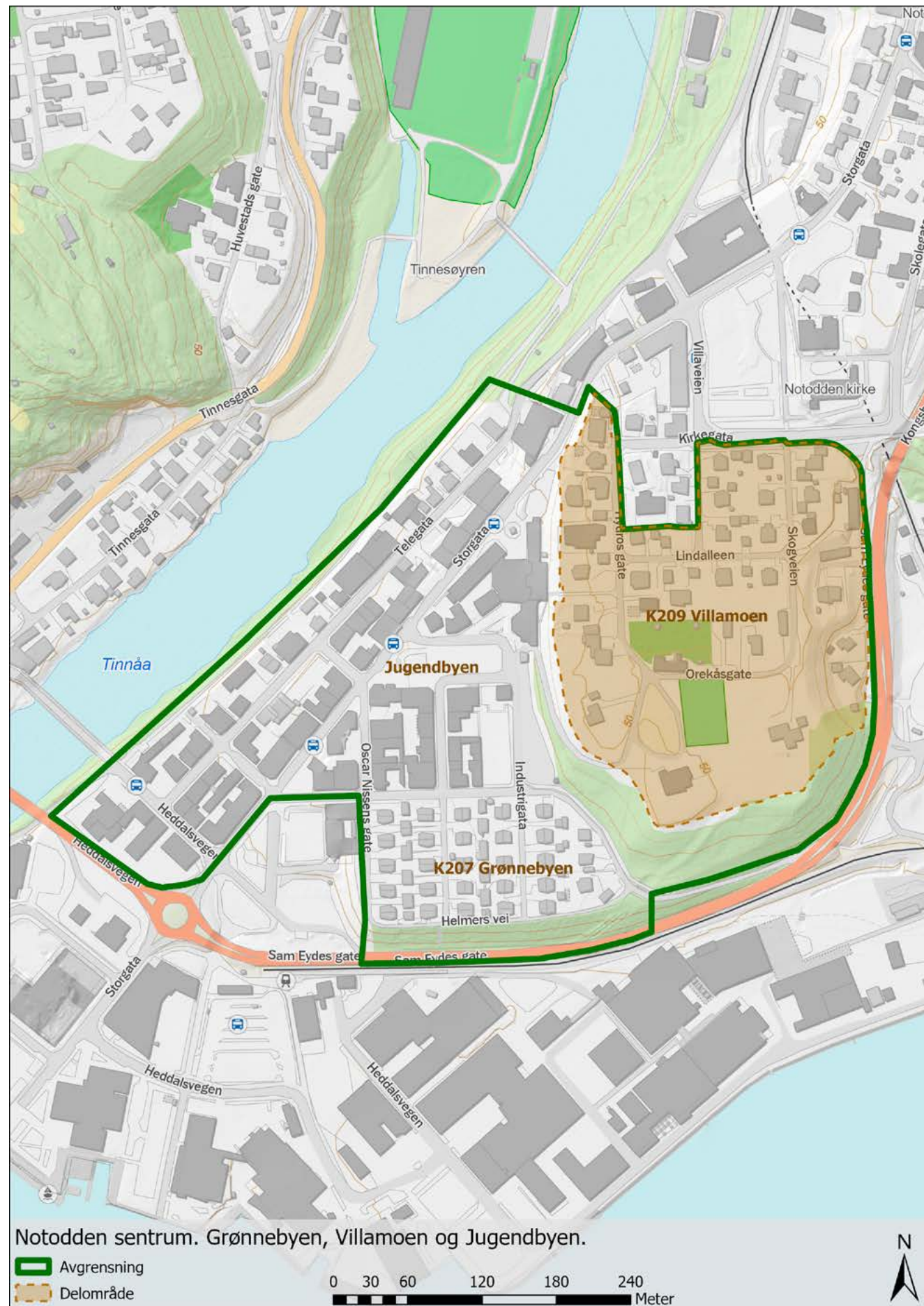
Delområdet Villamoen er av nasjonal interesse som et tidlig eksempel på hvordan industriaktører tok initiativ til bygging av funksjonærboliger. Det dokumenterer og formidler dermed viktige sider ved norsk industrihistorie. Bygningene på Villamoen har bruksverdi som boliger. Områdets opplevelsverdi styrkes ved at Villamoen framstår som svært enhetlig og helhetlig ivaretatt, både når det gjelder bebyggelse, uteområder og beplantning.

SÅRBARHET

Delområdet inngår i Rjukan-Notodden Industriarv som er UNESCO verdensarv.

Delområdet er sårbart for endring av eksisterende bebyggelse og beplantning dersom tiltak ikke tilpasses områdets særpreg. Det er særlig sårbart for nye uthus, garasjer og lignende som bryter med delområdets struktur, volum og karakter. Det er også sårbart for forfall på bygninger som følge av manglende vedlikehold og økte klimabelastninger.

Delområdet er merket av som hensynssone H570 i kommunedelplan for sentrum, og er regulert som spesialområde for bevaring av boliger. Det anbefales at hensynssonen videreføres ved rullering av kommunedelplan og at reguleringen opprettholdes.

19. Notodden sentrum – Delområde Jugendbyen

Planlagt bolig- og handelsbydel for industribyen

Notodden kommune
Areal: 0,08 km²

PLASSERING

Delområdet ligger i sentrum av Notodden. Det omfatter bebyggelsen i tilknytning til sentrumsgatene Telegata, Storgata og området ved Torvet. Delområdet er avgrenset av Tinnelva i nord.

BESKRIVELSE

De tre delområdene i Notodden sentrum er avgrenset slik at de favner Norsk Hydros bidrag til utviklingen av industribyen Notodden. Tidsspennet i planleggingen og utbyggingen er sammenfallende med oppstartsfasen til industrien og stordriftens første tiår, ca. 1905–1930. Den etablerte tettstedsbebyggelsen i Notodden gjorde at Norsk Hydro ved industrietableringen i 1905 ikke trengte å sørge for helse, skole og andre sosiale formål i tillegg til varedistribusjon, men kunne begrense seg til oppføring av boliger og tilrettelegging for forretningsgårder. Både offentlige og private aktører bidro til utviklingen av industribyen. Kulturmiljøet med sine delområder er avgrenset slik at det dokumenterer og formidler industriens og Norsk Hydros innflytelse på byutviklingen, både planmessig og arkitektonisk, og dekker de sosiale sidene ved industriutviklingen.

Aktører bak etableringen av Norsk Hydro skal allerede høsten 1904 ha initiert en rutenettplan som ble lagt til grunn for Notoddens merkantile sentrum som vi i dag kjenner som Jugendbyen, med karakteristiske murbygg i jugendstil. Den overordnede byplanen viser Storgata med kvartalsstruktur ved siden av kvartaler avsatt til arbeiderboliger. I tida fram til 1915 ble det bygd 37 murgårder hovedsakelig i jugendstil. Gårdene er tegnet av arkitekter som Thorvald Astrup, Helge Blix, Otto Hansson og Haldor Børve. 26 av de 37 murgårdene er bevart.

KULTURMILJØKARAKTER

Delområdet Jugendbyen har tydelig rutenettinndeling med kvartalsstruktur i fortsettelsen fra Grønnebyen og Villamoen mot Tinnelva i nordvest. Det kjennetegnes av Hydros stramme struktur i bunn med den

private utbyggingen i kvartalene. Mye av bebyggelsen er preget av jugendstil, men en finner også innslag av eldre bebyggelse: funkisbebyggelse, moderne- og postmoderne bebyggelse og helt ny bebyggelse. Delområdet fremstår som urbant, med murgårder og bebyggelse i hovedsak i to til tre etasjer

NASJONAL INTERESSE

Kulturmiljøet Notodden sentrum består av tre delområder: Grønnebyen, Villamoen og Jugendbyen. Kulturmiljøet er av nasjonal interesse på grunn av stedets industrihistorie og kobling til den andre industrielle revolusjon på begynnelsen av 1900-tallet. Notodden gikk da fra å være et bygdesenter til å bli en planlagt industriby i løpet av få år. De ulike by- og boligområdene i sentrum av Notodden ble etablert av Norsk Hydro som en del av et helhetlig byplangrep som skulle sikre boliger til arbeidere ved bedriften. De tre delområdene bærer tydelig preg av å ha blitt formet av industrien både i form av planmessige grep og i form av arkitektur og utnyttelse av landskapet. Industriens sosiale og funksjonelle lagdeling og Hydrobyens byplanstruktur er tydelig lesbar i områdene.

Kulturmiljøet med de tre delområdene har høy kunnskaps- og opplevelsverdi fordi det dokumenterer og formidler den nasjonalt og internasjonalt banebrytende industrialiseringens påvirkning på stedsutvikling, arbeidsliv, velferd og andre sosiale forhold i Notodden og Norge. Delområdene fungerte som kunnskapsmodeller i etableringen av Rjukan Company Town som ble Norges første helhetlig planlagte bedriftsby, anlagt av et privat selskap. De har på den måten bidratt til viktige byutviklingsprinsipper utenfor seg selv. Områdenes bruksverdier er i hovedsak knyttet til boligformål og sentrumsfunksjoner, samt formidling av stedets industrihistorie.

Delområdet Jugendbyen er av nasjonal interesse som del av Norsk Hydros helhetlige byplan for industribyen fra 1904. Gate- og kvartalsstruktur og bebyggelsesmønster er godt ivaretatt. Norsk Hydro planla og tilrettela tomter for privat utbygging til boliger, handel og næring i området. Bebyggelsen har derfor stor kunnskapsverdi i relasjon til Hydros egen

Jugendbyen. Foto: Jorun Aresvik Hals, Telemark fylkeskommune

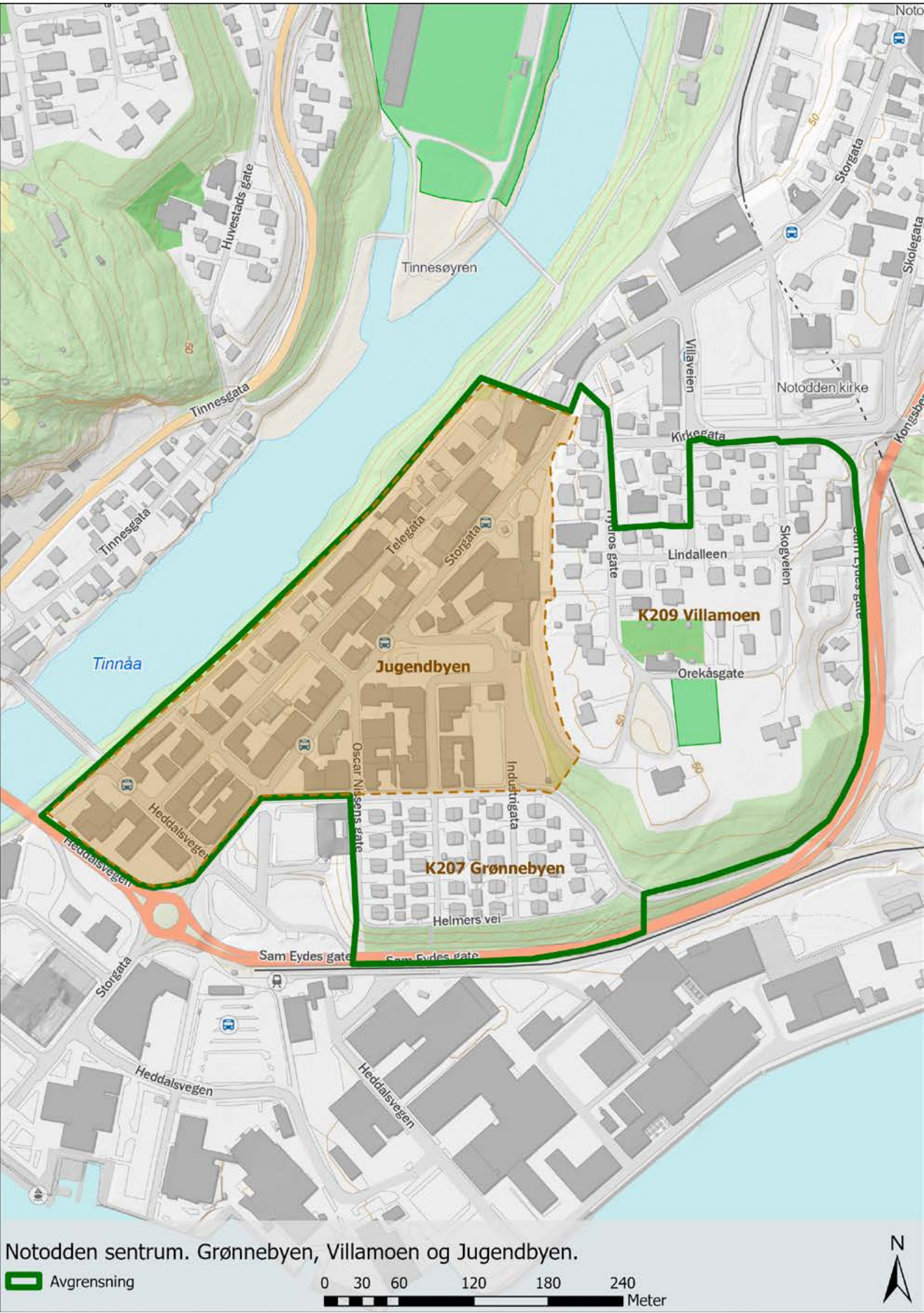
boligbygging i Grønnebyen og Villamoen innenfor samme byplan. Delområdets bruksverdier er også i dag knyttet til funksjoner som bolig-, handel- og næring.

SÅRBARHET

Kulturmiljøet er sårbart for foretting og endring av eksisterende bygningsmasse dersom planer og tiltak ikke tilpasses kulturmiljøets særpreg. Det er også sårbart for endring av gatestrukturer og utomhus-elementer, spesielt siktlinjene gjennom Storgata bør ivaretas. Forfall på bygninger som følge av manglende vedlikehold og økte klimabelastninger, kan forringe kulturmiljøet. Utvidelse og endring av veier og

terreng, samt utfylling og utbygging i og ved vann, kan også ha negative konsekvenser. Tilrettelegging for turisme og næringsvirksomhet kan påvirke kulturmiljøets karakter.

For å ta hensyn til det kulturmiljøverdiene er sårbare for, og sette rammer for arealbruken, kan det være aktuelt å legge hele eller deler av kulturmiljøet i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til kulturmiljø. Retningslinjer til hensynssonen og generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel kan legge føringer for hvordan kommunen ønsker at kulturmiljøet skal forvaltes.

20. Vallermyrene leir

Mottaksleir for hester – infrastruktur i Norge under 2. verdenskrig

Porsgrunn kommune
Areal: 0,078 km²

PLASSERING
Området ligger sørvest for Porsgrunn sentrum langs den gamle hovedveien som fortsatt er en hovedferdselsåre inn til byen. Området er delvis inngjerdet og har dermed en klar fysisk avgrensing til omgivelsene som består av boliger, jordbrukslandskap og næringsbebyggelse.

BESKRIVELSE
Kulturmiljøet Vallermyrene leir ble etablert av den tyske okkupasjonsmakten under 2. verdenskrig. I dag er kulturmiljøet den eneste bevarte tidligere militærleiren fra okkupasjonstida i Norge. I 1945 ble Vallermyrene leir tatt i bruk av det norske forsvaret som utskipningsleir for sivile tyskere. Den hadde kapasitet på 1000 personer. Leiren var i forvarets eie fram til 2004, da den ble solgt til Porsgrunn kommune. I dag huser kulturmiljøet en rideskole og er delvis i buk til hestehold. Enkelte bygg på området er leid ut som lagerplass til bedrifter.

Vallemyrene leir – en militærleir fra okkupasjonstida. Foto: Rune Nordseter, Telemark fylkeskommune

Den militærhistoriske delen av historien til Vallermyrene leir er interessant fordi den strekker seg fra okkupasjonstida og over store deler av norsk etterkrigstid. Under okkupasjonen fungerte leiren som mottaks- og transittleir for hester fra Tyskland. Det ble oppført staller, forlegningsbrakker, ridehaller og messebygg med spisesal på området. Leiren hadde også tjøringsbommer og et åpent område for ridevolt. Okkupasjonsmaktens artilleri var primært basert på hest. Leiren utgjorde derfor et sentralt element i okkupantens strategiske infrastruktur. På det meste huset Vallermyrene leir opptil 600 hester. Det er leirens funksjon som mottaks- og transittleir for hester som i størst grad har satt preg på kulturmiljøet.

KULTURMILJØKARAKTER
Kulturmiljøets avgrensing følger naturlig av den tidligere militærleirens grenser og inngjerding. Kulturmiljøet karakteriseres av flere lange enetasjesbygninger som er orientert fra nord til sør. Ridehallene lengst oppe i leiren er høyere og har et hevet midtparti, med vindusrader som slipper inn lys. Mellom bygningene er det bevart flere lange rekker med tjøringsbommer av betongpåler. Det er også bevart større ridevoltområder. I nedre del av området, på nedsida av messebygget, er det bevart rester etter bunkere. Selv om noen av de opprinnelige bygningene i kulturmiljøet er revet, framstår området som særdeles godt bevart.

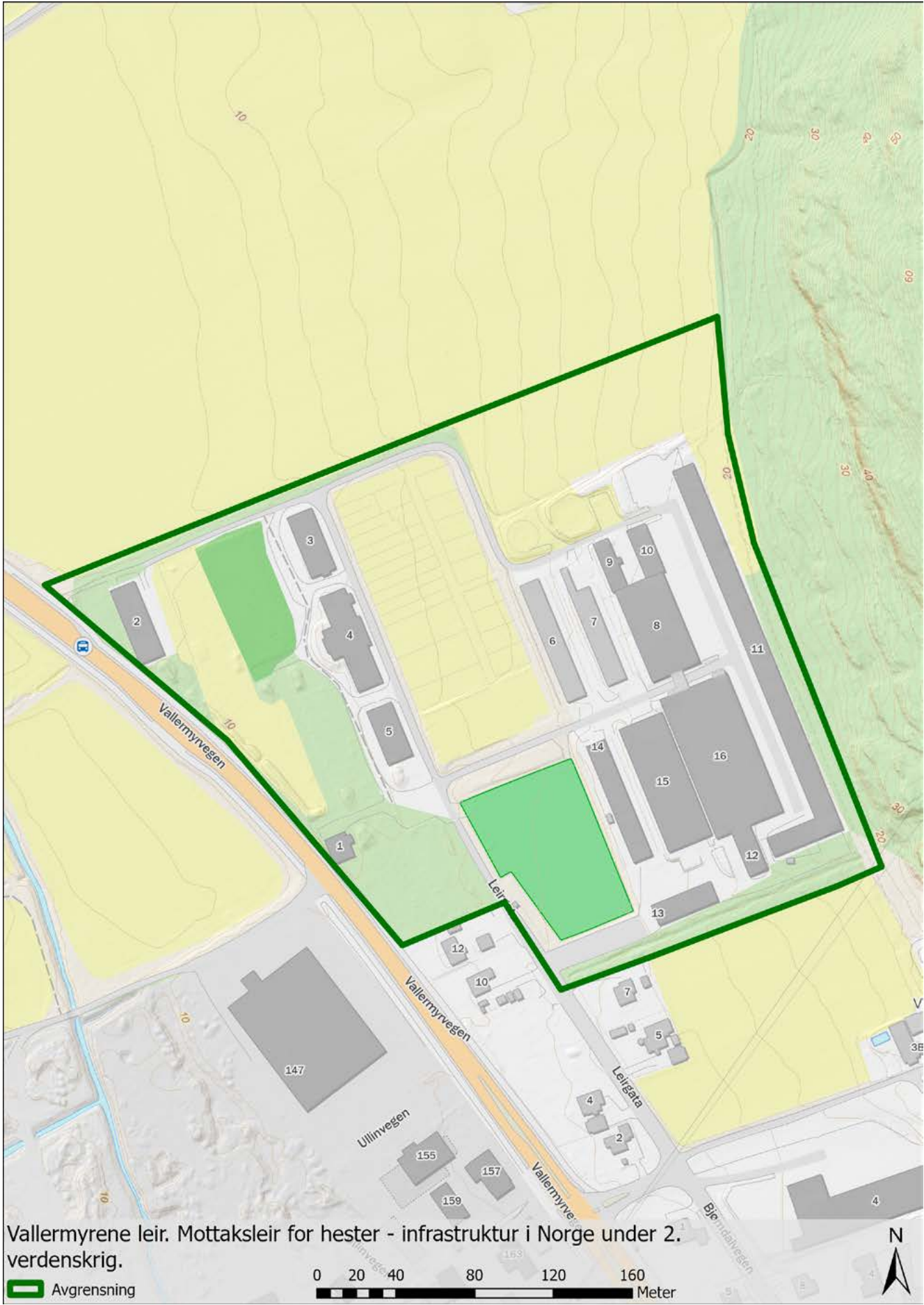
NASJONAL INTERESSE
Kulturmiljøet Vallermyrene leir dokumenterer og formidler den tyske okkupasjonsmaktens etablering av strategisk infrastruktur i Norge under 2. verdenskrig og det norske forsvarets etterbruk av tyske anlegg. Dette er viktige sider av Norges forsvars-, militær- og okkupasjonshistorie.
Kulturmiljøet er tydelig lesbart i landskapet, og bevart med høy grad av autenticitet, noe som gir området stor kunnskaps- og opplevelsesverdi. Kulturmiljøets bruksverdi er knyttet til dagens bruk av bygninger og omgivelser som rideanlegg og lagerplass, og til områdets beliggenhet. Det har også bruksverdi som formidlingsarena for norsk forsvars-, militær- og okkupasjonshistorie.

SÅRBARHET
Kulturmiljøet er oppført i landsverneplan for Forsvaret og to av bygningene på området er fredet etter kulturminneloven. Kulturmiljøet ligger videre innen-

Messebygget. Foto: Eystein M. Andersen, Telemark fylkeskommune

for hensynssone H550 hensyn landskap i kommuneplanens arealdel.
Kulturmiljøet er sårbart endring av eksisterende bygningsmasse, uteområder og stramme struktur dersom tiltak ikke tilpasses kulturmiljøets særpreg. Det er også sårbart for forfall på bygninger som følge av manglende vedlikehold og økte klimabelastninger.
Ved rullering av kommuneplanen anbefales det at kulturmiljøet vises i kommuneplanens arealdel som eget bestemmelsesområde eller hensynssone for bevaring av kulturmiljø. Det bør utarbeides henholdsvis bestemmelser eller retningslinjer til bestemmelsesområdet eller hensynssona, samt generelle bestemmelser i kommuneplanens arealdel for å ivareta områdets kulturmiljøverdier og sette rammer for arealbruk.

Brevik sentrum. Foto: Rune Nordseter, Telemark fylkeskommune

21. Brevik

Seilskuteby fra trelasthandelens storhetstid

Porsgrunn kommune
Areal: 0,404 km²

PLASSERING
Området er en del av Brevik by som ligger ytterst på Eidangerhalvøya mellom Frierfjorden og Eidangerfjorden. Det omfatter Øya (Sylterøya).

BESKRIVELSE
Kulturmiljøet Breviks historie er knyttet til sjøfart, trelasthandel, infrastrukturbygging, transport og postdistribusjon. På grunn av områdets beliggenhet i ei bred vik i le av Øya, har det vært en naturlig lun og skjermet havn som har gjort stedet til et naturlig anløp for skip gjennom flere hundre år. Brevik er en av Norges best bevarte seilskutebyer.

Kysten langs nedre del av Telemark var allerede på 1500-tallet det området i Norge som hadde størst eksport av trelast. Det var mest nederlandske og britiske skip som handlet med trelast i området og

Brevik var utskipningshavn for tømmer som kom fra Eidanger og Bamble. Brevik fikk status som ladested i 1680, noe som innebar at stedet fikk begrenset rett til å drive handel med tømmer og andre varer. Borgere fra Skien hadde drevet trelasthandel i Brevik siden Skien fikk byprivilegier i 1662, noen av disse bosatte seg også der.

I 1689 ble det etablert et eget postkontor i Brevik, og det ble opprettet fast fergeforbindelse til Stathelle, som en del av postveien mellom Christiania og Kristiansand. Brevik fungerte som postkontor for hele Skiensfjorden. Det var skipsverft i Brevik fra 1600-tallet og fram til 1800-tallet. Mye av skipsbyggingen foregikk på Øya. Brevik hadde tidlig flere viktige funksjoner og en naturlig, skjermet havn som ga gode forutsetninger for sjøfart og handelsvirksomhet. I 1670 ble Brevik kirkested og det ble reist en korskirke på Øya, dette tyder på at stedet må ha hatt en god del innbyggere.

Cochegården, Brevik gamle rådhus nå Brevik Bymuseum.

Foto: Eileen J. Eriksen, Riksantikvaren

Brevik ble rammet av en større brann i 1761 som ødela bebyggelsen på fastlandet. Bebyggelsen i kulturmiljøet kan deles inn i tre hovedgrupper: Bygninger som er bygd opp etter brannen i 1761, bygninger i empirestil fra oppgangstida 1830–1840 og bygninger i sveitserstil fra oppgangstida 1870–1910. Fra tida etter brannen i 1761 finner en både småskala bolighus for arbeidere og fiskere og borgerskaps praktgårder, som for eksempel Cochegården og Tollboden. Borgerskaps gårder var sentrert rundt Breviks indre havn, og noen av gårdenes opprinnelige bygningsstruktur er fremdeles bevart med bolig vendt mot gata og naust ned mot vannet. På Øya er det i hovedsak småskala trehus bygget som arbeider- og fiskerboliger, men en finner også enkelte bygninger som opprinnelig tilhørte borgerskapet der.

Kulturmiljøets østre deler representerer en nyere del av Breviks historie. I 1895 ble Breviksbanen åpnet. Jernbanestrekningen var viktig med tanke på persontrafikk og varetransport, blant annet for postforbindelsen til Sørlandet. Englandsbrygga var viktig for eksport og utskiping av is til blant annet England. Is var fra slutten av 1800-tallet en av de største eksportartiklene fra Grenland. I 1962 ble fergetrafikken til Stathelle erstattet av bruforbindelse da Breviksbrua åpnet.

KULTURMILJØKARAKTER

Kulturmiljøet Brevik er et godt eksempel på en kystby med selvgrodd, organisk gatestruktur i form av karakteristiske trange, krokete gater og smug som snor seg gjennom lav og tett trehusbebyggelse. Brevik har trebyens karakteristiske trekk med sterkt skille

mellom det offentlige rom (gater, plasser m.m.) og det private rom (bakgårder, hager m.m.). Byen har et godt bevart og homogent trehusmiljø med bygninger fra 1700- og 1800-tallet. Flere bygninger har originale detaljer som for eksempel dører, vindusomramning, blindvindu og panel. Kulturmiljøet består av mange fine enkeltelementer og delområder.

NASJONAL INTERESSE

Kulturmiljøet Brevik har nasjonal interesse som en av Norges best bevarte seilskutebyer. Det formidler viktige trekk ved norsk kystkultur og byutvikling der trelast, sjøfart, samferdsel og næringsvirksomhet har vært avgjørende.

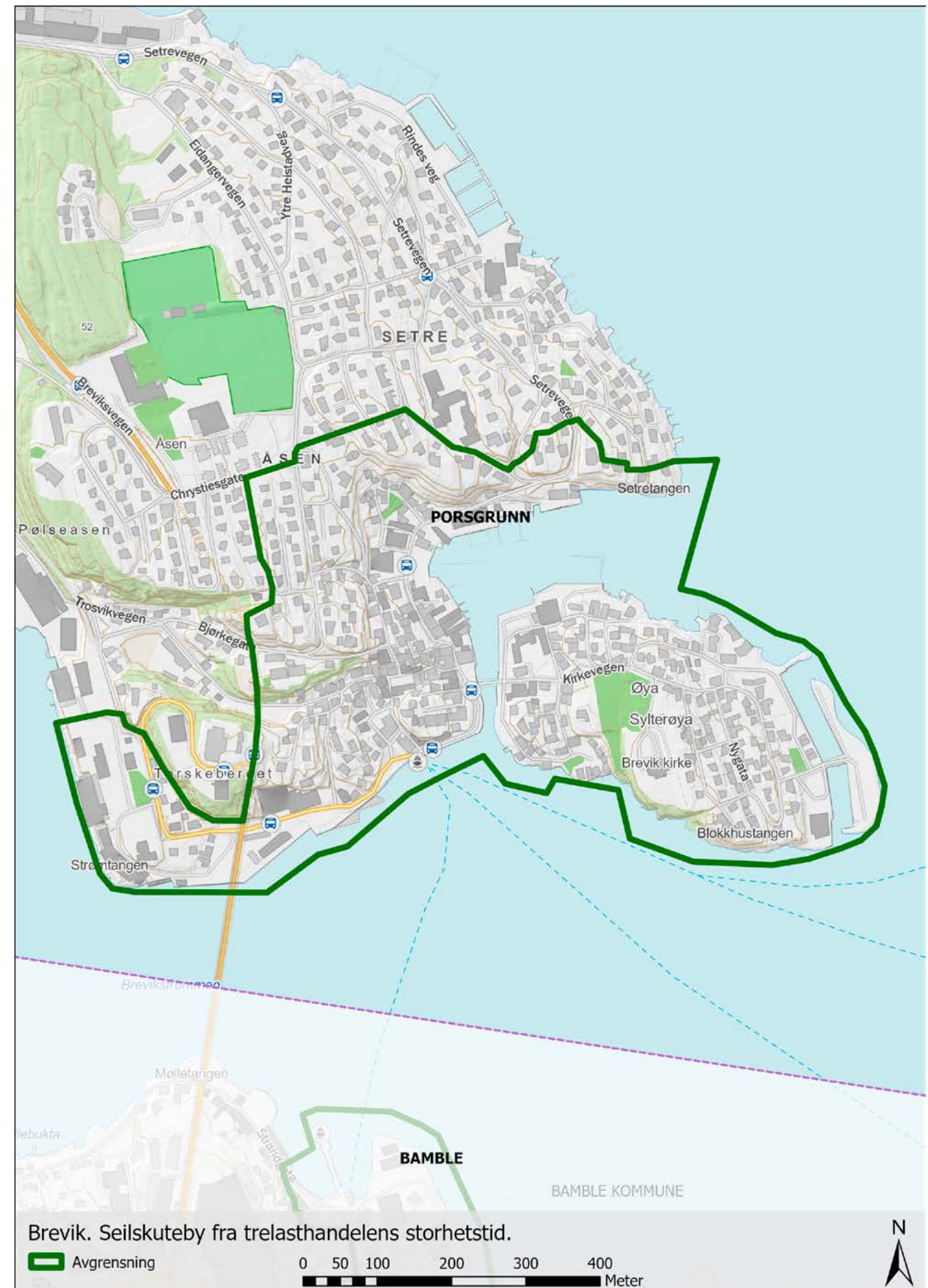
Kulturmiljøet er kilde til kunnskap om byens utvikling, og til industri- og sosialhistoriske sider ved samfunnet i norske byer langs kysten fra 1600- og 1700-tallet og fram til i dag. Områdets opplevelsverdier ligger i byens selvgrodde gatestruktur med åpne plasser, den historiske forbindelsen til havet, samt trehusmiljøet som viser hvordan samfunnet har utviklet seg over tid. Områdets bruksverdier, ut over bo- og næringsfunksjoner, ligger i Kragerøs rekreasjonsmuligheter og stedets forhold til norsk kystkultur.

SÅRBARHET

Kulturmiljøet er sårbart for fortetting og endring av eksisterende bygningsmasse dersom planer og tiltak ikke tilpasses kulturmiljøets særpreg. Det er også sårbart for endring av gatestrukturer og utomhus-elementer, som eksempel bør siktlinja fra Cochegården på Øya til Tollboden ivaretas. Forfall på bygninger som følge av manglende vedlikehold og økte klimabelastninger, kan forringe kulturmiljøet. Utvidelse og endring av veier og terreng, samt utfylling og utbygging i og ved vann, kan også ha negative konsekvenser. Tilrettelegging for turisme og næringsvirksomhet kan påvirke kulturmiljøets karakter. Kulturmiljøet er også sårbart for tiltak som stenger siktlinjene over til Stathelle, som ligger på andre siden av Brevikstrømmen.

Tilrettelegging for turisme og næringsvirksomhet kan påvirke kulturmiljøets karakter. Utvidelse og endring av veier og terreng, samt utfylling og utbygging i og ved vann, kan også ha negative konsekvenser.

For å ta hensyn til det kulturmiljøverdiene er sårbare for, og sette rammer for arealbruken, kan det være aktuelt å legge hele eller deler av kulturmiljøet i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til kulturmiljø. Retningslinjer til hensynssonen og generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel kan legge føringer for hvordan kommunen ønsker at kulturmiljøet skal forvaltes.

22. Verksteds-, brynesteins- og porselensområdet

Industrimiljø for skipsfart og porselen

Porsgrunn kommune

Areal: Ca. 0,1 km²

PLASSERING

Kulturmiljøet omfatter tre industriområder mellom Frednesbrua og Porsgrunnsbrua. Det er avgrenset mot elva i sør og mot Drangedalsveien i nord. I øst går grensa mot fylkesveg 356 og Porsgrunnsbrua og i vest motet Reimsgate 20.

BESKRIVELSE

Kulturmiljøet Verksteds-, brynesteins- og porselensområdet omfatter spor etter virksomheten til tre store norske bedrifter som ble etablert i andre halvdel av 1800-tallet. Bedriftene er sentrale i Porsgrunns industri- og sjøfartshistorie. Kulturmiljøet dekker området der Porsgrunds Porselænsfabrik, brynesteinfabrikken Norrøna fabrikk A/S og Porsgrunn Mekaniske Verksted lå på rad og rekke, mellom bybrua og Frednesbrua. Det omfatter også boliger som var knyttet til industrien. Boligene spilte

industriens sosiale og funksjonelle lagdeling med forskjellige hus til direktører, funksjonærer og arbeidere.

De tre bedriftene representerte første fase med industribygging i Grenland, en industri som i stor grad ble reist med lokal kapital. Det var først med Norsk Hydros utbygging på Herøya i 1928 at den internasjonale storindustrien kom til Porsgrunn.

Porsgrunds Mekaniske Verksted ble etablert i 1857. Bedriften bygde seg opp på en høykonjunktur innen skipsfarten og hadde et sterkt behov for fagfolk. I 1887 og 1888 ble Skiensfjordens mekaniske fagskole, for-gjengeren til dagens fagskole, etablert. Senere rettet produksjonen seg inn mot større maskinvarer og skip. Fra tida omkring forrige århundreskifte og fram til 1970-tallet ble bedriften betydelig utvidet. Det ble satset stort på bygging og reparasjon av skip. I 2015 ble det mekaniske verkstedet lagt ned.

Norske Bryne- og Slipestensfabrikk, seinere kalt Norrøna fabrikk AS, ble etablert i 1883. Grunnlaget for bedriften var råstoff fra steinbrudd i Lårdal og

Eidsborg i Tokke kommune, hvor det i nærmere tusen år har vært hentet ut bryneemner. Etter hvert ble produksjonen lagt om fra brynestein til støyping av kunstige slipeskiver til møller og mekanisk sliping av tremasse i skogindustrien. Den opprinnelige brynesteinsproduksjonen, basert på stein fra Lårdal og Eidsborg, ble nedlagt i 1952. Bedriften Norrøna AS eksisterer fremdeles, men har flyttet til nye lokaler på Lahelle i Porsgrunn.

Porsgrunds Porselænsfabrik ble etablert i 1885 med produksjon av kopper, tallerkener og serviser i porselen. I nærheten av Porsgrunn fantes det feltspat og kvarts som var nødvendige råvarer i produksjonen. Det ble hentet inn fagarbeidere fra Tyskland og Böhmen til virksomheten. Et stort antall norske kunstnere og designere har gjennom årene vært med på å prege produktenes form og dekor. Porsgrunds Porselænsfabrik er den eneste fabrikk i sitt slag i Norge. Den har levert viktige bidrag til norsk designhistorie de siste 140 årene. Mye av produksjonen er i dag flyttet ut av landet, men en del foregår fremdeles i fabrikklokalene.

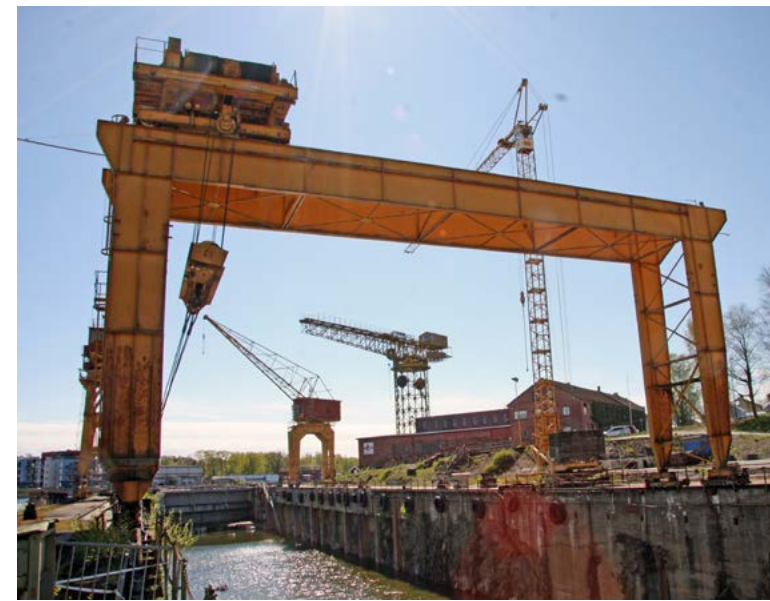
KULTURMILJØKARAKTER

Kulturmiljøet Verksteds-, brynesteins- og porselensområdet har bevart mye av sin opprinnelige struktur med fabrikkbygninger, administrasjonsbygninger og verksteder. Reimsgate og Porselensvegen utgjorde opprinnelig et sammenhengende gateløp som gikk gjennom området. Industrien med tilhørende virksomheter lå på sørsida av gateløpet, mot elva. Kulturmiljøet består av både opprinnelige industribygninger og industriobjekter, et fåtalls nyere næringsbygninger, samt enkelte boliger fra slutten av 1700-tallet og fram til i dag.

Industriarkitekturen i kulturmiljøet er blandet. De eldste industribygningene er i hovedsak oppført i upusset tegl, med til dels store vindusflater. I tråd med samtidas arkitekturstrømninger er det tydelige spor etter historismen, hvor inspirasjon fra romansk teglarkitektur er særlig framtreddende. Deler av kulturmiljøet har vært gjenstand for transformasjon. Industriområdene til Porsgrund Porselænsfabrikk og Norrøna A/S består i dag av både av leiligheter og lokaler som brukes til handels- og næringsvirksomhet. Det tidligere industriområdet til Porsgrunn Mekaniske Verksted skal transformeres. I planleggingen er det lagt vekt på å bevare produksjonslinja med dokk, kraner, tekniske installasjoner og verkstedhaller.

NASJONAL INTERESSE

Kulturmiljøet Verksteds-, brynesteins- og porselensområdet er av nasjonal interesse med bakgrunn i Porsgrunns rolle i norsk industri- og sjøfartshistorie. Utgangspunktet for kulturmiljøet er virksomheten til

Verksteds-, brynesteins- og porselensområdet. Foto: Gunhild Randen, Telemark fylkeskommune

de tre bedriftene Norrøna fabrikk AS, Porsgrunns Mekaniske Verksted og Porsgrunds Porselænsfabrikk.

Kulturmiljøet dokumenterer og formidler kunnskap om norsk industri-, sjøfarts- og sosialhistorie fra siste halvdel 1800-tallet og fram til i dag, med delvis bevarte produksjonslinjer og industribygninger. Områdets bruks- og opplevelsesverdi er knyttet til at kulturmiljøet har bevart mye av sin opprinnelige helhet med intakt industribebyggelse, gateløp, skipsdokk og kraner. Strukturerne gir det en tydelig lesbar historie som kan formidles.

SÅRBARHET

Kulturmiljøet er sårbart for fortetting, transformasjon og endring av eksisterende bygningsmasse og industristrukturer dersom planer og tiltak ikke tilpasses kulturmiljøets særpreg. Det er også sårbart for forfall på bygninger som følge av manglende vedlikehold og økte klimabelastninger. Tilrettelegging for turisme og næringsvirksomhet kan påvirke kulturmiljøets karakter. Utvidelse og endring av veier og terreng, samt utfylling og utbygging i og ved vann, kan også ha negative konsekvenser.

For å ta vare på verdiene, ta hensyn til det som kulturmiljøet er sårbart for, og sette rammer for arealbruken, kan det være aktuelt å legge hele eller deler av kulturmiljøet i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til kulturmiljø. Retningslinjer til hensynssonen og generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel kan legge føringer for hvordan kommunen ønsker at kulturmiljøet skal forvaltes.

Verksteds-, brynesteins- og porselensområdet. Foto: Gunhild Randen, Telemark fylkeskommune

Det åpne jordbrukslandskapet – Gjerpensdalen og Fossum. Foto: Rune Nordseter, Telemark fylkeskommune

Den hadde rektangulært skip og rektangulært, smalere kor med innvendig apside. Som følge av kraftig ombygninger på 17–1800-tallet, er nå kun det middelalderske koret bevart. Den opprinnelige prestegården lå like vest for kirka. Den brant i 1658. En ny prestegård ble oppført på nåværende sted i 1750.

Ballestad kirke lå under Gjerpen. Det er usikkert når kirka ble nedlagt, men den er ikke nevnt i kilder fra 1500-tallet og ble trolig lagt ned på 1400-tallet. Kirka skal ha stått på det såkalte Kjerkejordet, og nedenfor Kjerkeolla som aldri går tom for vann.

På 1530-tallet ble det meldt om lovende malmfunn i Gjerpensdalen. Dette var omtrent samtidig med at Christian den 3. i 1537 overtok makten i Danmark-Norge. Kongen tok kontakt med sin slektning Johan Friedrich, kurfyrste av Sachsen, Tysklands eldste og rikeste bergverksdistrikt. Kurfyrsten sendte bergmester Hans Glaser til Telemark, noe som resulterte i oppstart av gruvedrift ved Fossum. Glasergruva er den eldste jerngruva som kan tidfestes i Norge. Den var ferdigbygget i 1543. Glasergruva er det første gruveanlegget til Fossum Jernverk. De første 200 årene gikk verket fra eier til eier. Først i 1739 ble det solgt til Hermen Løvenskiold. Fossum Jernverk ble i Løvenskiold familiens eie frem til 1867 da det ble nedlagt. I dag er et bevart krutthus det eneste sporet etter jernverket.

Løvenskiold Fossum Hovedgård ble bygget mellom 1811–1818 da Severin Løvenskiold var stattholder for Kong Karl XIII av Sverige. Hovedbygningen er et av empiretidens hovedanlegg i Norge.

Ibsens Venstøp er en typisk borgerlig lystgård med en stor representativ hovedbygning. Ibsen-familien brukte den de første årene som landsted. Familien bodde der fast fra 1835/36 til 1843, altså fra Henrik Ibsen var 7–8 år til han var rundt 15 år.

Frogner hovedgård ble oppført som lystgård i 1825–30, og utvidet og tatt i bruk som permanent bolig i 1840. Bygningen var i privat eie fram til 1913 da den ble kjøpt av kommunen og tatt i bruk som småbruks- og husmorskole fram til 1960-årene.

LANDSKAPSKARAKTER

Det kulturhistoriske landskapet Gjerpensdalen og Fossum strekker seg gjennom midtre del av Skien kommune. Det er omkranset av skogkledde høydedrag i både øst og vest. Landskapet er preget av skog i både nord og nordvest, med mange skjerp, mens de resterende områdene er jordbrukslandskap. Det åpne jordbrukslandskapet er flere steder brutt av berg som stikker opp i dagen som åkerholmer. Dette har resultert i jordbruk med mange små åkerlapper. Dalbunnen er bred og nesten i sin helhet oppdyrket. De fleste gårdstunene ligger på rekke øverst på hver side av dalen. Børsesjøen, som renner ut i Leirkup, ligger midt inne i landskapet.

NASJONAL INTERESSE

Det kulturhistoriske landskapet Gjerpensdalen og Fossum, også kalt Skiens spiskammers, er av nasjonal interesse som et helhetlig jordbrukslandskap i full drift, med utallige spor etter hundrevis av år med jordbruk. De mange helleristningsfeltene og gravhaugene knyttet til gårdsbrukene, samt bygdeborgene som ligger i åsene omkring, er med på å understreke områdets tidsdybde. Smale eiendoms-teiger som strekker seg fra dalbunnen og opp til åskammene på hver side, er karakteristiske for området. Landskapets sentrale beliggenhet knytter de indre delene av Telemark til havet gjennom Skienselva.

SÅRBARHET

Fortsatt jordbruksdrift er avgjørende for å ivareta landskapets karakter. Særpreget i bygningsstrukturen er sårbart for endring og nyetableringer. Plassering og utforming av ev. nye bygg bør ikke svekke opplevinga av landskapet og kulturminnene som inngår i dette. Forfall på bygninger som følge av manglende vedlikehold og økte klimabelastninger, kan svekke landskapets kulturmiljøverdier.

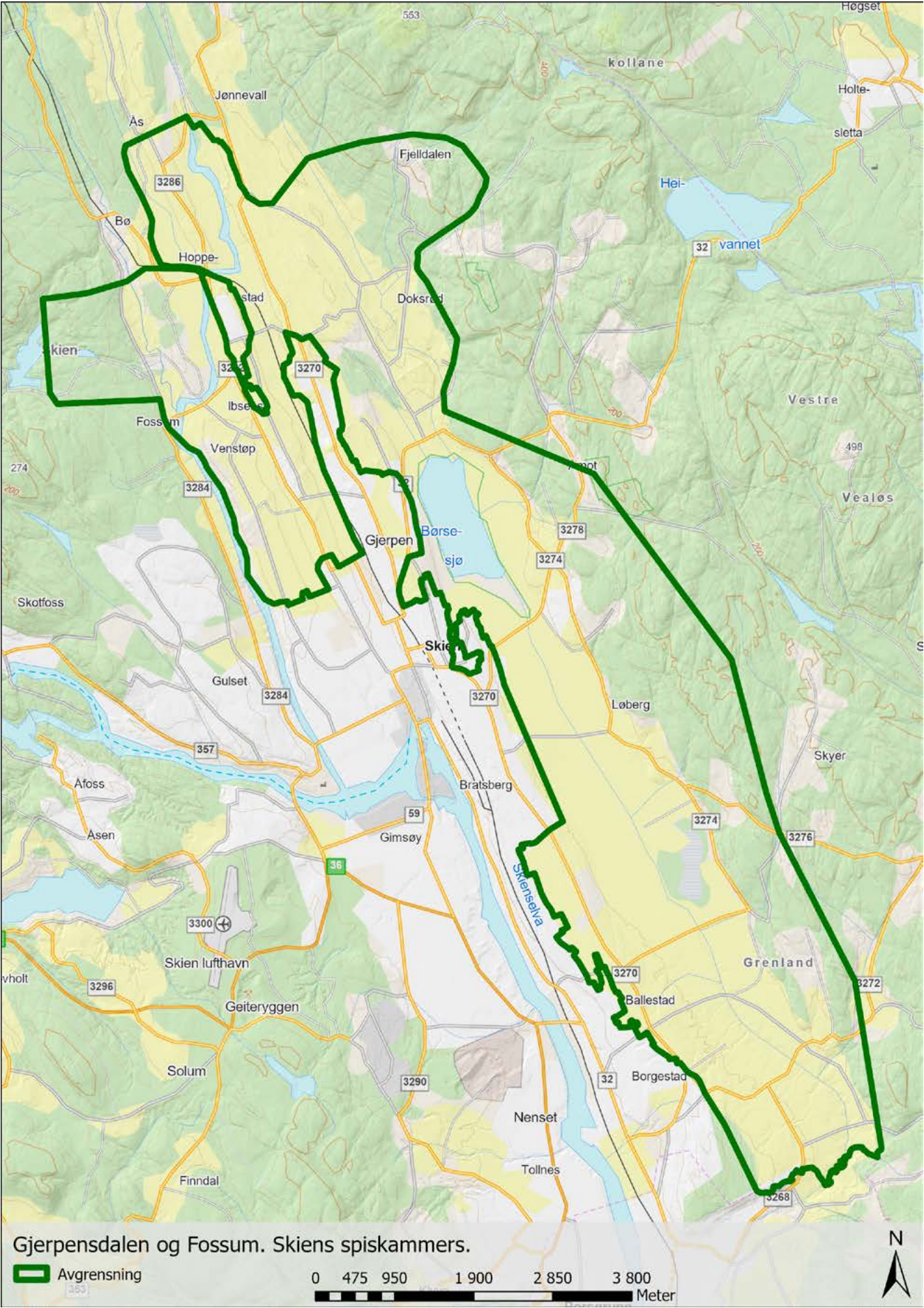
Landskapet er sårbart for ny bebyggelse utenfor etablerte boligfelt og andre arealkrevende inngrep. ev. nye bygg bør ikke svekke opplevinga av landskapet og kulturminnene som inngår i dette.

Landskapet er sårbart for terrengendringer som planerings- og massefyllingstiltak, slike tiltak vil kunne endre landskapets karakter. Området er også sårbart for etablering av større infrastruktur- eller byggetiltak, som f.eks. vindkraftanlegg.

Landskapet er sårbart for nye tiltak og ny bebyggelse dersom endringene ikke ivaretar områdets kulturmiljøverdier. Det er spesielt sammenhengene og siktlinjer mellom de ulike kulturminnene og kulturmiljøene i området som er sårbare for endringer, og som vil kunne påvirke opplevelsen og forståelsen av landskapet.

Kulturminnene er sårbare for aktivitet i forbindelse med bruken av området til friluftsliv og rekreasjon. Informasjon om og synliggjøring av kulturminnene, i form av skjøtsel, skilting og tilrettelegging, vil kunne hindre skade på kulturminnelokalitetene.

For å ta hensyn til det landskapsverdiene er sårbare for, og sette rammer for arealbruken, kan det være aktuelt å legge hele eller deler av landskapet i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskapet. Retningslinjer til hensynssonen og generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel kan legge føringer for hvordan kommunen ønsker at landskapet skal forvaltes.

Skotfoss med fabrikkområdet og kraftanlegg. Foto: Rune Nordseter, Telemark fylkeskommune

24. Skotfoss

Industrisamfunn for storproduksjon av papir og kraft

Skien kommune
Areal: 0,923 km²

PLASSERING
Området er avgrenset i vest ved inngangsløpet til Løveid sluse. I Nord er det avgrenset gjennom Skotfoss sentrum med boliger, næringsbygg og kirke. Den østlige og sørlige delen av grensa går langs med strandlinja til Røråstangen, før den returnerer til Løveid sluse med kraftverk og fabrikkområde.

BESKRIVELSE
Treforedling på Skotfoss har tradisjoner tilbake til 1500-tallet da de første oppgangssagene ble satt opp. Først i 1872 ble det imidlertid etablert et tresliperi ved fossen. Sliperiet ble solgt til Union Co i 1890. Året

etter ble arbeidet med å anlegge en større papirfabrikk og et tresliperi som fikk navnet «Skotfos Brug», satt i gang. Som resultat av utviklingen, vokste et industrisamfunn fram på stedet. Tilgangen på vannkraft og tømmer, i kombinasjon med innovasjon og investeringsvilje, fikk dette til å skje. Papirfabrikken i teglstein var i sin tid Nord-Europas største Skandinavias første elektriske jernbane ble etablert i tilknytning til industrien.

Arkitekturhistorisk og sosialhistorisk er Skotfoss særlig interessant med bygninger oppført over et relativt kort tidsspenn og med boliger som speilet industrisamfunnets sosiale og funksjonelle lagdeling. Det ble tidlig regulert ut tomter for egne hjem. I tillegg ble bygninger med samfunnskritiske funksjoner bygget i rask rekkefølge.

Etableringen av Skotfos Brug resulterte i en stor tilstrømning av arbeidere og funksjonærer fra både inn- og utland som ga området et mangfold av impulser. Impulsene kom til uttrykk i ulike næringer og frivillige aktiviteter. Tidlig var det eksempelvis både lokalavis og ulike forretninger, kafeer, idrettslag og et rikt foreningsliv på stedet, og avdeling 25, fagforeningen ved Skotfos Brug, spilte en betydelig rolle utviklingen av arbeidernes rettigheter ved fabrikkene. Aktiviteten har påvirket byutviklingen og er lesbar i bygningsmassen: på stedet er det kirke, Folkets Hus, Festiviteten, skole, butikker m.m.

Løveid sluse er ett av to sluseanlegg i Skien-Norsjøkanalen, den eldste og nederste delen av Telemarkskanalen. Slusa ble sprengt ut i fjell mellom 1854 og 1861, og ble åpnet for trafikk i 1861. Kanalen var viktig for tømmerfløting og transport av varer fra de øvre

delene av Telemark. Varer fra industristedene Rjukan og Notodden ble skipet ut her fram til 1917, da Bratsbergbanen åpnet.

KULTURMILJØKARAKTER

Kulturmiljøet Skotfoss inkluderer det tidligere fabrikkområdet med kraftanlegg, jernbaneinfrastruktur, boligbebyggelse, bygg som tidligere huset fellesfunksjoner, samt Løveid sluse med kanal. Det er tydelig avgrenset, og kulturmiljøet framstår autentisk og helhetlig. Enkelte nye bygg har kommet til i området, men hovedinntrykket er fortsatt et lokalsamfunn bygd opp rundt industrien.

NASJONAL INTERESSE

Kulturmiljøet Skotfoss viser Skiens viktige rolle i utviklingen av norsk cellulose- og papirindustri. Det dokumenterer og formidler et samfunn bygd opp rundt det som i sin tid var Nord-Europas største papirfabrikk. Kulturmiljøet har både bevarte boliger, bygninger som huset viktige samfunnsfunksjoner og produksjonslinje. Den bevarte bygningsmassen spiller det tidligere industrisamfunnets sosiale og funksjonelle lagdeling.

Kulturmiljøets kunnskaps- og opplevelsesverdier ligger i de bevarte bygningene, produksjonslinja, kanalen og sammenhengen mellom disse elementene. Området som helhet dokumenterer og formidler hvordan industrien har påvirket byutviklingen i Skien fra slutten av 1800-tallet og fram til nedleggelsen av Norske Skog Union i 2006. Kulturmiljøets bruksverdier er knyttet til videreføring av dagens bruk og ny bruk av bygninger, samt området som rekreasjonsområde.

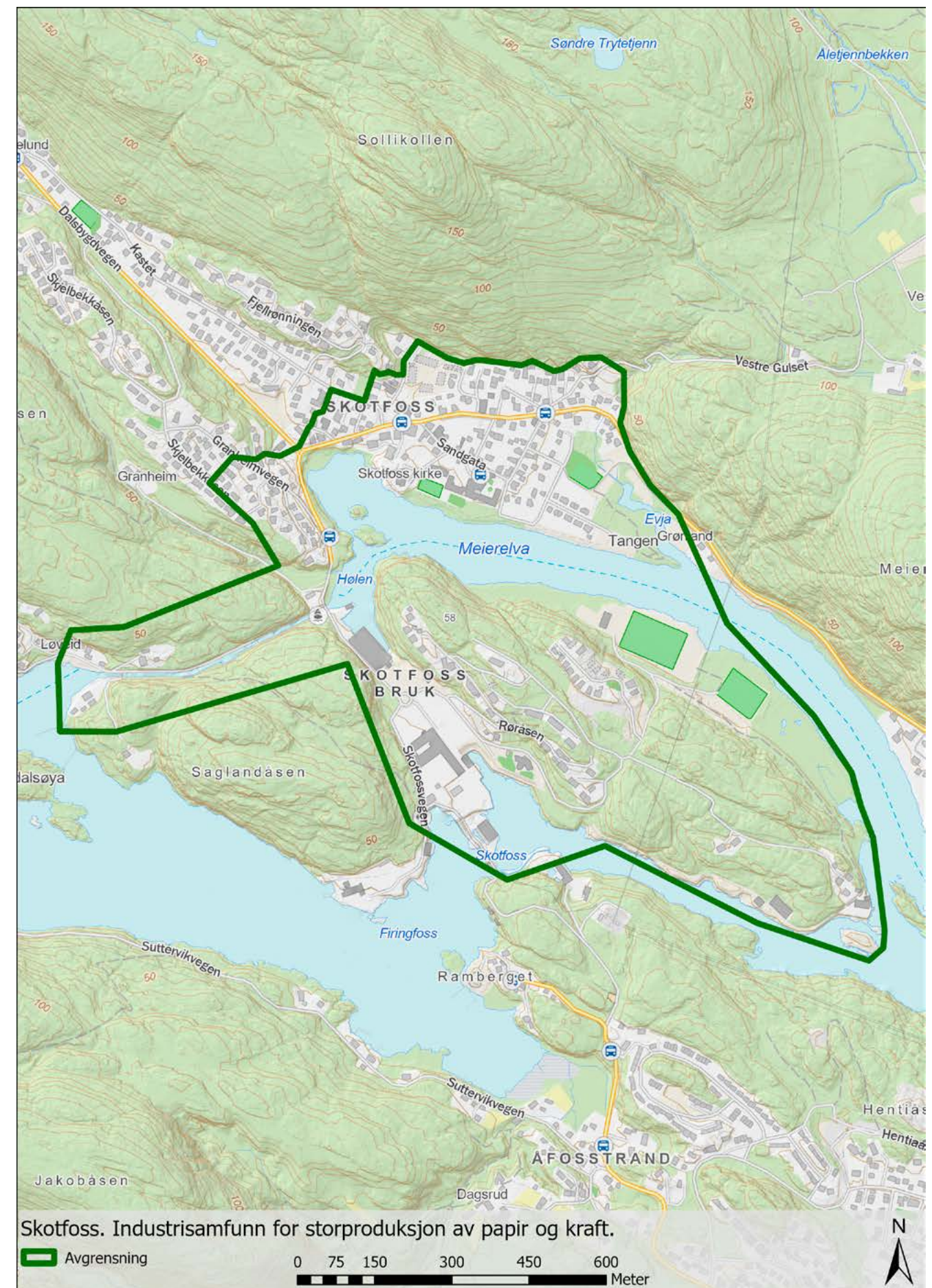
SÅRBARHET

Kulturmiljøet er sårbart for fortetting og endring av eksisterende bygningsmasse dersom tiltak ikke tilpasses kulturmiljøets særpreg, og for endring av gatestrukturer og utomhuselementer. Det er også sårbart for forfall på bygninger som følge av manglende vedlikehold og økte klimabelastninger. Nødvendige endringer i kraftsektoren kan påvirke områdets kulturmiljøverdier negativt. Tilrettelegging for turisme og næringsvirksomhet kan også påvirke kulturmiljøets karakter. Utvidelse og endring av veier og terreng, samt utfylling og utbygging i og ved vann, kan ha negative konsekvenser.

For å ta hensyn til det kulturmiljøverdiene er sårbare for, og sette rammer for arealbruken, kan det være aktuelt å legge hele kulturmiljøet inn i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til kulturmiljøverdier. Retningslinjer til hensynssonen og generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel kan legge føringer for hvordan kommunen ønsker at kulturmiljøet skal forvaltes.

Løveid sluse. Foto: Rune Nordseter, Telemark fylkeskommune

Skotfoss. Industrisamfunn for storproduksjon av papir og kraft.

☒ Avgrensning

0 75 150 300 450 600 Meter

25. Skien sentrum

Helhetlig byplanlegging fra 1800-tallet med gater og arkitektur i dialog

Skien kommune
Areal: 0,194 km²

PLASSERING
Området omfatter en stor del av Skien sentrum. I nord ligger kryssingen mellom Amtmand Alls gate og Holbergsgate. I øst omfatter området Kamperhaug-gata og Kongens gate, i vest Cappelens gate, og Øvre Hjellegate. I sør omfatter området Møllebrua og Nedre Hjellegate.

BESKRIVELSE
Skien er en av landets åtte middelalderbyer. Deler av bygrunnen i sentrum går tilbake til middelalderen. I 1358 fikk Skien sitt første kongelige privilegiebrev

som ga byen kjøpstadsrettigheter. Forbindelsen til vannet var avgjørende for byutviklingen. Vannveiene fra de øvre delene av Telemark til Skien og videre ut i Europa, var viktige transportårer for varer som brynestein og trelast. I tillegg til handel har industri preget Skiens byutviklingshistorie. Opp gjennom historien har Skien sentrum hatt flere bybranner. Den siste store bybrannen fant sted 7. august 1886. I løpet av ett døgn brant 241 hus og trehusbyen var historie. For å forhindre nye brannkatastrofer ble det besluttet å utforme en byplan med rutenettstruktur og innføre murtvang. Skiens nye byplan ble utformet av ingeniør Fredrik Næser, stadsingeniør A. Colling og arkitekt Paul Due som alle var utdannet i Tyskland. Den erstattet en

eldre byplan fra 1671. I den nye byplanen ble gate-nettet, som tidligere hadde hatt en blanding av rute-nett og en organisk og selvgrodd struktur, gitt en tydelig rutenettstruktur. Telemarksgata, som går tilbake til middelalderen, var det eneste av de gamle gateløpene som ble direkte videreført i byplanen. Et sentralt spørsmål i utformingen av den nye byplanen var kirkas plassering. Siden middelalderen hadde det stått ei kirke på stedet hvor Handelstorget ligger i dag. Det ble imidlertid bestemt at den nye kirka skulle plasseres på høyden på Lie hvor den ville bli et sam-lingspunkt som kunne sees fra alle kanter av byen. Den nye reguleringsplanen bar preg av datidas byplanidealer med rette, brede gater og åpne torg og parker. Etter modell fra barokkens byplanlegging dro man en rett linje fra Skien kirke og ned til Brygge-vannet. Dette ble hovedaksen i den nye byplanen, en akse som skar tvers gjennom den tidligere bebyg-gelsen i Skien sentrum. Topografien ble bevisst utnyttet med kirka tronende som et fondmotiv på høyden på Lie, med store, monumentale murbyg-ninger i nedkant. Sentralt plassert i byen, langs hovedaksen, finner vi i dag Ibsenparken og Handels-torget. Begge er karakteristiske for 1800-tallets byplanlegging der åpne byrom, som torg og parker, ble ansett som viktig. Sentrale bygninger i dagens sentrum, som Skien kirke, Festiviteten, Sparebanken og hjørnegården mot Ibsenparken, skaper tydelige byrom og bygger opp om byplanens klare struktur og bruk av visuelle grep i form av akser, parker og bevisst plassering av monumentale bygninger. I tråd med samtidas arkitektoniske strømninger ble historismen den mest framtreddende stilretningen i bybildet. Arkitektene hentet også inspirasjon fra klassisismen, gotikken, renessansen, barokken, og monumental franskinspirert historisme kalt «*beaux arts*» som blant annet kjennetegnes av balustrader, søyler og tempelgavler. Skien rådhus fra 1894 er en av-byens viktigste bygninger fra perioden. Etter århundreskiftet fikk byen også flere fine bygg i jugendstil. Skien var ikke alene om å oppleve bybranner med etterfølgende regulering til rutenettform i gate-strukturen på 1800-tallet, men de visuelle grepene i byplanleggingen har ikke vært like framtreddende andre steder. Skiens byplan fra 1886 er derfor et unikt eksempel på en norsk 1800-talls byregulering hvor man ved å utnytte topografien tok klare visuelle grep som fikk utslag i akser, gatestruktur og monumentale bygninger. Plasseringen av kirken som et fondmotiv i byens viktigste akse ned mot Bryggevannet represen-

terer et viktig byplanmessig grep. I norsk kontekst var Skien tidlig ute med murtvang.

KULTURMILJØKARAKTER
Skien sentrum er i dag et sammenhengende by-sentrum med rette gater, åpne plasser og bygninger som i hovedsak er bygd i mur og betong. Murbygningene fra den første tida etter den siste bybrannen i 1886 spiller en betydelig rolle i bybildet. De er godt bevart, med dekor og særpreg. Flere av murbyens mest monumentale bygninger er godt synlig i bybil-det. Bylandskapet kjennetegnes av at bygningene er nokså-homogene i høyde, noe som forsterker Skiens topografiske uttrykk med stigende skålform. Skien sentrum har flere bygninger som er bygd ut over på 1900- og 2000-tallet. Kulturmiljøet har likevel bevart mye av sitt karakteristiske særpreg ved at nye bygning-er er reist i mur og betong, med pussede overflater, og ved at man har forholdt seg til høydene som preger eksisterende bebyggelse i sentrum.

NASJONAL INTERESSE
Kulturmiljøet Skien sentrum har nasjonal interesse på bakgrunn av byplanen fra 1886. Byplanen er et sjeldent eksempel på en norsk 1800-tallsregulering hvor man ved å utnytte topografien tok et klart representativt grep med gatestruktur og bygninger, og er et spesielt eksempel på norsk byplanlegging. Kulturmiljøets kunnskaps- og opplevelsesverdier i det helhetlige og homogene kulturmiljøet som byplanen fra 1886 var med på å etablere, med gatestrukturer, sentrale bygninger, arkitektur og murbygg. I tillegg skaper den særegne topografiske skålformen som Skien sentrum ligger i, en unik visuell opplevelse for den som betrakter byen, enten innenfra eller på avstand. Kulturmiljøets bruksverdier er knyttet til områdets funksjon som bysentrum med boliger, kulturarenaer, næring og arbeidsplasser. Det har også stort potensiale for formidling.

SÅRBARHET
Kulturmiljøet er sårbart for fortetting og endring av eksisterende bygningsmasse dersom tiltak ikke til-passes kulturmiljøets særpreg, og for endring av gate-strukturer og utomhuselementer. Det er også sårbart for forfall på bygninger som følge av manglende vedlikehold og økte klimabelastninger. Tilrettelegging for turisme og næringsvirksomhet kan påvirke kultur-miljøets karakter. Utvidelse og endring av veier og terreng, samt utfylling og utbygging i og ved vann, kan også ha negative konsekvenser.

Skien sentrum og middelalderbyen. Foto: Rune Nordseter, Telemark fylkeskommune

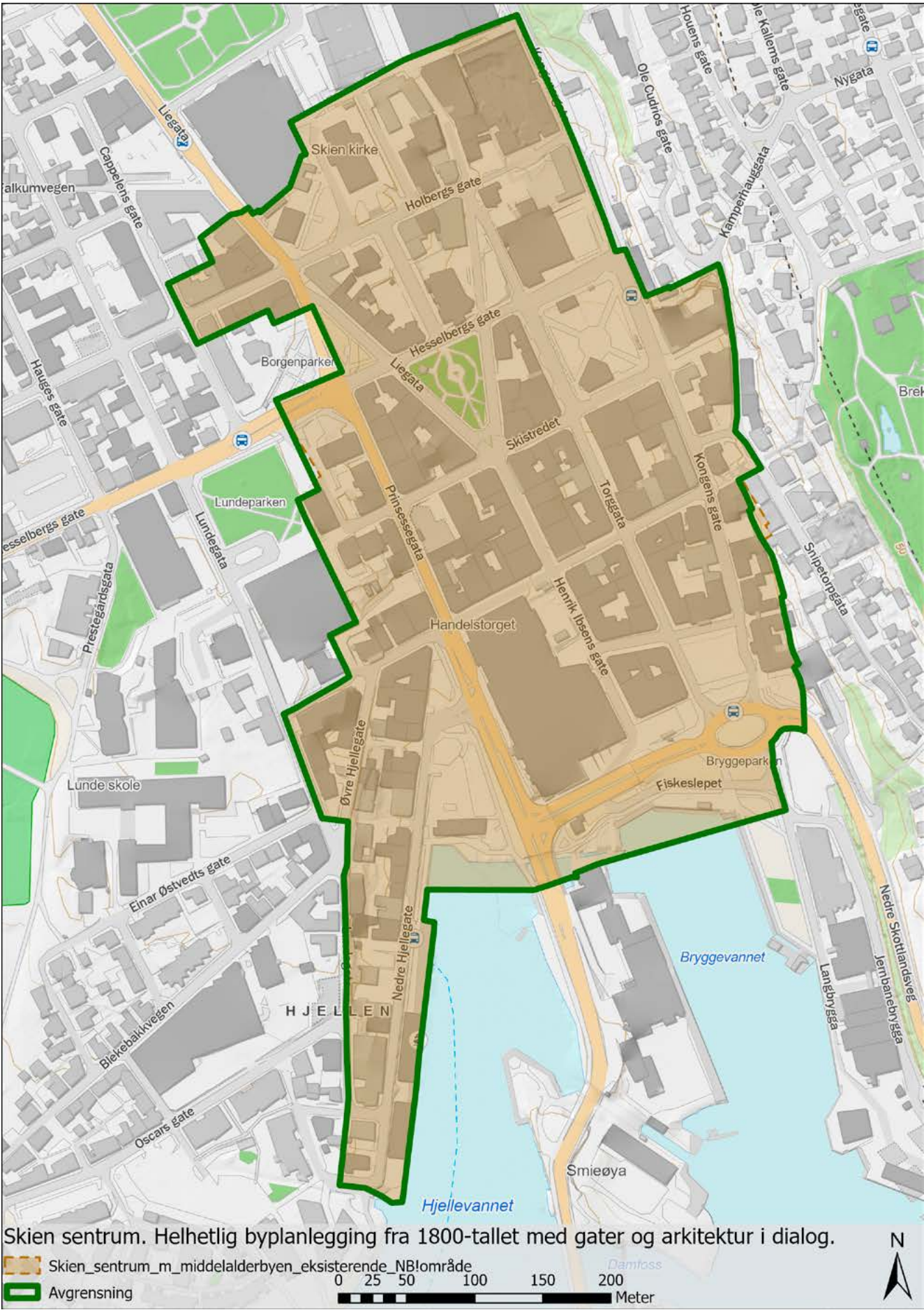
Skien kirke og Ibsenparken. Foto: Eystein M. Andersen. Telemark fylkeskommune

Sammenhengene og siktlinjer mellom de ulike kulturminnene og kulturmiljøene i området er sårbare for endringer, spesielt er siktlinjer mellom viktige kulturminner som for eksempel Skien kirke og Tollboden, og Skien prestegård og Ibsentrappa viktig å opprettholde, da endringer vil kunne påvirke opplevelsen og forståelsen av landskapet. Karakteristiske elementer som gatestruktur og taklandskap er også sårbare for endring.

Byens landemerker som er karakteriserende for bysilhuetten og byens topografi, er sårbare for endring.

Middelalderbyen Skien, med sine kulturlag, er sårbare for overvann, endring av grunnvannsnivå, tiltak i grunnen og rystelser som kan påvirke kulturlagene.

For å ta hensyn til det kulturmiljøverdiene er sårbare for, og sette rammer for arealbruken, kan det være aktuelt å legge hele kulturmiljøet inn i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til kulturmiljøverdier. Retningslinjer til hensynssonen og generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel kan legge føringer for hvordan kommunen ønsker at kulturmiljøet skal forvaltes.

26.Snipetorp

Bolig- og forstadsmiljø fra 1700-og 1800-tallet

Skien kommune
Areal: 0,053 km²

PLASSERING
Området ligger øst i Skien sentrum. Det er avgrenset av Brekkeparken friluftsmuseum i øst og Nedre Skottlandsveg langs sjøen i vest.

Snipetorggata. Foto: Ingvild Tjønneland, Telemark fylkeskommune

BESKRIVELSE
Snipetorggata og Bratsberggata har siden midde-lalderen vært en av hovedferdselsårene inn til Skien. Gateløpet snor seg opp til Kapitelberget hvor ruinen etter kryptkirken som ble reist av Dagsætten på Bratsberg på 1100-tallet, befinner seg. Navnet Snipetorp er nevnt i en reiseskildring av presten Peder Claussøn Friis fra 1583 og er antageligvis eldre. Snipetorp ble bygd opp etter storflom og bybrann på 1600-tallet. Husene i området har for det meste vært én- til toetasjes tømmerhus med utvendig kledning. Flere av bygningene har hatt hager. På 1700- og 1800-tallet var det i hovedsak arbeidere og personer fra den lavere middelklassen som bodde på Snipetorp. I Snipetorggata var det verksteder, skjenkestuer, handelshus og overnattingsmuligheter. Husene har gjennomgått en del arkitektoniske endringer opp gjennom tida, i tillegg til at områdets sosiale status har endret seg.

Under en bybrann i 1777 gikk 270 bygninger i sentrum opp i flammer, men 30–40 småhus på Snipetorp ble spart. Under gjenreisningen ble byens gater regulert. Da ble også Snipetorggata rettet ut og bislag, tilbygg og trapper som var til hinder for ferd-selen ble fjernet. Nederste del av Snipetorggata ble utvidet fra 6 til 12 meters bredde, mens den opp-rinnelige bredden på 6 meter ble beholdt i øvre del av Snipetorp. Utover på 1800-tallet ble Snipetorp mer attraktivt som bosted for byens bedrestilte borgere og middelklassefamilier, i tillegg til det etablerte håndverksmiljøet. Snipetorggata 27 kalles Ibsenhuset, etter at familien Ibsen flyttet dit fra gården Venstøp i 1844. Det ble bygd et hotell i Snipetorggata 10, Hotell Fønix. Dette var et populært sted for tilreisende og for byens borgere, som sted for kulturelle opplevelser innen teater og musikk.

Også under den siste store bybrannen i Skien i 1886 ble bebyggelsen i Snipetorp i stor grad spart. Brannen stoppet i Snipetorggata 8. Snipetorpområdet med småskala trehusbebyggelse er derfor representativt for hvordan Skien som treby så ut før brannen i 1886.

Bebyggelsen i Snipetorp er tegnet inn på Jeger-korpsets kart fra 1797, og man kan følge mange av de samme bygningene, eiendomsgrensene og gateløpene i dag. Hus og hager er viktige for opplevelsen av

Snipetorggata. Foto: Ingvild Tjønneland, Telemark fylkeskommune

kulturmiljøet. Snipetorp er i dag et svært attraktivt boligområde.

Utviklingen av Snipetorp som forstad til Skien, har mange likhetstrekk med byutviklingen andre steder i Norge i samme periode. Snipetorp kan sammenlignes med både Baklandet i Trondheim og Vålerenga i Oslo. Alle de tre områdene utviklet seg som forsteder ved det som var hovedferdselsårer inn til byene. De ble seinere del av byene, men har samtidig vært adskilt fra sentrumskjernene både sosialt og geografisk. Ulik sosial sammensetning i forskjellige perioder har preget boligene og utformingen av alle de tre bydelene.

KULTURMILJØKARAKTER
Kulturmiljøet Snipetorp er et trehusmiljø med godt bevart bolig- og gatestruktur. Det har et organisk, selvgrodd gatenett med veiløp som snor seg gjennom bebyggelsen. Kulturmiljøet framstår som homogent, med høy grad av autentisitet. Bebyggelsen i nederste del av området er primært i sveitserstil, mens man finner den eldste 1700-talls bebyggelsen i øverste del av området.

NASJONAL INTERESSE
Kulturmiljøet Snipetorp har nasjonal interesse som et godt bevart bolig- og forstadsområde fra 1700- og 1800-tallet, med trehus for arbeider- og middelklassen.

Kulturmiljøet dokumenterer og formidler viktige trekk ved norsk byutvikling på 1700- og 1800-tallet, med framvekst av boligområder utenfor bykjernen. Det er også kilde til kunnskap om sosiale forhold i norske byer på den tida. Kulturmiljøet har bruksverdi som boligområde. Områdets opplevelsesverdi ligger i det organiske og selvgrodde gatenettet, bygningenes arkitektur og visuelle kvaliteter, samt opplevelsen av området som et helhetlig og autentisk trehusmiljø.

SÅRBARHET
Kulturmiljøet er sårbart for fortetting og endring av eksisterende bygningsmasse dersom tiltak ikke til-passes kulturmiljøets særpreg, og for endring av gate-struktur og utomhuselementer. Det er også sårbart for forfall på bygninger som følge av manglende vedlikehold og økte klimabelastninger. Utvidelse og endring av veier og terreng kan også ha negative konsekvenser for kulturmiljøet.

For å ta hensyn til det kulturmiljøverdiene er sår-bare for, og sette rammer for arealbruken, kan det være aktuelt å legge hele kulturmiljøet inn i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til kulturmiljøverdier. Retningslinjer til hensynssonen og generelle bestemmelser til kommu-neplanens arealdel kan legge føringer for hvordan kommunen ønsker at kulturmiljøet skal forvaltes.

27. Vestfjorddalen

Den andre industrielle revolusjons landskap

Tinn kommune
Areal: 114,5 km²
Området ligger i landskapsregion 12) Dal- og fjell- bygder i Telemark og Aust-Agder, og 15) Lågfjellet i Sør-Norge (Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

PLASSERING
Området er et smalt dalføre som strekker seg vest- over fra Tinnsjøen, forbi Rjukan, Gaustatoppen, Vemork, Rjukanfossen og opp til Møsvatn og Hardangervidda. Området er avgrenset av toppene på fjellsidene i nord og sør, Møsvatn i vest og Tinnsjøen i øst.

BESKRIVELSE
Det kulturhistoriske landskapet Vestfjorddalen er et spektakulært industrilandskap, tettepakket med kulturminner av nasjonal og internasjonal verdi, som har verdensarvstatus. Det består av to mindre del- områder: Rjukan Company Town og Våer.
Industrien har satt preg på landskapet med kraft- utbygging, fabrikker, transportårer og byutvikling. Industrietableringen forholdt seg til naturgrunnlaget på en måte som var diametralt forskjellig fra det tidligere bygdesamfunnet. Kulturminner og kultur- miljøer fra tida før Norsk Hydros etablering, da om- rådet var et bondesamfunn med tradisjonelt jordbruk og utmarksnæring, finnes kun i beskjedent omfang.
Industrietableringen skjedde i et kort tidsrom på begynnelsen av 1900-tallet da kraft enda ikke kunne transporteres over lengre strekninger. Det innebar at industrien måtte etableres der hvor kraftkildene lå, ofte på avsidesliggende og vanskelig tilgjengelige steder. Vestfjorddalen er det fremste eksempelet på et slikt industrilandskap i Norge.
I dalsidene til Vestfjorddalen er det en rekke store steintipper fra krafttuneller, store kraftverk fra ulike faser, kraftlinjer og andre objekter og bygninger. Kraftverkene var i sin tid verdens største. Fjellsidene er uthullet med tunneller for kraftproduksjon. Lengst nede i den smale dalen ligger Rjukan – Norges

første helhetlig planlagte industriby, skapt av Norsk Hydro. Flere måneder i året på vinterstid ligger bunnen av Vestfjorddalen i skygge. I landskapet kan man se menneskers kompensasjon for dette i form av solspeil og taubane. Krossobanen ble bygd for å frakte folk opp til solen på fjellet og er fremdeles i bruk.
Vestfjorddalen var åsted for sentrale handlinger under 2. verdenskrig. Sporene etter flere av hand- lingene er fortsatt synlige i landskapet.
Industriens frakt- og kommunikasjonslinjer ut til verden gikk gjennom dalføret til utløpet av elva Måna ved Tinnsjø. Lengst øst i landskapet ligger Mæl. Stedet var omlastningssted og møtepunkt mellom jernbane og ferje, med tilhørende arbeiderboliger.
Våer, som ligger nordvest i Vestfjorddalen, ble etablert i tilknytning til kraftstasjonen på Vemork som var i drift fra 1911. Boligområdet utgjorde et eget lite samfunn som tydelig dokumenterer hvordan industrialiseringen i Vestfjorddalen har påvirket stedsutviklingen. Det spiller også industriens sosiale lagdeling tidlig på 1900-tallet. Kulturmiljøet Våer gir samlet, med en tydelig struktur, viktig forståelse av Rjukan-samfunnet og forbindelsen mellom kraft- produksjon, fabrikkområdet og bydannelsen i dalen. En del av bygningene i kulturmiljøet er i dag om- og påbygd, men fortsatt gjenkjennbare som Hydro-hus.
Turisttrafikken har også vært viktig for området, og var av betydelig omfang på 1800-tallet. Turistene kom for å se og oppleve landskapets fjell og fosser, med Gaustatoppen og Rjukanfossen som hovedattraksjoner. Aktiviteten var med på å forme den moderne turis- men i Norge. Den satte også preg på området ved at bygninger og andre fasiliteter ble etablert for å ivareta turiststrømmen. Eksempler på dette er den første hytta til Den Norske Turistforening på Krokan og Gaustatoppen turisthytte.
Blant turistene som besøkte området, var den franske forfatteren Jules Vernes (1828–1905). Vernes kom til Vestfjorddalen i 1862, og bodde i lengre tid på Dale skyssgård. I romanen *Det store loddet* («Un billet de loterie», 1886) la han hele miljøskildringen til Vestfjorddalen. Andre kunstnere har også skildret

landskapet, særlig i den nasjonalromantiske perioden, slik som de norske malerne Johannes Flintoe og Nils Christian Tønsberg. Området var også gjenstand for tidlige naturvitenskapelige oppmålinger og undersøkelser. Naturforskeren Jens Esmark (1763–1869) målte for eksempel Rjukanfossens fall med barometer og rapporterte feilaktig om verdens største fossefall, noe som bidro til turistveksten på 1800-tallet. Landskapet som et attraktivt turiststed gjorde områdets naturforhold kjent, og var på denne måten

et viktig utgangspunkt for den seinere industrietableringen. Rjukanfossen og vannet fra Hardangervidda som startet turismen, startet også på begynnelsen av 1900-tallet industrieventyret med Norsk Hydro.

LANDSKAPSKARAKTER

Det kulturhistoriske landskapet Vestfjorddalen preges av et trangt dalføre som er avgrenset av høye fjell-sider og topper i nord og sør, utløpet til Møsvatn i vest og Tinnsjø i øst. Avgrensingen følger buffersonen

Vestfjorddalen med Rjukan og Gaustadtoppen. Foto: © Per Berntsen

til verdensarvområdet Rjukan-Notodden Industriarv. Gaustatoppen i sør dominerer området med sin form og høyde. Bebyggelsen på Rjukan by er konsentrert i dalbunnen, men spor etter kraftutbygging og industriutvikling preger landskapet også oppover i fjellsidene. Sammenhengen mellom naturgitte forutsetninger, industriutvikling og samfunnsutvikling er godt lesbar i området.

NASJONAL INTERESSE

Vestfjorddalen, hvor Rjukan Company Town og Vår inngår som delområder, er et spektakulært og særegent industrilandskap som representerer den andre industrielle revolusjon i Norge. Det dokumenterer og formidler samspillet mellom naturgitte forutsetninger og ressursutnyttelse på begynnelsen av 1900-tallet, i tillegg til å vise hva slags påvirkning industrialiseringen har hatt på landskap, stedsutvikling, arbeidsliv, velferd og andre sosiale forhold. Samlet gir dette landskapet svært høy kunnskaps- og opplevelsesverdi. Områdets bruksverdier er knyttet til Rjukan som by, med boliger, arbeidsplasser, kulturtilbud, handel, næring og servicetilbud. Bruksverdiene er også knyttet til landskapet som et populært ferie-, friluftslivs- og rekreasjonsområde, og til formidling av områdets historie.

SÅRBARHET

Landskapsrommet omkranser bebyggelse, arealer og strukturer som har universell verdi som verdensarv. Landskapsrommet utgjør verdensarvens naturgitte omgivelser, og er sårbart for endringer som endrer opplevelsen og forståelsen av stedets historie og karakter som industristedet i den trange dalen.

Det kulturhistoriske landskapet er sårbart for nye tiltak og bebyggelse, spesielt på høydedragene, i dalsidene, og i buffersonens definerte siktlinjer. Det er også sårbart for klima- og naturskader. Bebygde områder i landskapet er sårbare for tiltak som ikke er tilpasset områdets særpreg. Funksjonsdelingen i landskapet og byen, med hovedtyngden av industri på sørsida og boliger, forretninger og lignende på nordsida, er sårbar for endringer. Det er særlig viktig å unngå tiltak som endrer måten samspillet mellom terreng og bebyggelse illustrerer industriens tidligere sosiale og funksjonelle lagdeling. Forfall på bygninger som følge av manglende vedlike-

hold og økte klimabelastninger kan påvirke landskapet negativt.

I forbindelse med etablering og utvikling av reiseliv og næringsvirksomhet og tilrettelegging for turisme er det viktig å vektlegge de kulturhistoriske verdiene i landskapet og sårbarheten i landskapet. Skånsom tilrettelegging for turisme er viktig for å unngå slitasje på landskapet og tiltak som vil påvirke den visuelle opplevelsen negativt.

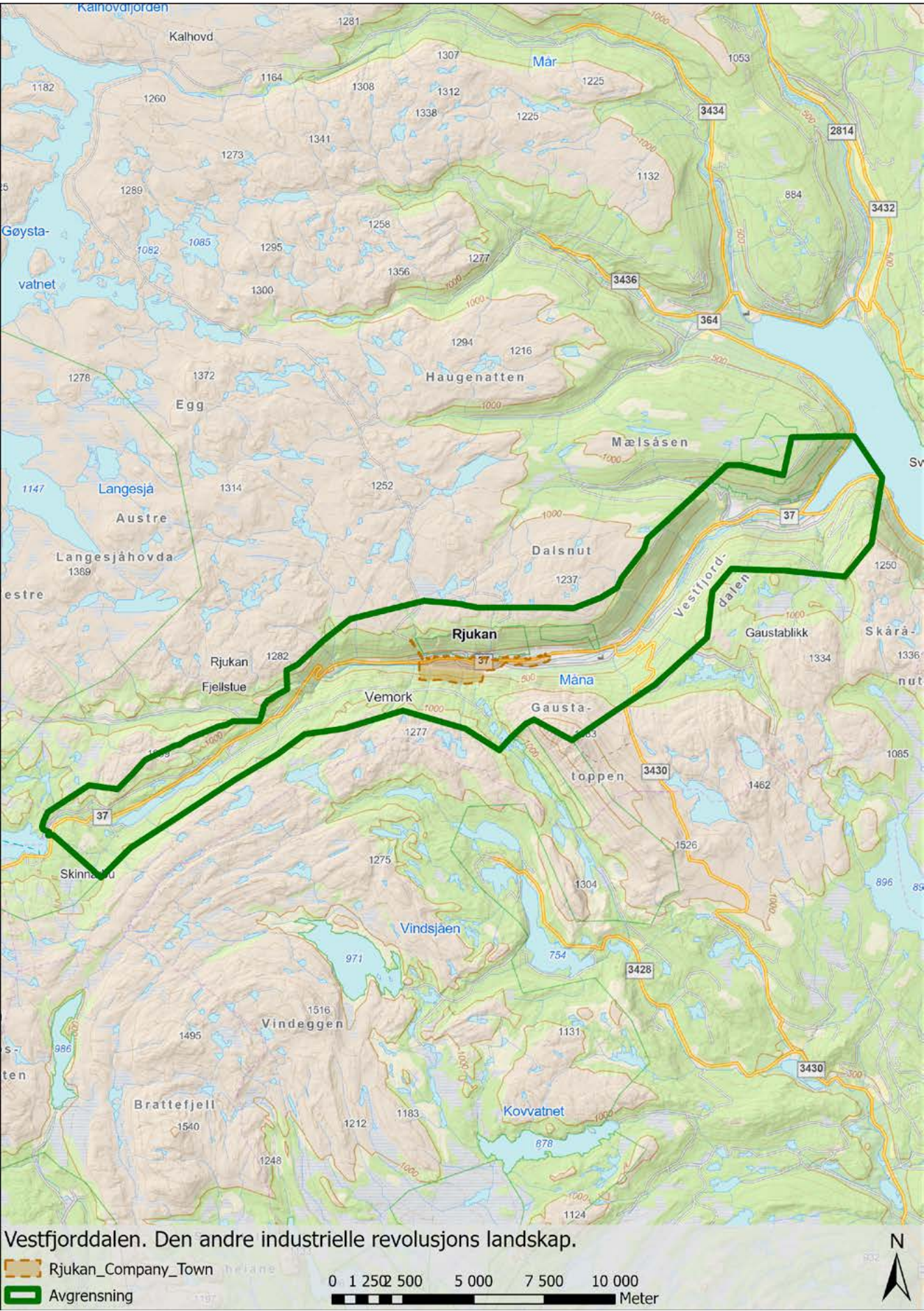
Gjengroing, utvidelse og endring av veier og terreng, samt utfylling og utbygging i og ved vann, kan også ha negative konsekvenser.

Tiltak knyttet til større infrastruktur, utvikling og oppgradering av industri bør ta hensyn til og tilpasses landskapet og i størst mulig grad formes slik at viktige kulturhistoriske og landskapsmessige kvaliteter og sammenhenger videreføres.

Sammenhengene og siktlinjer mellom de ulike kulturminnene og kulturmiljøene i området som er sårbare for endringer, og som vil kunne påvirke opplevelsen og forståelsen av landskapet.

Landskapet er sårbart for terrengendringer som planerings- og massefyllingstiltak, slike tiltak vil kunne endre landskapets karakter. Området er også sårbart for etablering av større infrastruktur. Landskapet er særlig sårbart for hytteutbygging og annen utbygging i forbindelse med for eksempel reiseliv og næringsvirksomhet. Landskapet er sårbar for plassering av slike anlegg utenfor allerede utbygde områder.

Områdets verneverdier forutsettes sikret i kommunale planer og hensynet til viktige enkeltbygg, kulturminner, kulturmiljøer og kulturlag ivaretatt i plan- og byggesaker. Det kulturhistoriske landskapet bør vises i kommuneplanens arealdel som bestemmelsesområde eller hensynssone c) med særlig hensyn til industrilandskapet. Det bør utarbeides henholdsvis bestemmelser eller retningslinjer til bestemmelsesområdet eller hensynssona, samt generelle bestemmelser i kommuneplanens arealdel for å ivareta områdets kulturmiljøverdier og sette rammer for arealbruk.

28.Delområde Vår

Tettstedet for verdens største kraftstasjon

Tinn kommune
Areal: 0,153 km²

PLASSERING
Delområdet følger avgrensingen til verdensarv-området. Det ligger i skrånende terreng, tvers overfor Vemork kraftstasjon, om lag fem kilometer vest for Rjukan sentrum. Det dekker begge sider av Fosso-veien. Området er avgrenset av elva Måna i sør og elvefaret ned mot Måna, etter at Jordgrodbekken og Våråe har rent sammen, i øst. Avgrensingen i vest og nord går på utsida av områdets boligbebyggelse.

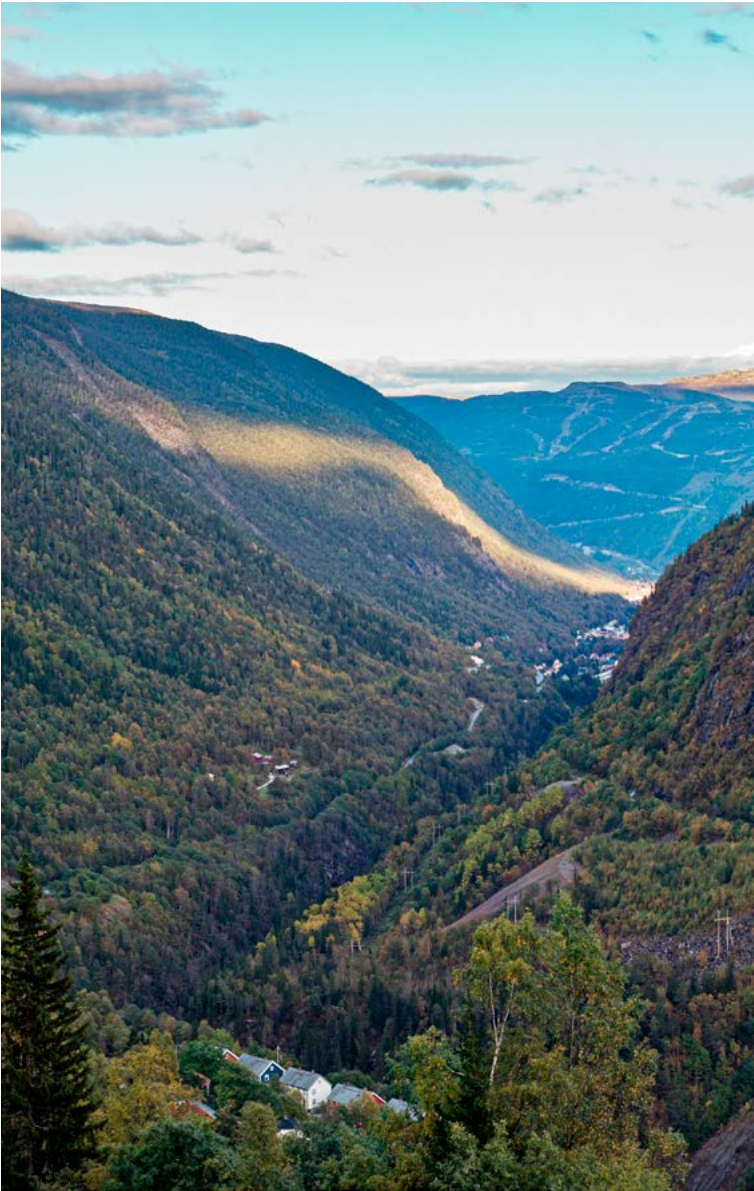
BESKRIVELSE
Delområdet Vår er en satellitt av Rjukan, som et eget lite samfunn tilknyttet Vemork kraftstasjon noen kilometer lenger vest og høyere opp i dalen. Kultur-miljøet Vår er et boligområde som ble etablert i tilknytning til kraftstasjonen på Vemork som var i drift fra 1911, og forsynte Rjukan med elektrisk kraft via Hydrogenfabrikken bygget i 1934. Det besto opprinnelig av direktørbolig, arbeiderboliger, fjøs for melkeproduksjon og bygg som huset ulike felles-funksjoner.

Kulturmiljøet dokumenterer og formidler industrialiseringens påvirkning på stedsutviklingen. Bebyggelsen speiler også industriens sosiale lagdeling tidlig på 1900-tallet. Direktørboligen på Vår ligger i øvre del av terrenget. Arbeiderboligene i hovedsak lengre ned. Flerfamiliehusene ligger lengst ned. Direktørboligen er tegnet av Thorvald Astrup og har arkitektonisk slektskap med Hydros Admini inne i byen. Området Vår utgjør ved helheten og tydelig struktur en viktig bestanddel i lesingen av Rjukan-samfunnet og forbindelsen mellom kraftproduksjon, fabrikk-området og bydannelsen.

Kulturmiljøet var sammen med kraftverket åsted for bombing og andre hendelser under 2. verdenskrig.

KULTURMILJØKARAKTER
Vår er et funksjonsbygd boligområde etablert i direkte tilknytning til Vemork kraftstasjon. Bebyggelsen er planlagt og regulert av Norsk Hydro. Bebyggelsen er hovedsakelig Hydro-hus. Husene er ikke angitt etter Hydros bygningstyper, men Vår 3 og 4, samt 5 og 6 har likhet med J-typen som finnes i

Grønnebyen i Notodden og Rødbyen og Flekkebyen på Rjukan. Den ytterste rekke av hus, Vår 18–22, er trolig en utgave av typeserien 4H som finnes i ulike varianter i Rjukan by. En del av bygningene i kultur-miljøet er i dag om- og påbygd, men fortsatt gjenkjennbare som Hydro-hus..

Vår med utsyn ned Vestfjorddalen. Foto: © Per Berntsen

Våer arbeiderboliger. Foto: © Per Berntsen

NASJONAL INTERESSE

Kulturmiljøet Våer er av nasjonal interesse fordi det er et godt bevart kraftstasjonsmiljø som representerer den andre industrielle revolusjon i Norge. Kulturmiljøet ble etablert som boligområde i tilknytning til den pionerpregede kraftutbyggingen på Vemork. Våer dokumenterer og formidler industrialiseringens påvirkning på stedsutviklingen. Det speiler også industriens sosiale lagdeling tidlig på 1900-tallet.

Kulturmiljøets arkitektur, beliggenhet, struktur og tilknytning til den tidligere kraftstasjonen Vemork gir området høy kunnskaps- og opplevelsesverdi. Kulturmiljøet har bruksverdi som fortsatt boligområde. Kulturmiljøverdiene forsterkes av at Våer er et godt bevart kraftstasjonsmiljø, med høy grad av autenticitet og integritet. Delområdet inngår i Rjukan-Notodden Industriarv som er UNESCO verdensarv.

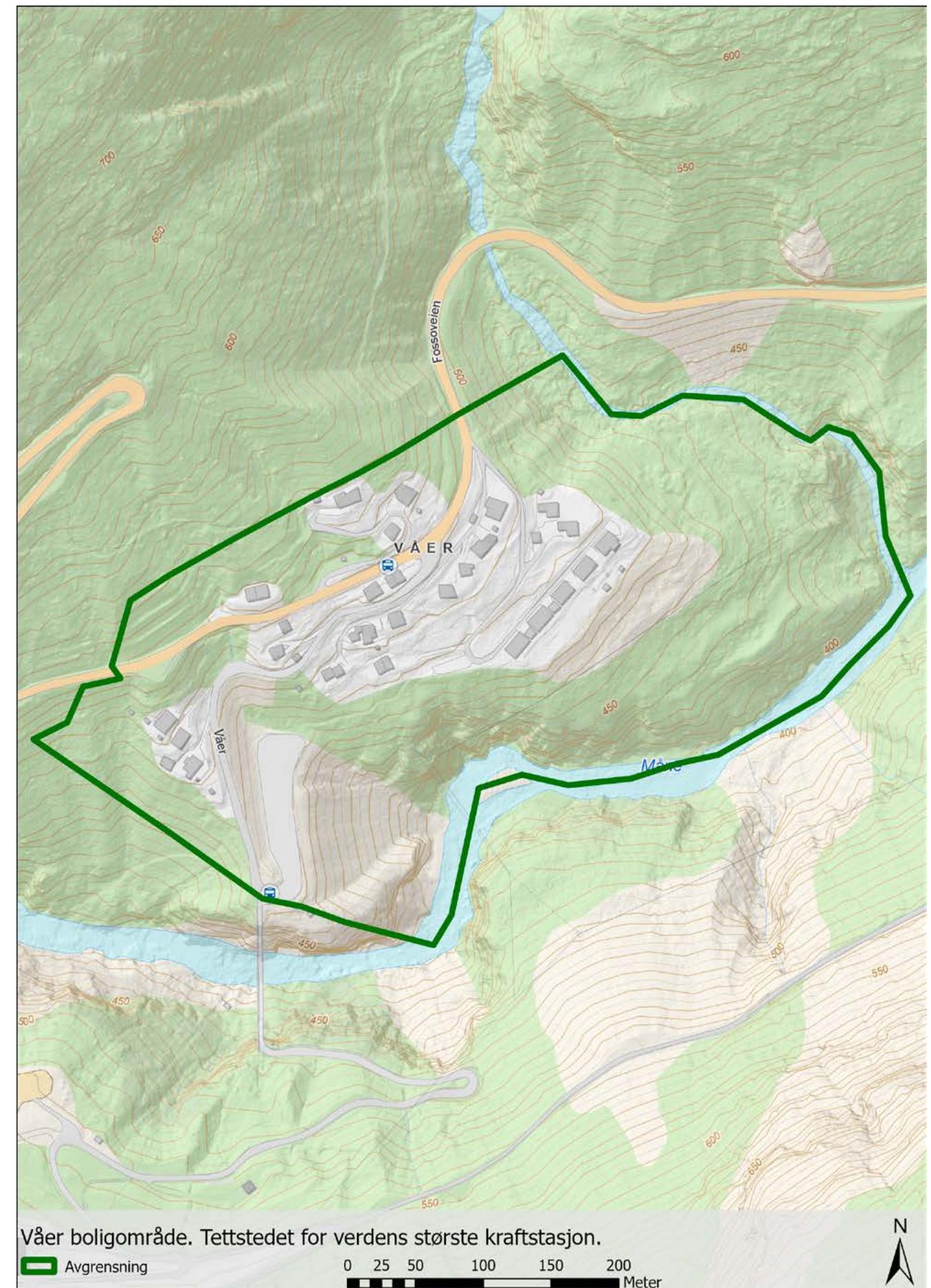
SÅRBARHET

Delområdet er sårbart for fortetting og endring av eksisterende bebyggelsesstruktur og bygningsmasse dersom planer og tiltak ikke tilpasses områdets

særpreget, og for endring av plan, gatestrukturer og utomhuselementer. Det er også sårbart for forfall på bygninger som følge av manglende vedlikehold og økte klimabelastninger, samt endringer av terreng og landskap som illustrerer forholdet mellom de ulike boligområdene. Tilrettelegging for turisme og næringsvirksomhet kan påvirke kulturmiljøets karakter.

Kulturmiljøet er sårbart for endringer i siktlinjer mellom viktige kulturminner og kulturmiljø. Dette gjelder i særdeleshet de definerte siktlinjene for verdensarvens buffersone.

Områdets verneverdier forutsettes sikret i kommunale planer og hensynet til viktige enkeltbygg, kulturminner, kulturmiljøer og kulturlag ivaretatt i plan- og byggesaker. Kulturmiljøet bør vises i kommuneplanens arealdel som bestemmelsesområde eller hensynssone c) med særlig hensyn til industrilandskapet. Det bør utarbeides henholdsvis bestemmelser eller retningslinjer til bestemmelsesområdet eller hensynssona, samt generelle bestemmelser i kommuneplanens arealdel for å ivareta områdets kulturmiljøverdier og sette rammer for arealbruk.

29. Delområde Rjukan Company Town

Den totalplanlagte industribyen

Tinn kommune

Areal: 2,64 km²

PLASSERING

Delområdet følger avgrensingen til verdensarvområdet, men inkluderer også pensjonistboliger fra tida etter 1945. Det er avgrenset av bebyggelsens slutt på Krosso med Krossobanen i vest. I øst følger avgrensingen pensjonistboligene fra 1950-årene. I nord og sør følger avgrensingen bebyggelsen fra før 1945. Delområdet inkluderer kraftlinjer fra Såheim til industrien i sør.

BESKRIVELSE

Rjukan Company Town er unik i norsk sammenheng som den første totalplanlagte industribyen som ble etablert av et privat selskap. Det ble etablert av Norsk Hydro som en helhetlig bedriftsby, eller «Company Town», på starten av 1900-tallet.

Den storstilte utbyggingen hadde klare forbilder utenlands, blant annet i Tyskland hvor industri-

magnaten Edvard Krupp hadde etablert en mønsterby med gode boliger for sine ansatte basert på overbevisningen om at trygge boliger ga Kruppkonsernet et fortrinn framfor andre selskaper. Denne tilnærmingen er et kjennetegn ved den andre industrielle revolusjon.

I arbeidet med å etablere boliger, bygg til å huse fellesfunksjoner og infrastruktur på Rjukan, ble det drevet systematisk oppkjøp av jord fra de fire gårdene Gryte, Mogen, Måna og Såheim, som lå langs sørsida av elva Måna, og fra Bøen-gårdene på nordsida av elva. I 1907 ble de første arbeiderboligene oppført. I 1912 ble Rjukan valgt som offisielt navn på byen som opprinnelig ble kalt Såheim. Navnet skrev seg fra «den rykende» fossen, Rjukanfossen.

Topografien i Vestfjorddalen satte klare rammer for byplanleggingen og byens vekst. Byen ble bygd ut vestfra, i takt med utbygging av kraftstasjoner i vassdraget og tilhørende fabrikker. Det første bysenteret ble etablert lengst vest i kulturmiljøet med arbeider-

Eydes gate og boliger på nordsiden av elva. Foto: © Per Berntsen

Rjukan company town. Foto: Eystein M. Andersen, Telemark fylkeskommune

boliger i Flekkebyen, funksjonærboliger, Admini langs Villaveien og varelager, bakeri, apotek med mere på Bøen. Samtidig ble fabrikken oppført på Såheimsida sør for elva. Etter den første utbyggingen vokste byen raskt østover til det som skulle bli Torget, Ingolfslund og Tveito.

Sam Eydesgate som er 6,3 km lang, ble anlagt og strakk seg gjennom hele byens lengde. Bare der hvor dalbunnen tilbyr litt slette ble det rom for parallelle gater og tilløp til kvartalsstruktur. Et sonedelingsprinsipp ble lagt til grunn for bebyggelsen. Fabrikkene ble lokalisert til gammelt jordbruksland på sørsida av elva, mens byen med boliger ble etablert på nordsida av elva der det var bedre solforhold.

I tillegg til å være avgjørende for lokalisering av ulike funksjoner, ble topografien også brukt til å manifestere sosiale og funksjonelle skillelinjer i industrien. Øverst, med de beste solforholdene, bodde høyere funksjonærer, bedriftslege, srenskriver, politimester og direktør. Villaene ble innpasset på store tomter og utformet som hyller i terrenget. Arbeiderbydelene lå i dalbunnen hvor den flate grunnen gjorde det mulig bygge tettere. Brannmenn og ingeniører, som måtte kunne rykke ut raskt ved ulykker, bodde nær fabrikkene. Dette medførte en viss sosial og arkitektonisk oppmyking i den typiske arbeiderbydelen Flekkebyen.

I løpet av noen få år vokste innbyggertallet på Rjukan fra noen få hundre til over 10 000. I 1920

hadde byen om lag 12 000 innbyggere. På det tidspunktet var industribyen i stor grad ferdig bygd. Byens utstrekning før krigen, fram til Olavsgate i øst, danner utgangspunkt for avgrensingen av delområdet. Utbyggingen av pensjonistboliger rett øst for dette området er likevel inkludert for å fange opp «fra vugge til grav»-perspektivet som preget industribyen. Gjennom byplanleggingen og utbyggingen ivaretok Norsk Hydro innbyggerne fra de ble født til de døde

Til tross for at Rjukan ble etablert i et kort tidsrom, bar både planleggingen og utformingen av preg av kvalitet. Til å stå for utbyggingen opprettet Norsk Hydro i 1909 en egen avdeling kalt Rjukan Byanlæg. En rekke arkitekter ble ansatt, eksempelvis Bernt Keyser-Frølich, Joh. E. Nielsen, Helge E. Blix, Bjarne Blom og Ove Bang. Arkitekter utenfra, slik som Thorvald Astrup, Harald Aars, Magnus Poulsson og Christian Morgenstjerne, fikk også oppdrag.

Byplanidealer fra England basert på hagebykonseptets organiske strukturer, som var blitt promotert av særlig Ebenezer Howard og østerrikeren Camillo Sittes tilsvarende anvisninger, preget arkitektenes arbeid med Rjukans utforming. Variasjon i husformer, ulike sammenstillinger av hustyper, krumme gateløp, plassdannelser og forhager og hager, reflekterte de samtidige byplanidealene.

I tillegg til boliger ble det sørget for skoler, barnehjem, sykehus, bibliotek, postkontor, parker, idrettsplasser, kirke og forsamlingslokaler. Boligene som ble

reist fram til ca. 1925 var fordelt på 140 forskjellige hustyper. Sykestue ble bygd allerede i anleggstida, nederst i Villaveien. I 1919 ble den erstattet av et fullverdig sykehus lenger øst i byen. For å sikre kvalifisert arbeidskraft sørget Norsk Hydro for å bygge og drifte stedets første skoler, blant annet en egen fag-skole og i 1922 en høyere allmennskole (gymnas), sammen med kommunen. Det var lavkirkelige bevegelse som dominerte troslivet Rjukan den første tida. Etter påtrykk fra den norske statskirke ble det reist en større kirke som sto ferdig i 1915. Den fikk imidlertid ingen sentral beliggenhet i byens sentrum, slik som var vanlig i norske byer.

Rjukan Byanlæg sto også for utbygging av infrastruktur som gater, veier, bruer, vann- og kloakk-system, gatebelysning og alminnelig strømforsyning. At form og detaljer ble vektlagt er brannhydranter et eksempel på. De ble utviklet og produsert av Westad Armaturfabrik under fellesbetegnelsen Nor-hydrant. En egen modell laget for Rjukan var kraftigere enn tilsvarende for Oslo (Kristiania), og hadde initialene RS. Om lag 120 slike brannhydranter ble utplassert. Flere av disse er bevart. Likeledes en rekke stativer for brannstiger på strategiske steder i boligbebyggelsen, lyktestolper, enkelte søppelstativer og annet utstyr.

Vannkraft og elektrisitet var grunnlaget for Rjukan. Industribyen ble, i motsetning til andre norske byer, anlagt i sin helhet etter elektrisitetens inntog. Alle hus på Rjukan ble tegnet og bygd med hensikt om elektrisitet til lys og oppvarming. Norsk Hydro produserte strømmen og sto for fordeling gjennom et forsyningsnett med master, kabler og trafokiosker. Det er bevart eksempler på trafokiosker og mast i byen. Det er også bygg fra byens vannverk, med trykkbasseng og pumpestasjon.

Jordbruket i Vestfjorddalen var marginalt og mye av det ble dessuten slukt av industribyen. De lokale gårdsbrukene var ikke i stand til å forsyne det nye bysamfunnet med melk. Norsk Hydro etablerte derfor fjøs for melkeproduksjon som var i drift i nærmere 30 år.

Seint på 1920-tallet tok Norsk Hydro initiativ til å bygge Krossobanen som et velferdstiltak for innbyggerne. Nord-Europas første to-taus svevebane utgjorde et kraftfullt plangrep for å bringe innbyggerne opp i sola, når det var begrenset mulighet for å bringe sol til folket.

Rjukan er et vitnesbyrd om tida byen ble etablert i, både som eksempel på fysiske og formmessige plangrep, sosiale strukturer og organisering av arbeidsliv og hverdagsliv, samtidig som stedet er et eksempel på en teknologisk og industriell gjennombruddsfase.

De internasjonale konjunktorene i kjølvannet av 1. verdenskrig førte industrien og byen inn i en nedgangsperiode. Fraflyttingen kulminerte i 1927. Da hadde over 700 personer reist ut.

Rjukan Company Town framstår som svært godt bevart og lesbar både i byplan, struktur og delområder. På objektnivå er det gjort enkelte endringer etter at Hydro trakk seg ut, men i hovedtrekk framstår byen svært autentisk og med integritet som en bedriftsby fra begynnelsen av 1900-tallet.

KULTURMILJØKARAKTER

Delområdet Rjukan Company Town er konsentrert i dalbunnen av Vestfjorddalen, langs elva Måna. Bebyggelsen er planlagt og regulert av Norsk Hydro. Byplanen har en tydelig funksjons- og sonedeling med industri på sørsida av elva og bybebyggelse på nordsida av elva. De ulike boligområdene innad i delområdet har ulik arkitektonisk utforming og en tydelig sosial profil som reflekterer et sterkt lagdelt samfunn. Til sammen utgjør den totale bebyggelsen en helhetlig småby med varierende, men godt ivarettat boligbebyggelse. Den nøye planleggingen av området er tydelig den dag i dag.

NASJONAL INTERESSE

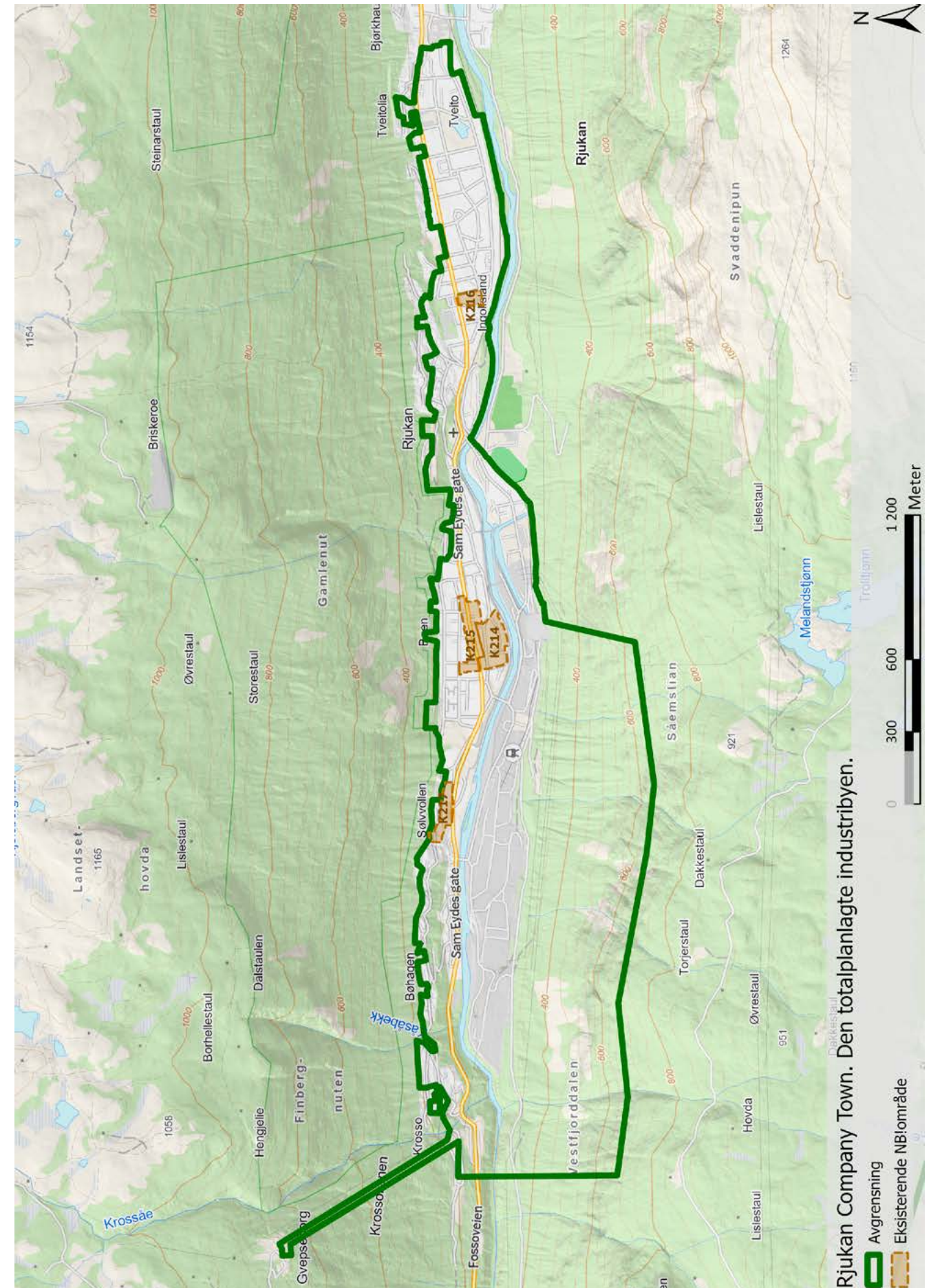
Delområdet Rjukan Company Town var den første totalplanlagte industribyen i Norge som ble etablert av et privat selskap. Det representerer tydelig både teknisk-industrielle og sosiale sider ved den andre industrielle revolusjon. Delområdet inngår i Rjukan-Notodden Industriarv som er UNESCO verdensarv.

SÅRBARHET

Delområdet er sårbart for fortetting og endring av eksisterende bebyggelsesstruktur og bygningsmasse dersom planer og tiltak ikke tilpasses områdets særpreg, og for endring av byplan, gatestrukturer og utomhuselementer. Det er også sårbart for forfall på bygninger som følge av manglende vedlikehold og økte klimabelastninger, samt endringer av terreng og landskap som illustrerer forholdet mellom de ulike boligområdene. Tilrettelegging for turisme og næringsvirksomhet kan påvirke kulturmiljøets karakter.

Kulturmiljøet er sårbart for endringer i siktlinjer mellom viktige kulturminner og kulturmiljø. Dette gjelder i særdeleshet de definerte siktlinjene for verdensarvens buffersone.

Områdets verneverdier forutsettes sikret i kommunale planer og hensynet til viktige enkeltbygg, kulturminner, kulturmiljøer og kulturlag ivarettatt i plan- og byggesaker. Kulturmiljøet bør vises i kommuneplanens arealdel som bestemmelsesområde eller hensynssone c) med særlig hensyn til industrilandskapet. Det bør utarbeides henholdsvis bestemmelser eller retningslinjer til bestemmelsesområdet eller hensynssona, samt generelle bestemmelser i kommuneplanens arealdel for å ivareta områdets kulturmiljøverdier og sette rammer for arealbruk.

30.Eidsborg og brynesteinslandskapet

En tusenårig industrihistorie

Tokke kommune
Areal: 39,6 km²
Området ligger i landskapsregion 12) Dal- og fjellbygder i Telemark og Aust-Agder, og 15) Lågfjellet i Sør-Norge (Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

PLASSERING
Området er avgrenset av Bandak i sør. Det inkluderer havneområdet ved Dalen og strekker seg videre nordover forbi Rui, Berge og Eidsborg, og avgrenses i nord rundt Engfjellet. Områdets avgrensing i nordøst og øst går langsmed fylkesvei 450 og fylkesvei 3404, ned til Lårdal.

BESKRIVELSE
Det kulturhistoriske landskapet Eidsborg representerer godt over 1000 års sammenhengende industrihistorie med brynesteinsproduksjon, noe som er unikt i norsk sammenheng. De tidligste kjente brynesteinsbruddene dateres til 700-tallet, og den kommersielle driften opphørte først i 1950 da den siste skipslasten med stein gikk nedover vassdraget til Norrøna Fabrikker A/S i Porsgrunn. Lokal drift, der privatpersoner brøt, slipte og solgte stein, holdt imidlertid fram til 1976. Avgrensingen av landskapet følger i grove trekk en forekomst av sandstein som består av finkornet kvartsskifer med innslag av feltspat og glimmer. Den geologiske forekomsten er ca. 8 kilometer lang

Utsikt fra Lårdal mot nord. Foto: Rune Nordseter, Telemark fylkeskommune

og 2–4 kilometer bred. Sandsteinen kløyver seg lett i vinkelrette stykker, og egner seg som brynestein. Innenfor området ligger det flere dokumenterte bruddsteder, men arkeologiske kartlegginger de siste årene viser at det trolig er langt flere. Helt fra oppstartsfasen ble steinblokker utvunnet fra dagbrudd og bearbeidet av steinhoggere til brynesteinsemner. Deretter ble emnene fraktet med hest til oppsamlings- og utskipingssteder, slik som Dalen og Lårdal. Bryggeanlegg i Dalen og Lårdal er i dag vedtaksfredet som del av Bandakkanalen. Det er funnet brynestein ved hjelp av marinarkeologiske undersøkelser ved begge anleggene. Skiensvassdraget var en viktig ferdselsåre i eksportsammenheng. Nedover vassdraget ligger det flere sentrale omlastingssteder, som for eksempel Kauphammarodden med Kviteseid middelalderkirke. En ikke ubetydelig andel brynesteinsemner ble også transportert over fjellet til Vestlandet, antageligvis med hest og kløv. En gammel ferdselsåre som leder opp til Ravnejuvet i nordvest, ble trolig brukt til denne transporten. Arkeologiske funn dokumenterer at brynestein fra Eidsborg har vært eksportert til handelssteder både i og utenfor Norge helt fra vikingtida. I 1959 ble det funnet rester av et middelalderskip ved Bøle i Skienelva. I skipsvraket, som bare kalles Bølevraket, var store deler av lasten bevart. Den besto av en rekke uslipte brynesteinsemner. Emnene kom fra Eidsborg. Lasten hadde klart hele den omstendelige veien nedover Skiensvassdraget før den på sin vei ut i verden, etter å ha passert den siste fossen, av en eller annen grunn endte på elvebunnen ved Bøle. Klåstadskipet, som ble funnet i Larvik kommune i 1972, forliste rundt år 1000. Det var også lastet med Eidsborgbryner. Det er gjort funn av brynestein i utgravinger i Skien, Kaupang, Tønsberg og flere andre steder i Norge. Danmark, England, Island, Polen og Tyskland er eksempler på andre land hvor det også er funnet brynestein fra Eidsborg. Det eldste funnet etter eksport er gjort i vikingbyen Ribe i Danmark. I landskapet ligger det flere fredede bygg og anlegg. Sentralt finner vi Eidsborg stavkirke som ble bygget rundt år 1200. Det er en enskipet langkirke i stavverk. Sviller, hjørnestaver, veggplanker og stavlegjer i skipet er opprinnelige, og yttertak, stolper og svalgang er sponkledde. Det ble gjort endringer på bygget i 1826 og 1845, men store deler av endringene fra 1845 ble tilbakeført på 1920-tallet. Maling, som dekket store deler av kirkerommet, ble da fjernet slik at rik dekor, som hovedsakelig er fra 1600-tallet, kom til syne. Stavkirka ligger i tilknytning til Vest-Telemark Museum i Eidsborg. Museet omfatter et moderne museumsbygg og et museumsområde med over 30

bygg, inkludert én av Norges eldste profane trebygninger datert til 1167. Museet er et fint utgangspunkt for å oppleve landskapet.

LANDSKAPSKARAKTER
Det kulturhistoriske landskapet Eidsborg preges av daler, fjell, heier, innsjøer og myrer. Landskapsrommet inkluderer en fjellbygd med stående stavkirke ved Eidsborgtjønn, deler av vannspeilet til Bandak, skogdekte areal og kupert terreng med rik og unik geologi. Landskapet ligger på 516–927 moh. med Engfjellet som høyeste punkt. Veien til Dalen, fylkesvei 450, er bratt og slynger seg nedover den frodige fjellsida til Bandak og Telemarkskanalen som ligger 72 moh. Området omfatter et steinbruddlandskap med delvis bevart infrastruktur, intakte bruddområder og utskipningssteder for brynestein fra Dalen og Lårdal, langs det som utviklet seg til å bli Telemarkskanalen. Det er bosetting i områdene rundt Eidsborg, Dalen og Lårdal i dag, mens heiområdene er et utpreget stølslandskap.

NASJONAL INTERESSE
Det kulturhistoriske landskapet Eidsborg er av nasjonal interesse som et unikt eksempel på mer enn 1000 års sammenhengende industrihistorie. De geologiske forekomstene i området har vært grunnlag for steinbruddvirksomhet og produksjon av brynestein helt fra 700-tallet. Brynesteinsbruddene i Eidsborg var i kontinuerlig drift fram til 1950-tallet, og videre i sporadisk drift av lokale grunneiere fram til 1970-tallet. Landskapets kunnskaps- og opplevelsesverdier er knyttet til bosetting og tradisjonell bergverksdrift som gjennom århundrer har skapt et område med stor tidsdybde og et mangfold av kulturminner. Landskapets bruksverdier er koblet til fortsatt jordbruksdrift, men forholdene ligger også til rette for formidling, turisme og opplevelsesbasert næring. Landskapet – med museum, stavkirke fra 1200-tallet, rik bygningsarv, spor etter bergverksdrift og eksport av brynestein samt tilknytning til Telemarkskanalen – gir gode muligheter for lokal og regional utvikling.

SÅRBARHET
Landskapet er særlig sårbart for endringer for nye tiltak og bebyggelse, spesielt i nærområder rundt steinbruddene og Eidsborg middelalderkirke. Særpreget i bygningsstrukturen er sårbart for endring og nyetableringer. Forfall på bygninger som følge av manglende vedlikehold og økte klimabelastninger, kan svekke landskapets kulturmiljøverdier. Strukturen i de eldre gardstuna er sårbare for endring.

Eidsborg og brynesteinslandskap. Foto: Brynhildur Baldursdottir, Telemark fylkeskommune

Plassering og utforming av ev. nye bygg bør ikke svekke opplevinga av landskapet og kulturminnene som inngår i dette. Landskapet er særlig sårbart for hytteutbygging og annen utbygging i forbindelse med for eksempel reiseliv og næringsvirksomhet. Landskapet er sårbar for plassering av slike anlegg utenfor allerede utbygde områder.

Landskapet er sårbart for terrengendringer som planerings- og massefyllingstiltak, slike tiltak vil kunne endre landskapets karakter. Området er også sårbart for etablering av større infrastruktur- eller byggetiltak, som f.eks. utbygging av vindkraftverk og kraftlinjetraseer

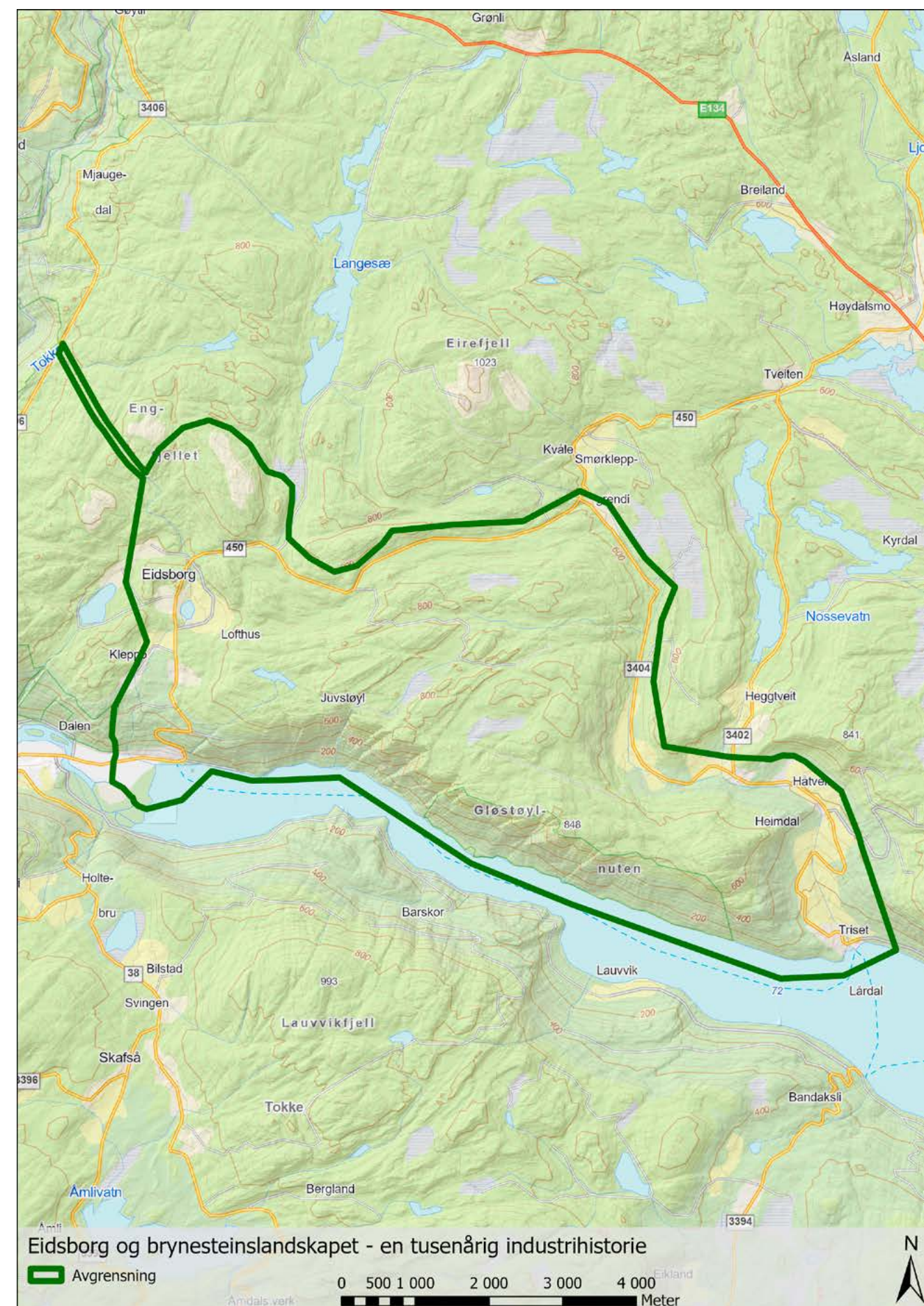
Sammenhengene og siktlinjer mellom de ulike kulturminnene og kulturmiljøene i området som er sårbare for endringer, og som vil kunne påvirke opplevelsen og forståelsen av landskapet.

Landskapet er sårbart for store endringer i jordbruk- og stølsdrift. Landskapet som helhet og spesielt

stølsområdene er fortsatt beite viktig for å hindre gjengroing. Opphør av beite og slått vil føre til raske vegetasjonsendringer i form av gjengroing. Fortsatt jordbruksdrift er avgjørende for å ivareta landskapets karakter.

Kulturminnene er sårbare for aktivitet i forbindelse med bruken av området til friluftsliv og rekreasjon. Informasjon om og synliggjøring av kulturminnene, i form av skjøtsel, skilting og tilrettelegging, vil kunne hindre skade på kulturminnelokalitetene.

For å ta hensyn til det landskapsverdiene er sårbare for, og sette rammer for arealbruken, kan det være aktuelt å legge hele eller deler av landskapet i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskapet. Retningslinjer til hensynssonen og generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel kan legge føringer for hvordan kommunen ønsker at landskapet skal forvaltes.

31. Åmdalsverk og Bandakslis

Gruvedrift gjennom to og et halvt århundre i en urban fjellbygd

Tokke kommune
Areal: 16,5 km²
Området ligger i landskapsregion 12) Dal- og fjellbygder i Telemark og Aust-Agder, og 15) Lågfjellet i Sør-Norge (Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

PLASSERING
Området ligger sørøst i Tokke kommune. I vest er det avgrenset rundt Åmlivatn og bebyggelsen og gruveområdet ved Åmdals verk. Mot øst og videre mot nord er området avgrenset langsmed transportåren ned til Bandak brygge hvor det også inkluderer havneområdet.

Åmdals verk. Foto: Rune Nordseter, Telemark fylkeskommune

BESKRIVELSE
Det kulturhistoriske landskapet Åmdals Verk omfatter et gruvelandskap i ei fjellbygd med delvis bevart infrastruktur, intakte gruver og brygge for utskipping av malm via vannveiene i Skiensvassdraget. Den kjente delen av bergverkshistorien til øvre Telemark startet på slutten av 1530-tallet da tyske bergmenn ble sendt til området for å starte gruvedrift. Det første bergverket i området var Moisesberg, ikke langt unna Åmdals Verk, men driften der tok slutt allerede i 1549.

Kobberforekomstene ved Åmdals Verk ble oppdaget i 1689. Gruvedriften kom i gang i 1691 og la grunnlag for 254 år med gruvehistorie. Malmgangene ligger i grensa mellom et stort granittfelt og lag med kvartsskifer. Mineralet i de smale gangene er kvarts, og mektigheten i gangene er fra 1 til 2,5 meter.

Hele gruva er bygget ut fra fire parallelle ganger: Hoffnung, Parallellen, Howard og Johannes. Alle gangene ligger i en øst-vestlig retning og har et fall på ca. 53 grader. De er forbundet med hverandre gjennom tverrslag. Med en lengde på 1650 meter er Hoffnung er den største av gruvegangene. Hoffnung utgjør også hovedinngangen til et nettverk av ganger og stoller. Fra bunn til topp i gruvene er det over 300 høydemeter, fordelt på fem nivåer. Mellom hvert nivå kan det være mellom 50–70 meter.

Gruvedriften ved Åmdals verk var utfordrende på grunn av stedets beliggenhet. Det var lang vei til kysten, noe som ga høye fraktkostnader. Malmen ble fraktet ned den bratte dalsida fra Åmdals Verk, som ligger ca. 450 moh., til Bandak brygge på 72 moh. Transporten gikk med hest og vogn i det bratte terrenget hvor rester av veiløp fra forskjellige perioder er bevart. Fra Bandak gikk transporten videre nedover Skiensvassdraget, med omlasting og transport over land forbi fosser og stryk, før lasten kom til en utskipingshavn i Grenland. Eksporten gikk hovedsakelig til England og Tyskland.

Telemarkskanalen sto ferdig i 1892. I takt med utbygging av sluseanlegg oppover langs vassdraget ble transporten av malm enklere og mindre konstanskrevende. Åmdals verk hadde derfor sin gullalder i andre halvdel av 1800-tallet, med kontinuerlig drift gjennom flere tiår under engelske eiere. Verkets siste driftsperiode var under 2. verdenskrig (1939–1945). Den tyske krigsindustrien hadde stort behov for metall, inklusivt kobber, og okkupasjonsmakten krevde full drift fra 1940 til 1945. Etter krigens slutt ble gruvene nedlagt.

Gruvedriften på Åmdals verk var preget av skiftende eierskap, og av både oppgang og nedgang. Samlet har det blitt tatt ut om lag 1 million tonn berg-

masse og utvunnet mer enn 8000 tonn kobber. På det meste var det mer enn 400 menn og kvinner som arbeid ved verket.

Samfunnet som vokste fram rundt gruvene var særegent. Åmdals verk utviklet seg til å bli en urban fjellbygd. På begynnelsen av 1900-tallet hadde bygda egen skole, fattigstell og lege. Boligene ved verket lå tett og ustrukturert, noe som gjorde at bebyggelsen hadde mer til felles med en europeisk landsby enn norsk samtidig gårdsbebyggelse. Hovedårsaken til utviklingen var at bygda vokste opp rundt en ny arbeiderkultur og ikke var tuftet på tradisjonell jordbruksdrift. Den var nok også inspirert av de mange tyske bergverksfamiliene som slo seg ned i området. På grunn av alle tilflytterne som etablerte seg ved Åmdals verk, har bygda utviklet en dialekt som skiller seg fra dialektene i områdene rundt.

I dag er deler av det tidligere gruveanlegget omgjort til museum, med tilrettelagt formidling og gruvevandring. Museet er en del av Vest-Telemark Museum.

LANDSKAPSKARAKTER
Det kulturhistoriske landskapet ligger i et kupert landskapsrom som strekker seg fra 72 til omkring 450 moh. Området er skogrikt, med mange større og mindre myrer, småvann og bekker. Lengst i vest og kant i kant med selve gruveområdet, ligger det litt større Åmlivatn. Veien fra Åmdals verk og ned til Bandakslis brygge er bratt og slynger seg nedover den frodige dalsida.

NASJONAL INTERESSE
Det kulturhistoriske landskapet Åmdals verk og Bandakslis er et godt bevart gruvelandskap som representerer 254 år med gruvehistorie. Landskapet dokumenterer og formidler den nære sammenhengen mellom naturressurser på den ene sida, og stedsutvikling og infrastrukturutbygging på den andre. Brygga ved Bandakslis, som er en del av området, viser hvilken betydning vannveiene har hatt som transportårer, i forbindelse med ressursutnyttelse og industriutvikling.

Landskapets kunnskaps- og opplevelsesverdier ligger i de bevarte sporene etter langvarig gruvedrift. Områdets bruksverdier er knyttet til Åmdals verk som eksisterende fjellbygd, museumsvirksomhet og formidling, samt landskapet som et friluftslivs- og rekreasjonsområde.

SÅRBARHET
Landskapet er særlig sårbart for endringer for nye tiltak og bebyggelse, spesielt i nærområder rundt

Bandakslı brygge. Foto: Siri Hagen, Riksantikvaren

gruveanlegget. Særpreget i bygningsstrukturen er sårbart for endring og nyetableringer. Forfall på bygninger som følge av manglende vedlikehold og økte klimabelastninger, kan svekke landskapets kulturmiljøverdier.

Plassering og utforming av ev. nye bygg bør ikke svekke opplevinga av landskapet og kulturminnene som inngår i dette. Landskapet kan være sårbart for større tiltak knyttet til for eksempel reiseliv og næringsvirksomhet. Landskapet er sårbart for plassering av slike anlegg utenfor allerede utbygde områder.

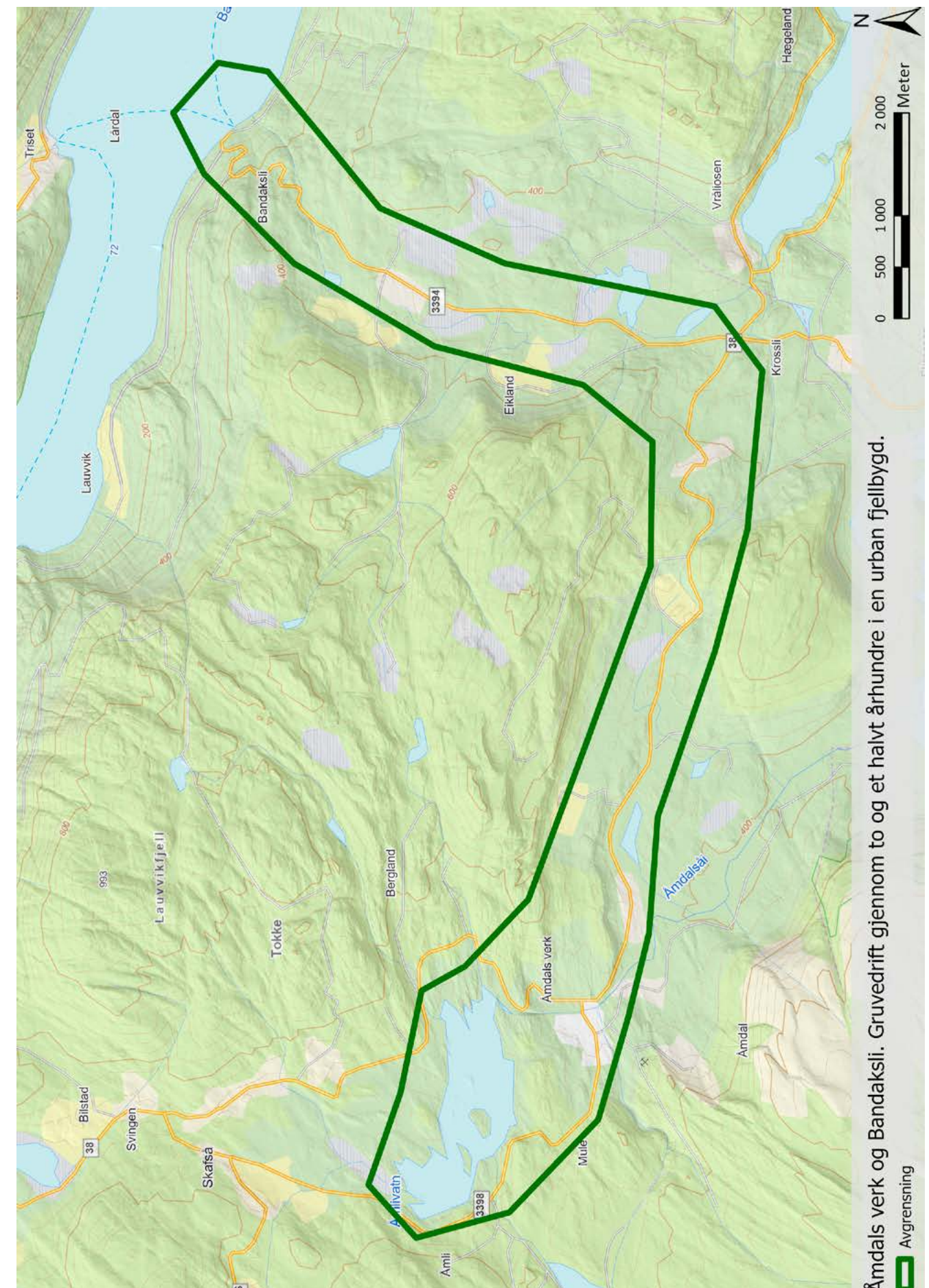
Landskapet er sårbart for terrengendringer som planerings- og massefyllingstiltak, slike tiltak vil kunne endre landskapets karakter.

Sammenhengene og siktlinjer mellom de ulike kulturminnene og kulturmiljøene i området som er sårbare for endringer, og som vil kunne påvirke opplevelsen og forståelsen av landskapet.

Landskapet er sårbart for store endringer i jordbruksdrift. Fortsatt beite viktig for å hindre gjengroing. Opphør av beite og slått vil føre til raske vegetasjonsendringer i form av gjengroing. Fortsatt jordbruksdrift er avgjørende for å ivareta landskapets karakter.

Kulturminnene er sårbare for aktivitet i forbindelse med bruken av området til friluftsliv og rekreasjon. Informasjon om og synliggjøring av kulturminnene, i form av skjøtsel, skilting og tilrettelegging, vil kunne hindre skade på kulturminnelokalitetene.

For å ta hensyn til det landskapsverdiene er sårbare for, og sette rammer for arealbruken, kan det være aktuelt å legge hele eller deler av landskapet i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskapet. Retningslinjer til hensynssonen og generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel kan legge føringer for hvordan kommunen ønsker at landskapet skal forvaltes.

32. Austbø, Lognvik og Øygarden

Et jordbrukslandskap med tradisjonell byggeskikk

Vinje kommune
Areal: 13,549 km²
Området ligger i landskapsregion 12) Dal- og fjellbygder i Telemark og Aust-Agder

PLASSERING
Området ligger på nordsida av Lognvikvatn, med Austbø i vest, Lognvik i midten og Øygarden og støler i sørøst. Det inkluderer også støler opp mot fjellet i nordøst.

BESKRIVELSE
Austbø, Lognvik og Øygarden er et levende jordbrukslandskap, med røtter i middelalderen. Det har godt bevarte gårdstun og støler, hvorav en rekke bygninger er fredet. Førindustrielle bosettingsmønstre og driftsmetoder er godt lesbare i landskapet, som er lite preget av moderne tiltak og inngrep.
Landskapet har sitt navn etter gårder i området: Austbø, Lognvik og Øygarden. Austbø er ei grend innerst ved Lognvikvatn med røtter tilbake til middelalderen. Bosettingen er etablert langs en gammel hovedferdselsåre mellom Østlandet og Vestlandet, over fjellet. De eldste gårdene skal være Mo, Tvitekkja og Svalastoga. Sistnevnte skal visstnok være det opprinnelige hovedbølet, men gården Bøen ble kanskje ryddet først. Navnet kan indikere at det skjedde

allerede i jernalder. I Austbø ligger det i dag flere gårdstun på et samla innmarksområde.
Lognvik nordre og Lognvik søndre ligger lenger mot sørøst langs Longvikvatn. Også disse gårdene har røtter tilbake til middelalderen. Lognvik nordre var det gamle hovedbølet der andre etasje i loftet er datert til 1239. Skog, høyfjell, dyrkamark og beitemark ligger til gården, samt flere støler i sørenden av Lognvikvatn. Lognvik søndre ble ryddet omkring 1500 og har sine støler opp mot fjellet.

LANDSKAPSKARAKTER
Austbø, Lognvik og Øygarden ligger i et skrånende og fruktbart landskapsrom som strekker seg opp fra den nordre enden av Lognvikvatn og ligger på et dekke av morenemasser, stedvis med fjell i dagen. Mot nord ligger Svinefjell, Hovedenuten og Orrenuten. Området strekker seg fra om lag 700 til 1200 moh., forbi tregrensa opp til høyfjellet.
Landskapet er i all hovedsak skogkledt, med en blanding av bar- og løvtrær, med spredte bekker og myrer. I skoglandskapet ligger det gårdstun og åpne teiger med et aktivt jordbruk. Opp mot fjellet ligger det støler. Langsmed Lognvikvatn strekker Øyfjellvegn seg gjennom landskapet, mens Rjukanvegen, en gammel ferdsselsåre fra Østlandet over fjellet til Vestlandet, ligger helt vest.

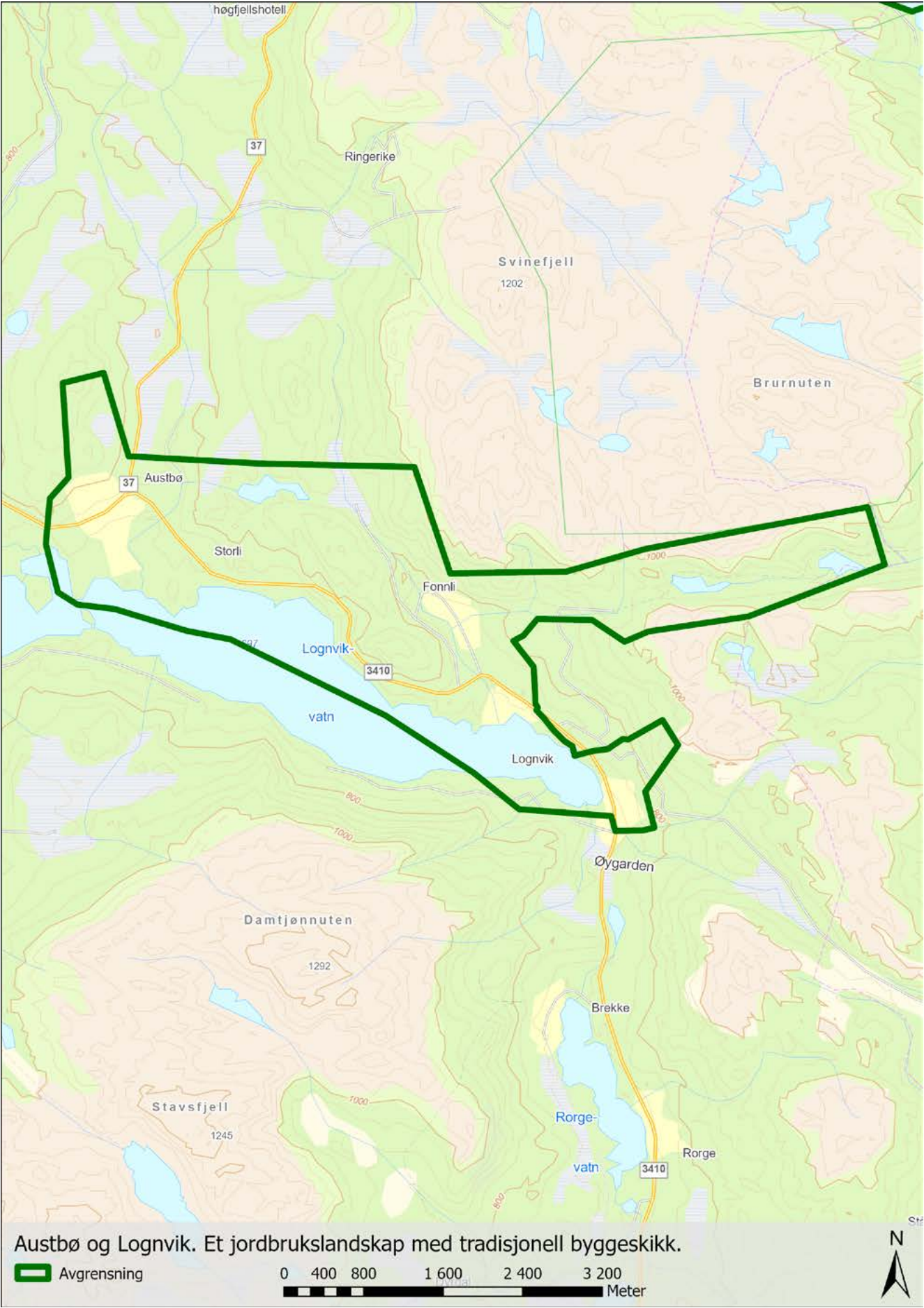
Lognvik søndre gård. Foto: Eystein M. Andersen

Øygarden søndre. Foto: Eystein M. Andersen

Øygarden ligger i en sørvest-ventd skråning sørøst i landskapet ved enden av Lognvikvatn. Gården har flere fredede bygninger som ligger i en hesteskoform rundt tunet. Ifølge tradisjonen var Øygarden (eller Øydegarden) først støl under Lognvik. Driften på gården skal ha blitt tatt opp igjen omkring 1650 og delt i to på 1800-tallet.
Byggeskikk og tunstrukturer fra middelalderen til 1800-tallet godt lesbart i landskapet. Et loft og et bur på Lognvik nordre er automatisk fredet, mens en rekke bygninger på andre tun er vedtaksfredet. Flere stuer har rosemaling og treskurd og er prakt-eksemplarer på førindustriell bondekultur i Telemark. Samtidig er bruken og utnyttelsen av utmarksressurser i området godt synlig gjennom er rekke støler. Flere av disse er fremdeles bruk.
Tilgang på naturressurser, gode dyrkingsforhold og vilkår for et førindustrielt jordbruk og et kontaktnett som strakte seg både østover og vestover i Norge, la grunnlag for etablering av flere store og rike gårdsanlegg ved Lognvikvatn.
NASJONAL INTERESSE
Austbø, Lognvik og Øygarden representerer et godt bevart jordbrukslandskap med tradisjonell byggeskikk og tunstruktur, med bur, loft og stuer med rosemaling og treskurd. Landskapet dokumenterer og formidler sammenhengen mellom utnyttelse av innmarks- og utmarksressurser, med dyrka mark ved gårdstun og støler.
Landskapet er en viktig kilde til kunnskap om byggeskikk, jordbruk og sosiale forhold i det førindustrielle Norge, og har derfor stor kunnskaps- og opplevelsverdi. Områdets bruksverdier er knyttet til fortsatt jordbruksdrift og turisme.

SÅRBARHET
Landskapet er særlig sårbart for endringer for nye tiltak og bebyggelse, spesielt i nærområdene til gårdsanlegg og støler. Særpreget i bygningsstrukturen er sårbart for endring og nyetableringer. Den verneverdige bygningsmassen i området er sårbar mot nedbygging, forfall og klimatrusler. Forfall på bygninger som følge av manglende vedlikehold og økte klimabelastninger, kan svekke landskapets kulturmiljøverdier.
Plassering og utforming av ev. nye bygg bør ikke svekke opplevinga av landskapet og kulturminnene som inngår i dette. Landskapet kan være sårbart for større tiltak knyttet til for eksempel næringsvirksomhet.
Landskapet er sårbart for terrengendringer som planerings- og massefyllingstiltak, slike tiltak vil kunne endre landskapets karakter.
Sammenhengene og siktlinjer mellom de ulike kulturminnene og kulturmiljøene i området som er sårbare for endringer, og som vil kunne påvirke opplevelsen og forståelsen av landskapet.
Landskapet er sårbart for store endringer i jordbruksdrift. Fortsatt beite er viktig for å hindre jengroing. Opphør av beite og slått vil føre til raske vegetasjonsendringer i form av gjengroing. Fortsatt jordbruksdrift er avgjørende for å ivareta landskapets karakter.
For å ta hensyn til det landskapsverdiene er sårbare for, og sette rammer for arealbruken, kan det være aktuelt å legge hele eller deler av landskapet i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskapet. Retningslinjer til hensynssonen og generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel kan legge føringer for hvordan kommunen ønsker at landskapet skal forvaltes.

33. Møsstrond

Kilden til næring og kraft gjennom tidene

Vinje kommune
Areal: 490,973 km²
Området ligger i landskapsregion 14) Fjellskogen i Sør-Norge og landskapsregion 15) Lågfjellet i Sør-Norge

PLASSERING
Området omkranser Møsvatn og fjella omkring i Vinje kommune. Det er avgrenset av Hardangervidda nasjonalpark mot nord og nordvest. I øst grenser det mot Møsvatn Austfjell landskapsvernområde, mens det i sørøst og sør er avgrenset mot Brattefjell-Vindeggen landskapsvernområde. I øst strekker landskapet seg over fjellet mellom Møsvatn og Bitdalsvatn, nærmere bestemt mellom Grotvassdalen og Godokkeggi. Fylkesvei 37 strekker seg gjennom landskapet i sørøst.

BESKRIVELSE
Det kulturhistoriske landskapet Møsstrond ser vesentlig annerledes ut i dag enn før oppdemmingene

som fant sted på 1900-tallet. Oppdemmingen av Møsvatn startet i 1906 med Øst-Telemarkens Bruks-eierforenings (ØTB) regulering av hele vassdraget fra Møsvatn til Heddalsvatnet for fløtingsformål. Norsk Hydro gikk inn på eiersiden i ØTB og sto bak flere utvidelser av dammen. Møsvatn var tidligere det største reguleringsmagasinet i Norge. I dag er det landets fjerde største magasin med et energiinnhold som tilsvarer ca. 2300 GWh. Vannmagasinet var grunnlaget for Rjukan-Notodden Industriarv som er UNESCO verdensarv. Møsvatn er definert som en oppsluttende verdi til verdensarven.

Gjennom 1900-tallet ble flere vann demt opp til ett stort, halvøyer og nes ble til øyer, tidligere dyrka mark ble oversvømt og bygninger ble lagt under vann eller flyttet. Oppdemmingen førte til at gårdsbruk og livsgrunnlag ble lagt under vann, og konsekvensene av moderniseringen var store for lokalsamfunnet. Dette er en viktig historiefortelling om industrieventyrets bakside.

Møsvatn bosetning-aktivitetsområde. Foto: © Per Berntsen

Møsvatn er en del av Skiensvassdraget, som gjennom historien har vært sentralt i transport av utmarksprodukter til handelsplasser ved kysten. Landskapet har også til alle tider vært en vært en hovedinngang til fjellområdet som i dag kalles Hardangervidda. De mange ferdselsveiene (slepene) vi kjenner til på vidda, dokumenterer kontakten mellom øst og vest. Nordmannsslepene er navnet på fem av de gamle slepene, de fleste med én eller flere alternative traséer på deler av strekningene. Hardingslepa går f.eks. gjennom Bitdalen ned mot Raulandsgrend og slepet Mogen-Nordmannslågen kommer ned ved Mogen i nordvestenden av Møsvatn.

Arkeologiske funn viser at de eldste menneskelige sporene i landskapet strekker seg tilbake til eldre steinalder. Arkeologiske undersøkelser i forbindelse med vassdragsutbyggingene på 1960-tallet og nyere undersøkelser fra 2016–2019 har avdekt at aktivitets-sporene ligger tett i og langs Møsvatn, og i dalsidene og på fjellet omkring. Jakt og fangst har vært en viktig aktivitet i området til alle tider. Dette tok til allerede i eldre steinalder, da opphold på fjellet var av en nomadisk karakter. Rester av fangstanlegg ligger tett i de høyere liggende fjellområdene. Anleggene dokumenterer at villrein har vært en viktig ressurs, og at høyfjellets ressurser har vært intensivt utnyttet fra steinalderen og fram til i dag.

Spor etter jernproduksjon fra vikingtida og middelalderen er særdeles omfattende i landskapet. Kunnskap om denne aktiviteten er et resultat av en rekke arkeologiske undersøkelser. Den årelange forskningsaktiviteten og de tallrike publikasjonene til Irmelin Martens på 1960- og 1970-tallet gjorde området til et begrep i europeisk jernvinneforskning. Nyere forskningsprosjekter på 2000-tallet har avdekket nye spor og utdypet kunnskapen fra Martens' undersøkelser. Det er nå kjent at landskapet var et av de rikeste områdene for produksjon av jern i vikingtida og middelalderen i Norge. Ved Møsvatn er det anslått å være mer enn 1000 jernvinneplasser. Bare på tangen mellom Møsvatns to sørlige armer er det funnet spor etter mer enn 100 jernvinner, de fleste nær opp-rinnelig vannlinje, noe som innebærer at de i dag ligger under vann.

Produkter fra jakt og fangst, som gevir og pels, og ferdig produserte jernbarrer har vært viktige handelsprodukter. Denne typen varer ble transportert fra området rundt Møsvatn til andre steder i Norge og eksportert utenlands. Handelen ga et betydelig økonomisk overskudd til dem som kontrollerte ressursene og handelsveiene.

Flere støler rundt Møsvatn ble lagt under vann i forbindelse med vannkraftutbyggingen. Tradisjonelt har bønder drevet dyrene sine opp til sommerbeite ved stølene i sommersesongen. Ut fra antallet støler å dømme, må det ha vært stor aktivitet i området.

Arkeologisk minne som viser bosetning, datert tidlig middelalder. Funn syd for Draghaugøy i Møsvatn. Foto: Frode Svendsen, Telemark fylkeskommune

Pollenanalyser indikerer at et slik sommerbeite kan ha vært utbredt i dette fjellnære området allerede i bronsealderen.

Tradisjoner forteller om fast bosetning ved Møsvatn før svartedauden. Så langt har vi ingen skriftlige kilder eller arkeologiske funn som bekrefter dette, og i hvilken grad bosettingen har vært helårlig i jernalder og middelalder, er ikke avklart. Jernproduksjonen i området kan imidlertid ha lagt grunnlag for en mer permanent bosetting allerede i jernalder. Kilder fra nyere tid viser at en normal årssyklus ved fjellgårdene på Møsstrond innebar at myrmalm ble gravd og trær felt tidlig på våren. Deretter lå det og tørket over sommeren. På sommeren ble så først høyet slått på stølen, før heislåtten tok til i midten av juli. Etter slåttonna på høsten ble det felte trevirket brent til trekull og malmen ble røstet. Selve blestringen og produksjon av jern ble lagt til vinterstid, da det ellers var mindre å gjøre på gårdene. Det er ikke usannsynlig at denne arbeidsfordelingen gjennom året kan følges mye lengre tilbake i tid, og kanskje helt tilbake til jernalder.

Rundt Møsvatn ligger det hustufter fra både jernalder og middelalder. En av tuftene, som er arkeologisk undersøkt, ligger ved Mogen. Undersøkelsene avdekket rester av et langhus fra folkevandringstid, med tilsvarende gjenstandsfunn som en finner i mer sentrale jordbruksbygder. Det ble også funnet et større antall pilspisser og store mengder reinsdyrbein. Utenfor tuften er det også påvist beindynger fra massefangst. Det viser at jakt må ha vært den dominerende leveveien for menneskene som bodde på stedet i jernalderen, enten det var sesongmessig eller gjennom hele året.

Møsstrond Bygdelag er i dag det høyeste beliggende bygdelaget i Norge. Store deler av områdene med bosetting er vegløse, og ferdselen skjer i dag, som i eldre tider, med båt eller på isen om vinteren. Langs strendene til Møsvatn er det i overkant av 40 fastboende, og det er to aktive bruk med husdyr. Samtidig viser tall fra 2022 at 78 % av jordbruksarealet ved Møsvatn ikke er i aktivt bruk.

LANDSKAPSKARAKTER

Det kultuhistoriske landskapet strekker seg rundt den oppdemte innsjøen Møsvatn og oppover dalsidene til snaufjellet som går over i Hardangervidda-platået. Møsvatn ligger ca. 900 moh., og besto før oppdemmingen av tre større vann.

Det avgrensede området er et fjellandskap med vann, myrer og snaufjell. Under tregrensa er landskapet preget av større myrområder og bekker, avbrutt av tørre sandflater med vegetasjon. Over tregrensa kjennetegnes det av snaufjell med bergflater, steinur og lite vegetasjon. Det er et kaldt klima i området, men på tross av kalde vintre og korte somre har en kombinasjon av fjell, frodig jord og rikelig med vann skapt et mikroklima ved Møsvatn som gjør det mulig å drive aktivt jordbruk. Utover dambygging og oppdemming er landskapet mindre påvirket av hytteutbygging eller andre tiltak i nyere og moderne tid.

NASJONAL INTERESSE

Det kultuhistoriske landskapet Møsstrond inneholder spor etter utnyttelse av utmarksressurser i de indre fjellområdene i Norge. Landskapet er godt egnet til å formidle den historiske utviklingen av jakt og fangst, bosetning, seterbruk og jordbruk, samt tidlig jernproduksjon og senere kraft- og industrihistorie. Med unntak av endringene som kraftutbyggingen har medført, er landskapet i liten grad påvirket av moderne inngrep. Det representerer et fjellandskap med spor etter menneskelig bruk fra steinalder og fram til i dag.

Landskapets kunnskaps- og opplevelsesverdier er knyttet til at utnytting av utmarksressurser, bosetting og jordbruk gjennom århundrer har skapt et landskap med et mangfold av kulturminner med stor tidsdybde. Områdets bruksverdier er koblet til fortsatt jordbruksdrift, vannkraftproduksjon, jakt og fiske og friluftsliv. Forholdene ligger også til rette for formidling av landskapets kulturhistorie, turisme og opplevelsesbasert næring, og det er stort potensiale for innhenting av ny kunnskap og videre forskning i området.

SÅRBARHET

Landskapet følger avgrensingen til Hardangervidda nasjonalpark og naturvern- og landskapsvernområdet Møsvatn-Austfjell. Naturvernområdet Bjortjøn ligger i landskapet. Det samme gjør naturvern- og landskaps-

vernområdet Møsvasstangen, som også er et ramsar-område, mens landskapet strekker seg inn i den østlige delen av naturvern- og landskapsvernområdet Brattfjell-Vindeggen. Området ligger også innenfor Hardangervidda villreinområde hvor Villreinnemnda for Hardangerviddaområdet har forvaltningsansvaret.

Landskapet er særlig sårbart for endringer ved nye tiltak og bebyggelse, spesielt i jordbrukslandskapet og i nærområdene til gårdene, stølene, langs sjøen og på heiene. Videre er særpreget i bygningsstruktur sårbart for endring og nyetableringer, spesielt i bygningsmiljø på gårdene, langs sjøen og på heiene. Spor etter eldre driftsformer som steingarder, bakkemurer, tufter, vegfar er også, sammen med arkeologiske kulturminner, sårbare for nye tiltak.

Plassering og utforming av ev. nye bygg bør ikke svekke opplevinga av landskapet og kulturminnene som inngår i dette. Landskapet kan være sårbart for større tiltak knyttet til for eksempel næringsvirksomhet, og er særlig sårbart for tiltak knyttet til kraftindustrien. Tiltak knyttet til utvidelse og oppgradering av vannkraftanlegg bør ta hensyn til og tilpasses de kultuhistoriske verdiene og i størst mulig grad formes slik at de viktige kultuhistoriske kvalitetene og sammenhengene blir videreført. Det viktig at en bevarer de viktigste elementene fra den tidlige vannkraftutbygginga.

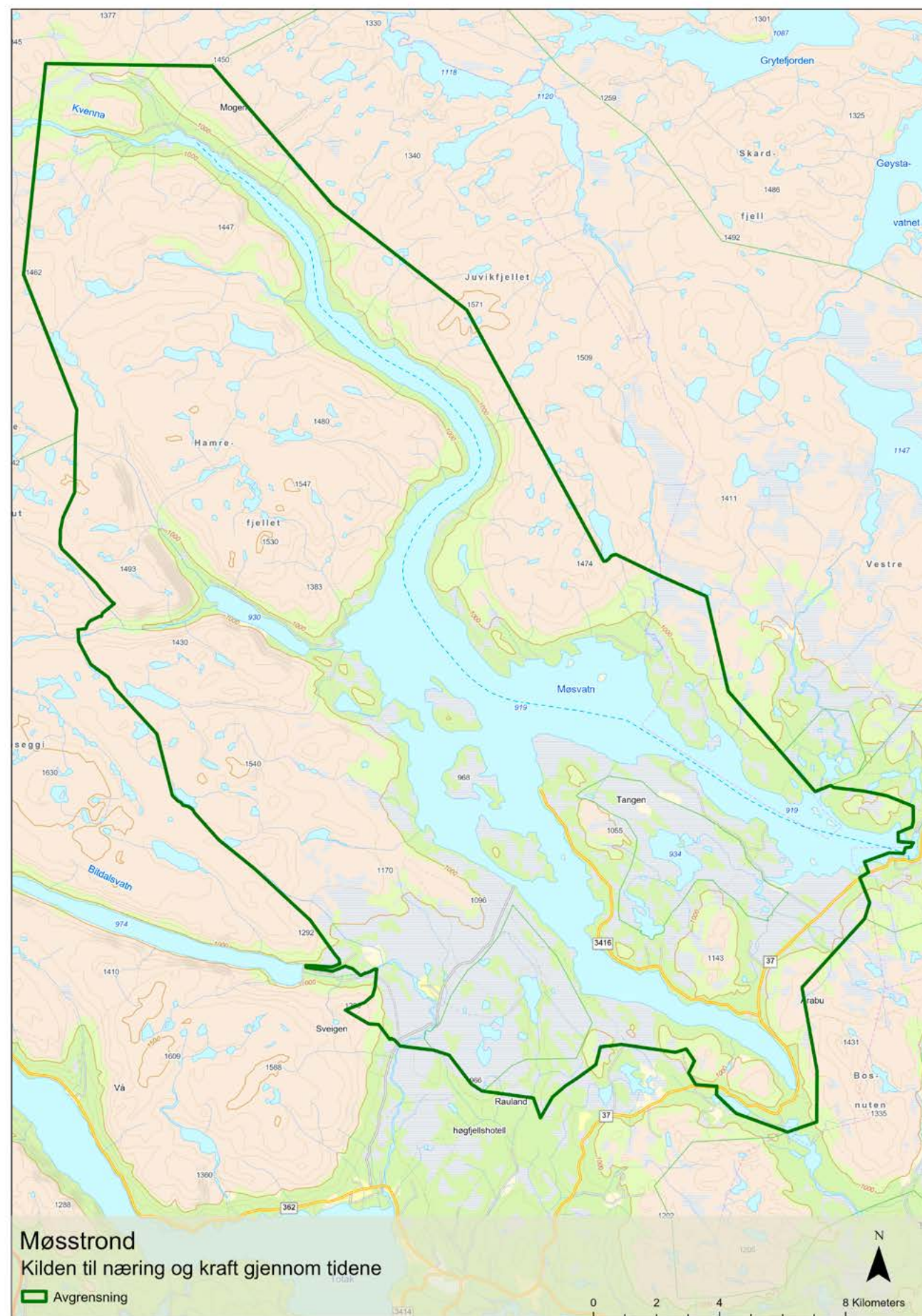
Landskapet er sårbart for endringer i arealbruk og for nye inngrep som vil bryte sammenhengene i landskapet.

Landskapet er sårbart for store endringer i jordbruksdrift. Fortsatt beite viktig for å hindre jengroing. Opphør av beite vil føre til raske vegetasjonsendringer i form av gjengroing, spesielt i stølsområdene. Fortsatt jordbruksdrift er avgjørende for å ivareta landskapets karakter, og bør være en prioritert innenfor landskapet.

I fjellet finnes mange særlig sårbare kulturminner, som må tas hensyn til ved ferdsel og bruk av fjell- og stølsområdene. Vedlikehold og tilrettelegging av historiske vandreruter bør gjøres på en skånsom måte som ivaretar de kultuhistoriske verdiene.

Kulturminnene er sårbare for aktivitet i forbindelse med bruken av området til friluftsliv og rekreasjon. Informasjon om og synliggjøring av kulturminnene, i form av skjøtsel, skilting og tilrettelegging, vil kunne hindre skade på kulturminnelokalitetene.

For å ta hensyn til det landskapsverdiene er sårbare for, og sette rammer for arealbruken, kan det være aktuelt å legge hele eller deler av landskapet i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskapet. Retningslinjer til hensynssonen og generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel kan legge føringer for hvordan kommunen ønsker at landskapet skal forvaltes.

Litteraturliste

LITTERATUR:

- Bastiansen, Birger 1983: Åmdals gamle kobberverk 1540–1945. Bind 1.
- Berg, Bjørn-Ivar 2006: Moisesberg i Fyresdal 1541–1549. Norsk Bergverksmuseums undersøkelser av et kobberverk i Telemark. Novus forlag og Norsk Bergverksmuseum.
- Berge, Vigdis 2014: Hardangervidda i yngre jernalder og mellomalder. I Øystein Rian (red): *Telemarks historie før 1814*, s. 111–127. Fagbokforlaget.
- Daly, Aoife og Pål Nymoen 2008: The Bøle ship, Skien, Norway – Research history, dendrochronology and provenance. *International Journal of Nautical Archaeology* vol. 37.1, s. 153–170.
- Dørum, Knut 2014: Fra istid til ca. 1100. I Øystein Rian (red): *Telemarks historie før 1814*, s. 21–89. Fagbokforlaget.
- Holberg, Eirin 2014: Frå fangstgrupper til jordbruks-samfunn. I Øystein Rian (red): *Telemarks historie før 1814*, s. 91–109. Fagbokforlaget.
- Martens, Irmelin 1988: *Jernvinna på Møsstrand i Telemark*. Norske Oldfunn XIII, Universitetets oldsakssamling, Oslo.
- Livland, Haakon 1992: *Eidsborgbryner – Eksportvare i Telemark fra vikingtid til våre dager*. Lårdal bygdemuseum 1992.
- Loftsgarden, Kjetil 2017: *Marknads plassar omkring Hardangervidda – ein arkeologisk og historisk analyse av innlandets økonomi og nettverk i viking-tid og mellomalder. Ein arkeologisk og historisk analyse av innlandets økonomi og nettverk i viking-tid og mellomalder*. Avhandling for graden philosophiae doctor (ph.d) ved Universitetet i Bergen.
- Pedersen, Svein Aas 2014: Tømmeret – juvelen i Telemarks næringsliv 1550–1800. I Øystein Rian (red): *Telemarks historie før 1814*, s. 305–323. Fagbokforlaget.
- Reinton, Lars 1955: *Sæterbruket i Noreg I. Sætertypar og driftsformer*. Serie B, Skrifter, vol. XLVIII. Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Oslo.
- Reinton, Lars 1957: *Sæterbruket i Noreg II*. Anna arbeid på sætra: sætra i haustingsbruket og matnøytsla elles. Serie B, Skrifter, vol. XLVIII. Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Oslo.
- Reinton, Lars 1961: *Sæterbruket i Noreg III*. Serie B, Skrifter, vol. XLVIII. Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Oslo.
- Rian, Øystein 2014: Gammelt og nytt i strid og samvelde. I Øystein Rian (red): *Telemarks historie før 1814*, s. 241–303. Fagbokforlaget.

NETTSIDER:

- Fruktbygda: <https://visitbo.no/fruktbygda>
- Telemarkshistorier: Bryner – en verdensartikkel fra Eidsborg: <https://telemarkshistorier.no/historie/bryner-en-verdensartikkel-fra-eidsborg/>
- Gimsøydalere: <https://www.norgeshistorie.no/kirkestat/1130-gimsoydalere-norges-mest-ettertraktete-mynt.html>
- Norsk jordeiendomshistorie i Store norske leksikon: https://snl.no/Norsk_jordeiendomshistorie

PODCAST:

- Telemarkpodden: Unni Bendiksen: Åmdals Verk gruver er 254 år med slit og samhold <https://podcasts.apple.com/gb/podcast/unni-bendiksen-%C3%A5mdals-verk-gruver-er-254-%C3%A5r-med-slit/id1400825070?i=1000436951421>

Riksantikvaren

Pb. 1483 Vika, 0116 Oslo

Besøksadresse / Dronningens gate 13

Tlf. / 22 94 04 00

Faks / 22 94 04 04

E-post / postmottak@ra.no

www.riksantikvaren.no